Ergun Özbudun

Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

ERGUN ÖZBUDUN

Prof. Dr. Ergun Özbudun, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde 1962'de doktor, 1967'de doçent ve 1975'te profesör unvanını kazanmış ve 1994 yılına kadar bu kurumda görevini sürdürmüştür. O tarihten bu yana Bilkent Üniversitesi öğretim üyesi olarak, anayasa hukuku ve Türk siyasal hayatı dersleri vermektedir. Özbudun, Harvard Üniversitesi'nde araştırıcı (1963-66, 1971-73), Chicago (1973), Paris Sorbonne (1980), Columbia (1981-82) ve Princeton (1982-83) üniversitelerinde misafir profesör olarak ders vermiştir. Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesi (CPT) üyeliği (1989-93) ve Milletlerarası Siyasal Bilim Derneği Yönetim Kurulu üyeliği (1979-1985) görevlerini ifa etmiştir. Halen Milletlerarası Anayasa Hukuku Derneği Yönetim Kurulu üyesidir. Avrupa Konseyi Hukuk Yoluyla Demokrasi (Venedik) Komisyonu'nun 1990 yılından beri üyesi olan Prof. Özbudun'un anayasa hukuku ve Türk siyasal hayatı ile ilgili Türkçe ve İngilizce birçok yayını vardır.

Ergun Özbudun
Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 336
Siyaset Bilimi 36

ISBN 978-605-399-185-4

Kapak Mısır'da 2011 yılı Ocak ayında çıkan ayaklanmalarda İsa Şimşek'in objektifinden Tahrir Meydanı.

1. Baskı İstanbul, Nisan 2011

© Bilgi İletişim Grubu Yayıncılık Müzik Yapım ve Haber Ajansı Ltd. Şti.
Yazışma Adresi: İnönü Caddesi, No: 43/A Kuştepe Şişli 34387 İstanbul
Telefon: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / Faks: 0212 297 63 14

www.bilgiyay.com
E-posta yayin@bilgiyay.com
Dağıtım dagitim@bilgiyay.com

Yayına Hazırlayan Belgin Çınar
Tasarım Mehmet Ulusel
Dizgi ve Uygulama Maraton Dizgievi
Düzelti Remzi Abbas
Baskı ve Cilt Sena Ofset Ambalaj ve Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat 6 No: 4 NB 7-9-11 Topkapı İstanbul
Telefon: 0212 613 03 21 - 613 38 46 / Faks: 0212 613 38 46

İstanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
İstanbul Bilgi Üniversitesi Kütüphanesi Kataloglama Bölümü tarafından kataloglanmıştır.

Özbudun, Ergun.
Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye / Ergun Özbudun.
p. cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 978-605-399-185-4 (pbk.)

1. Authoritarianism. 2. Totalitarianism. 3. Political Parties.
4. Authoritarianism—Middle East. 5. Politics and Government—1945—
JC480.093 2011

Ergun Özbudun

Otoriter Rejimler, Seçimsel Demokrasiler ve Türkiye

İçindekiler

vii Sunuş

1 BİRİNCİ BÖLÜM Bir Otoriter Rejimler Teorisi
- 3 Otoriter Rejim Kavramı
- 4 Otoriter Rejimlerin Ayırdedici Nitelikleri
- 7 Otoriter Rejimler ve Diğer Demokratik-Olmayan Rejimler

13 İKİNCİ BÖLÜM Otoriter Rejimlerin Alt-Tipleri
- 16 Bürokratik-Askerî Otoriter Rejimler
- 22 Organik Devletçilik
- 25 Demokrasi-Sonrası Toplumlarda Mobilizasyoncu Otoriter Rejimler
- 30 Bağımsızlık-Sonrası Tek-Parti Rejimleri
- 31 Irksal "Demokrasiler"
- 33 Totalitarizm-Öncesi ve Totalitarizm-Sonrası Otoriter Rejimler
- 35 Sonuç

37 ÜÇÜNCÜ BÖLÜM Seçimsel Otoriter Rejimler
- 39 Seçimsel Otoritarizm Kavramı
- 43 Alt-Tipoloji Önerileri
- 46 Seçimsel Otoriter Rejimlerin Dinamikleri
- 51 Seçimsel Otoriter Rejimlerin Coğrafi Dağılımı

55 DÖRDÜNCÜ BÖLÜM Otoritarizm, İslâmiyet ve Ortadoğu Ülkeleri
- 57 İslâmiyet ve Demokrasi
- 64 Arap Otoritarizmi

75 BEŞİNCİ BÖLÜM Türkiye'de Otoriter Tek-Parti Rejimi
- 77 Türk Tek-Parti Sisteminin Niteliği: Doğuş ve Konsolidasyon Aşaması (1920-1931)
  - 77 Doğuş ve Konsolidasyon
  - 80 Karşılaştırmalı Açıdan Türk Tek-Parti Sisteminin Niteliği
    - 82 Türk Tek-Parti Rejiminin Örgütsel Nitelikleri
    - 88 Türk Tek-Parti Rejiminin İdeolojik Nitelikleri
    - 93 Türk Tek-Parti Rejimi ve Sınırlı Plüralizm
  - 94 Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi

96 Rejimin Otoriter Niteliğinin Güçlenmesi
96 Örgütsel Dönüşüm
98 Sınırlı Plüralizmin Tasfiyesi
99 İdeolojik Dönüşüm
106 CHP İdeolojisi ve Demokrasi
112 Genel Değerlendirme

115 ALTINCI BÖLÜM Türkiye'de Çok-Partili Hayata Geçiş ve Seçimsel Demokrasi
117 Demokrasiye Geçiş (1946-1950)
127 Seçimsel Demokrasi
128 Güçlü Devlet Geleneği
129 Tepeden İnme Devrim
131 Vesayetçilik
138 Resmî İdeoloji
152 Genel Değerlendirme ve Sonuç

155 Kaynakça
167 Dizin

Sunuş

ABD'deki ünlü demokrasi derecelendirme kuruluşu Hürriyetler Evi'nin (Freedom House) verilerine göre, "hür" yani demokrasinin yerleşmiş olduğu ülkelerin bütün dünya ülkeleri içindeki sayısı, 1978'de 47'den 2008'de 89'a, oranı da yüzde 30'dan yüzde 46'ya çıkmıştır. Çağımızda demokrasinin bu küresel yükselişine, ünlü siyasal bilimci Samuel Huntington, "demokratikleşmenin üçüncü dalgası" adını vermiştir. Gene Hürriyetler Evi verilerine göre, bu süre içinde "hür olmayan" ülkelerin sayısı, 55'ten 42'ye, yüzde oranları da 35'ten 22'ye düşmüştür. Bu grup, Sovyet totalitarizminin çöküşünden sonra, sayıları hayli azalan post-totaliter, yarı-totaliter ve kapalı otoriter rejimleri içine almaktadır. Hürriyetler Evi terminolojisinde "kısmen hür" (*partly free*) olarak adlandırılan üçüncü kategorideki ülkelerin sayısı ve oranı, inişli çıkışlı olmakla birlikte, 1978'den bu yana, pek büyük değişiklik göstermemiştir. Bu ülkelerin sayısı, 1978'de 56'dan 2008'de 62'ye yükselmiş, oranı ise 1978'de yüzde 35'ten 2008'de yüzde 32'ye düşmüştür. Bu grup, bir yandan göstermelik seçimlerin otoriter yöneticilerin bir aracı olarak kullanıldığı seçimsel otoriter rejimleri (*electoral authoritarianism*), öte yandan serbest, dürüst ve yarışmacı seçimlere sahne olmakla beraber demokrasinin diğer unsurları açısından önemli eksiklikleri olan "seçimsel demokrasiler"i (*electoral democracies*) kapsamaktadır.

Görülüyor ki, dünya ülkelerinin yaklaşık üçte biri, yerleşik hürriyetçi demokrasilerle katı otoriter, totaliter, ya da yarı-totaliter rejimler arasında yer alan bu gri bölgede bulunmaktadır. Esnek bir kullanımla "otoriter rejim-

ler" olarak adlandırılabilecek olan bu rejim tipinin nitelikleri, alt türleri ve gelişme dinamikleri bu kitabın ana konusunu teşkil etmektedir.

Türkiye örneği, konunun teorik ve karşılaştırmalı açıdan incelenmesine önemli katkı sunacak niteliktedir. Türkiye, bir dönemi itibariyle (1925-1945) tek-partili kapalı otoriter rejimler türüne, bir dönemi (1945'ten günümüze kadar) itibariyle de "seçimsel demokrasi" tiplendirmesine uygun düşen bir ülkedir. Gerçekten Türkiye, 60 küsur yıllık çok-partili hayatına rağmen, hürriyetçi demokrasiyi pekiştirebilmiş bir ülke değildir ve bugün de, meselâ Hürriyetler Evi'nin değerlendirmesine göre, "kısmen hür" kategorisindedir. Bu görünüşteki paradoksun açıklanması da, kitabın ana amaçlarından biridir. Şüphesiz, kitap, yer yer birincil kaynaklara dayanmakla beraber, bir tarihî çalışma olma iddiasında bulunmadığı gibi, genel bir Türk siyasal hayatı analizi de değildir. Daha sınırlı olan amacı, otoriter rejimler ve seçimsel demokrasiler gibi, çağdaş siyasal bilimin önemli güncel konularının, Türkiye örneği açısından değerlendirilmesinden ibarettir.

Kitabın bir özelliği de, Arap kökenli olan ve olmayan Müslüman çoğunluklu ülkelerde demokrasi ve otoritarizm sorununa genişçe bir yer ayırmış olmasıdır. Şüphesiz, bu satırları yazarken, halen birçok Arap ülkesinde görülen şaşkınlık ve hayranlık verici değişimi tahmin etmiş değildim. Pek çok seçkin Ortadoğu politikası uzmanının da böyle bir değişimi öngörmüş olduğunu sanmıyorum. Bu uzmanlar, genellikle, birkaç günde yıkılıveren bu rejimleri, sağlam ve istikrarlı rejimler olarak görmüş ve demokratik değişimin en iyi ihtimalle çok tedricî ve iniş çıkışlı bir biçimde gerçekleşebileceğini tahmin etmişlerdi. Gerçekten, Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgesi, dünyanın, demokrasinin üçüncü dalgasından hemen hemen hiç etkilenmeyen tek bölgesiydi. Gene Hürriyetler Evi'nin 2008 verilerine göre, bölge ülkelerinin 11'i (yüzde 61) hür olmayan, ancak altısı (yüzde 33) (Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Fas ve Yemen) "kısmen hür" ülkelerdir. Buna karşılık, Arap kökenli olmayan Müslüman çoğunluklu ülkelerin (Türkiye, Endonezya, Bangladeş, Senegal, Malezya, Bosna-Hersek) durumları, nisbî olarak çok daha olumludur. Kitapta, Müslüman çoğunluklu, özellikle Arap kökenli ülkelerin demokratik gelişme açısından pek parlak olmayan durumlarını, İslâm dininin veya Arap siyasal kültürünün demokrasi karşıtı değişmez özelliklerine bağlayan determinist ve Oryantalist bakış açısı eleştirilmiştir. Demokratik gelişme açısından en az ümit verici olduğu sanılan ülkelerde, demokratik halk hareketlerinin, en sağlam görünen otoriter rejimleri birkaç günde devirebilmesi de, bu bakış açısının yüzeyselliğinin açık kanıtıdır.

Devrilen veya önümüzdeki günlerde devrilmesi muhtemel olan Arap otoriter rejimlerinin yerini, ne tür rejimlerin, nasıl bir süreç izleyerek alacakları, ayrı bir tartışma konusudur ve bu günden kesin bir tahminde bulunmak mümkün görünmemektedir. Geçmiş tecrübeler, yıkılmış bir otoriter rejimin yerine geçen geçici hükümetlerin, ülkeyi bir tür demokratik rejime götürebilecekleri gibi, başka tür bir otoriter rejime de götürebileceklerini göstermektedir. Bu süreci etkileyebilecek pek çok faktörün varlığı, tahminde bulunmayı güçleştirmektedir. Ancak, halen elimizde bulunan verilere dayanılarak yapılabilecek en mâkul tahmin, bu değişimin, gerçek bir hürriyetçi demokrasi değil, özellikle Mısır'da askerî vesayet unsurlarını da içinde barındıran bir seçimsel, ya da vesayetçi demokrasi yönünde olacağıdır. Özellikle Mısır'da ve Tunus'ta İslâmcı partilerin ilk serbest seçimlerde iktidara gelecekleri ve İslâmî bir rejim kurmaya girişecekleri yönündeki endişe ise, çok abartılı görünmektedir. Mısır'da Müslüman Kardeşler, Tunus'ta da Nahda partilerinin, demokratik süreç içerisinde, bir bakıma AK Partinin yolunu izleyerek, ılımlı Müslüman demokratik partilere dönüşmeleri, bugün için en kuvvetli ihtimaldir. Kitapta ayrıntılı olarak tartışıldığı gibi, şu ana kadar bu nisbeten lâik fakat otoriter Arap diktatörlüklerini ayakta tutan faktörlerden biri, demokratikleşmenin, sonuçta İran tipi bir şeriat rejimi kuracak İslâmcı partileri iktidara getireceği korkusu olmuştur. Bu korku, normal şartlar altında demokratik reformları destekleyeceği beklenen liberal-demokrat unsurları, mevcut otoriter rejimleri hiç değilse zımnen desteklemeye sevketmiştir ("demokratlı otokrasi" sendromu). İslâmcı partiler demokratik oyun kurallarını benimsedikleri ölçüde bu korku ortadan kalkacak ve demokrasinin daha sağlam bir zemine oturması mümkün olabilecektir.

ERGUN ÖZBUDUN
Mart 2011

BİRİNCİ BÖLÜM

Bir Otoriter Rejimler Teorisi

OTORİTER REJİM KAVRAMI

Yirminci yüzyıl siyaset biliminin perspektifinde otoriter rejimler, uzun süre, iki ana siyasal rejim tipi gibi görülen liberal demokrasilerle totaliter rejimlerin gölgesinde kaldı. Her iki kategoriye de girmeyen rejimler, ya geleneksel mutlak monarşiler ya da belirgin kurumsal özellikleri olmayan ve aşağıda sultancı rejimler *(sultanistic regimes)* başlığı altında incelenecek olan kişisel diktatörlükler olarak tasavvur edildi ve bunların bir evrim süreci sonucunda ya liberal demokrasilere ya da totaliter rejimlere dönüşecekleri düşünüldü. Otoriter rejimlerin, gerek liberal demokrasilerden gerek totaliter rejimler ve geleneksel otakrasilerden farklı, kendisine özgü bir rejim tipi olarak kavramsallaştırılmasını, çağımızın en önemli siyaset bilimcilerinden Juan J. Linz'e borçluyuz. İspanyol asıllı Linz, İspanya'daki Franco rejimine ilişkin gözlemlerinden hareketle, 1964 yılında yayınlanan öncü bir makalesinde, otoriter rejimleri ayrı ve özgün bir siyasal rejim tipi olarak tanımladı.[1] Linz, daha sonra bu teorisini, 1975 yılında yayınlanan *Totalitarian and Autoritarian Regimes* başlıklı monogafisinde geliştirdi.[2] Son olarak Linz, 2000 yılında

---

1 Juan J. Linz, "An Authoritarian Regime: Spain", Erik Allardt ve Yrjo Littunen (der.), *Cleavages, Ideologies and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology* (Helsinki: Westermarck Society, 1964), s. 291-341.

2 Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Fred I. Greenstein ve Nelson W. Polsby (der.), *Handbook of Political Science, Vol. 3, Macro-Political Theory* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1975), s, 175-411. Bu eser tarafımdan 1984 yılında Türkçeye çevrilmiş (Siyasi İlimler Tük Derneği Yayınları) ve ikinci baskısı, 2008 yılında Liberte Yayınları tarafından gerçekleştirilmiştir:

bu eserini, yeni gelişmeleri analiz eden kapsamlı bir giriş bölümü eklemek suretiyle, yeniden yayınladı.[3]

Son yıllarda otoriter rejimlerin, siyaset bilimcilerinin ilgisini daha çok çekmeye başladığı görülmektedir. Bunun bir nedeni, 1960'lardan itibaren özellikle Latin Amerika'da otoriter rejimlerin daha eski tiplerinden farklı özellikler taşıyan ve "askerî-bürokratik otoriter rejimler" olarak adlandırılan yeni bir otoriter rejim tipinin ortaya çıkmış ve yaygınlık kazanmış olmasıdır. İkincisi, "demokratikleşmenin üçüncü dalgası"na[4] ve komünist tipteki totaliter rejimlerin yıkılmasına paralel olarak, "seçimsel otoriter rejimler" *(electoral authoritarianism)* adı verilen, daha yeni bir rejim tipinin ortaya çıkmış bulunmasıdır. Bu rejimlerin özelliği, günümüzde demokratik ideolojinin küresel yükselişine bir tâviz olarak, bazı demokratik görüntülere yer vermeleri, ancak özlerinde otoriter rejim niteliklerini sürdürmeleridir. Seçimsel otoriter rejimlerin yanı sıra, demokratik niteliklerin daha ağır bastığı, fakat birtakım otoriter özelliklerin de korunduğu "seçimsel demokrasiler" de, günümüzde hayli yaygın olan bir siyasal rejim tipidir. Seçimsel otoriter rejimler ve seçimsel demokrasiler, liberal demokrasilerle kapalı otoriter rejimler arasındaki "gri bölge"de yer alan ara tipler olarak nitelendirilebilirler. Bu ara tiplere, özellikle Türkiye açısından taşıdıkları önem nedeniyle, bu kitapta özel bir ağırlık verilecektir.

OTORİTER REJİMLERİN AYIRDEDİCİ NİTELİKLERİ

Linz, 1964 yılında yayınlanan makalesinde otoriter rejimleri şöyle tanımlamıştır:

> "Sınırlı, fakat sorumlu olmayan bir plüralizme yer veren; işlenmiş ve yol gösterici bir ideolojiye değil, kendine özgü zihniyetlere sahip olan; gelişimlerinin bazı aşamaları dışında, yaygın ve yoğun bir siyasal mobilizasyon yaratmayan; bir liderin veya bazen küçük bir grubun, biçimsel yönden iyi belirlenmemiş, fakat fiiliyatta oldukça tahmin edilebilir sınırlar içinde iktidarı kullandıkları siyasal sistemler."[5]

Totaliter ve Otoriter Rejimler (Ankara: Liberte Yayınları, 2008). Aksi tasrih edilmedikçe, yapılan atıflar, eserin bu çevirisinedir.

3 Juan J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes (with a major new introduction)* (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 2000).

4 Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 1991). Bu eser, tarafımdan Türkçeye çevrilmiştir: *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma* (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1996).

5 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 137.

Bu tanımın üç unsuru içerdiği görülmektedir: Sınırlı plüralizm, bir ideolojiden ziyade bir zihniyetin varlığı ve siyasal mobilizasyonun düşük düzeyde oluşu.

Sınırlı plüralizm, otoriter rejimleri, bir yandan hemen hemen sınırsız bir plüralizme sahip olan liberal demokrasilerden, öte yandan plüralizmin hemen hiç mevcut olmadığı totaliter rejimlerden ayırt etmektedir. Linz'e göre,

> "Plüralizmin sınırlandırılması, hukukî veya fiilî olabilir; uygulamanın etkinliği az veya çok olabilir; bu sınırlama, salt siyasal gruplara inhisar ettirilebileceği gibi, menfaat gruplarını da kapsayabilir; yeter ki, devletçe yaratılmamış veya ona bağımlı olmayan ve siyasal süreci şu ya da bu yönde etkileyen birtakım gruplar mevcut olsun. Bazı rejimler, sınırlı sayıda bağımsız grupların veya kurumların siyasal katılmasını kurumsallaştırmak, hatta bunların ortaya çıkmalarını teşvik etmek noktasına kadar gidebilirler; ancak bunu yaparken, hangi grupların varlığına hangi şartlar altında müsaade edileceği konusundaki nihaî kararın yöneticilere ait olduğunda da kuşkuya yer bırakmazlar. Üstelik siyasal iktidar, bu gruplara karşı hayli duyarlı olsa bile, bunlar aracılığıyla vatandaşlara karşı hukuken ve/veya fiilen hesap verme durumunda değildir."[6]

Otoriter rejimlerin ikinci bir tanımlayıcı unsuru, bir ideolojiden çok, bir zihniyetin *(mentality)* mevcudiyetidir. Linz, ideolojilerin totaliter rejimlerin belirleyici unsuru olmasına karşılık, otoriter rejimlerin zihniyetlere dayandığını belirtmekte ve bu ikisi arasındaki farkı şöyle açıklamaktadır:

> "(İ)deolojiler, aydınlar veya sözde-aydınlar tarafından yahut onların yardımıyla, çoğu zaman yazılı biçimde olmak üzere, fikrî bakımdan az çok işlenmiş ve örgütlendirilmiş düşünce sistemleridir. Zihniyetler ise, değişik durumlara karşı kodlandırılmamış tepkiler sağlayan, rasyonel olmaktan çok, duygusal nitelik taşıyan, düşünce ve duygu tarzlarıdır... Zihniyet ruhsal önyönelimdir; ideoloji, derin düşünme ve kendini yorumlamadır; zihniyet önce, ideoloji daha sonra oluşur; zihniyet şekilsiz ve değişkendir; ideoloji katı bir şekle bürünmüştür... İdeolojilerde güçlü bir ütopyacı unsur vardır; zihniyetler bugüne veya geçmişe daha yakındır... İdeolojilerle zihniyetler, cevaplandırabilecekleri sorunların çeşitliliği, bu cevapların kesinlik dereceleri, cevap çıkarma sürecinin mantığı ve bu cevaplarla politikalar arasındaki çelişkilerin gözle görünürlüğü açılarından çok farklıdırlar. Eylemleri meşru veya gayrimeşru kılacak belirleyici güçleri de, birbirinden çok farklıdır."[7]

---

6 *A.g.e.*, s. 139.
7 *A.g.e.*, s. 140-142.

Bu farkları nedeniyle, zihniyetleri yoğun bir siyasal eğitim ve mobilizasyon aracı olarak kullanmak, ideolojilere oranla daha zordur. Bu, bizi otoriter rejimlerle totaliter rejimler arasındaki üçüncü önemli farka, yani totaliter rejimlerin yoğun bir siyasal mobilizasyona ve katılmaya dayanmalarına karşılık, otoriter rejimlerde katılma ve mobilizasyonun düşük düzeyde oluşuna götürmektedir. Linz'e göre, otoriter rejimlerin,

> "(O)rtak olgusal karakterlerinden biri, siyasal mobilizasyonun düşük düzeyde ve sınırlı oluşudur... (B)azı rejimlerde vatandaş kitlesinin siyasetten uzaklaşması *(depoliticization)* yöneticilerin amaçlarına uygun düşer, zihniyetleriyle bağdaşan ve onları destekleyen sınırlı plüralist unsurların karakterlerini de yansıtır." Bazı otoriter rejimler, kuruluşlarındaki tarihsel ve sosyal ortam nedeniyle, başlangıçta böyle bir mobilizasyon sağlamaya çalışabilirlerse de, rejim "daha totaliter veya daha demokratik bir yöne doğru gitmedikçe, sonunda mobilizasyon ve katılmayı sürdürmek güçleşir. Özellikle bir tek-parti ve onun kitle örgütleri vasıtasıyla yürütülecek etkin bir mobilizasyon, sınırlı plüralizmin diğer unsurları, özellikle ordu, bürokrasi, kiliseler veya menfaat grupları tarafından bir tehdit olarak görülür... İdeolojinin yokluğu, uzlaşmacı ve çoğu zaman taklitçi karakteri; hepsinin üstünde, yöneticilerin, özellikle askerî elitlerin, bürokratların ve rejime yandaş partilerden kooptasyon yoluyla devşirilmiş politikacıların zihniyetleri, mobilizasyon ve katılma yolunda ciddî engeller oluşturur. İdeoloji mevcut olmayınca, militanları gönüllü kampanyalar, parti toplantılarına düzenli olarak katılma, yüz yüze propaganda faaliyetleri vb. amaçlarla mobilize etmek güçleşir. Ütopyacı unsurlara sahip bir ideoloji olmayınca, siyasete daha pragmatik ve yakın çıkarları gerçekleştirecek bir araç olarak değil, başlı başına bir amaç olarak ilgi duyanları cezbedebilmek zor olur. İdeoloji olmayınca, gençlerin, öğrencilerin, aydınların siyasete katılmaları ve halkı siyasallaştıracak kadrolar oluşturmaları olasılığı azalır."[8]

İtiraf etmek gerekir ki, bu üç kriter açısından, otoriter rejimleri, bir yandan demokratik olmayan diğer siyasal rejim tiplerinden, öte yandan sözde-demokrasiler *(pseudodemocracies)* veya yarı-demokrasiler *(semidemocracies)* olarak adlandırılan rejimlerden ayıran sınır çizgileri çok kesin değildir. Meselâ, siyaset dışı alanlarda oldukça geniş ölçüde bir sınırlı plüralizme izin veren, hatta siyasal muhaliflerinin bazılarına hoşgörü gösteren ya da onları kooptasyon yoluyla sisteme katmaya çalışan, değişik yorumlara açık oldukça esnek bir zihniyet taşıyan ve kitleleri belli bir ideolojik yönde mobilize etme konusunda fazla istekli olmayan rejimlerin, bir sözde-demokrasiye yaklaştıkları söylenebilir. Öte yandan, bir otoriter rejimi totaliter rejimlerden ayırt et-

8 *A.g.e.*, s. 144-146.

menin güç olduğu durumlara da rastlanabilir. Dolayısıyla, bu geniş "gri alan", güç sınır sorunları yaratabilir ve otoriter rejimlerin farklı alt-tiplerinin ayırt edilmesi yolunda bir çabayı gerekli kılar. Bu sınıflandırma güçlüklerini arttıran bir faktör de, birçok siyasal rejimin farklı tiplere özgü unsurları kendilerinde birleştirmeleri ve tarihsel gelişimlerinin değişik aşamalarında bunlardan bazılarını veya diğerlerini ön plana çıkarmalarıdır. Nitekim Linz de, sınıflandırma güçlüklerine ilişkin olarak şunları söylemektedir:

> "Otoriter rejimlerin gelişimlerindeki her safha, yani bunların otoritarizm-öncesi toplumda ortaya çıkışları, yerleşmeleri, taklit edilecek meşru modeller aramaları, kurumsallaşma yönündeki kararsız çabaları, hep sistem üzerinde bir iz bırakma eğilimindedir. Dolayısıyla otoriter rejimlerin, gerçekte karmaşık sistemler olma olasılıkları büyüktür; bunların ayırt edici özelliği, kurumsallaşmalarını etkileyen modellerin, türdeşlikten yoksun, çoğu zaman da yan yana yaşamaları güç çelişik modeller olmasıdır. Belli rejimleri burada açıklayacağımız tiplerden birine sokmanın güçlüğü de bundan ileri gelmektedir."[9]

OTORİTER REJİMLER VE DİĞER DEMOKRATİK-OLMAYAN REJİMLER

Otoriter rejimleri, yukarıda özetlediğimiz üç temel kriter ışığında totaliter rejimlerden ayırt etmek, sınırdaki bazı örnekler dışında, güç olmayabilir. Ancak, dünyada totaliter ve otoriter rejimler tanımlarına uygun düşmeyen, ama demokratik olmaktan da çok uzak olan başka rejimler de mevcuttur. Linz, eserinde bunlara, "geleneksel ve yarı geleneksel meşru otorite", "sultancı rejimler", "caudillismo ve caciquismo" başlıkları altında kısaca yer vermiştir. Bu rejim tiplerine daha yakından bakılması, otoriter rejimler tanımının netleştirilmesine yardımcı olacaktır.

Bunlar arasında en eski ve en bilineni, çoğu zaman dinî kaynaklı geleneksel meşruluk temeline dayanan mutlak monarşilerdir. Günümüzde bu rejim tipinin saf şeklinin, Suudî Arabistan monarşisi gibi pek az örneği kalmıştır. Fas, Ürdün ve birçok Körfez ülkesi gibi geleneksel monarşiler ise, bir yandan rejimin geleneksel meşruluk temelini muhafaza etmekle birlikte, öte yandan siyasal partilere ve sınırlı seçimlere izin vermek suretiyle, bunu demokratik meşruluk ilkesinin bazı unsurlarıyla birleştirmeye çalışmaktadırlar.[10] Bu örneklerden bazılarına aşağıda dönülecektir.

---

9 *A.g.e.*, s. 158-159.

10 Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1968), s. 177-191.

Sultancı rejimler *(sultanistic regimes)* de, geleneksel monarşiler gibi,

> "kişisel yönetime dayanmakla beraber, bunlarda yöneticiye bağlılık, geleneklere veya onun bir ideolojiyi tecessüm ettirmesine yahut benzersiz bir kişisel misyona ya da karizmatik niteliklere değil, korkuya ve işbirlikçilere dağıtılan ödüllere dayanır. Yönetici, iktidarını, kendi takdirine göre herhangi bir sınıra tâbi olmaksızın ve en önemlisi de kurallara yahut bir ideoloji veya değer sistemine bağlılık duymaksızın kullanır. Bürokratik yönetimin bağlayıcı kural ve ilişkileri, yöneticinin keyfî kişisel kararlarıyla her zaman çiğnenir ve bunun ideolojik gerekçelerle meşrulaştırılmasına de gerek duyulmaz... Bu tür yöneticilerin maiyeti, bürokratik nitelikte bir ordu veya kamu görevlileri gibi belirli kariyer çizgilerine sahip, az çok evrensel kriterlere göre devşirilmiş bir kurum oluşturmaz; büyük ölçüde, yöneticinin doğrudan doğruya seçtiği kişilerden oluşur... Çoğu zaman, toplumda kendi başlarına hiçbir itibar veya saygınlıkları olmayan, iktidarları salt yöneticiden kaynaklanan kişilerdir. Bunlar arasında, pek çok kere, yöneticinin aile mensuplarını, arkadaşlarını, iş ortaklarını ve rejimi ayakta tutmak için şiddet kullanımını iş edinmiş kişileri görürüz."[11]

Sultancı rejimler, bu belirgin kişisel yönetim özellikleri açısından, daha ileri ölçüde kurumsallaşmış olan ve iktidarın az çok belli ve tahmin edilebilir sınırlar içerisinde kullanıldığı otoriter rejimlerden ayrılırlar. Ancak elbette, sultancı rejim özelliklerinin, totaliter veya otoriter rejim unsurları ile birlikte bulunduğu, Kuzey Kore rejimi, Romanya'daki Çavuşesku rejimi, Irak'taki Saddam Hüseyin rejimi gibi sınırdaki örnekler de mevcuttur. Linz, eski öğrencisi H. E. Chehabi ile birlikte derlediği *Sultanistic Regimes* adlı kitabında, bu rejim tipinin ampirik örnekleri olarak, Dominik Cumhuriyeti'ndeki Trujillo, Küba'daki Batista, Nikaragua'daki Somoza, Haiti'deki Duvalier, İran'daki Pehlevi ve Filipinler'deki Marcos rejimlerine tüketici olmayan biçimde yer vermektedir.[12]

Nihayet Linz, çağdaş otoriter rejimleri, 19. yüzyıl Latin Amerika'sında yaygın şekilde görülen ve "caudillismo" ya da "caciquismo" olarak adlandırılan rejim tipinden ayırt etmektedir. "Şef yönetimi" anlamına gelen, Türkçeye "ağalar yönetimi" olarak da çevrilmesi mümkün olan "caudilismo", "kişisel hâkimiyet ve itaat bağlarıyla ve silah gücüne dayanarak servet yapma ortak arzusuyla perçinlenmiş, silahlı patron-yanaşma grupları"na dayanan ve siyasal yarışmada olağan olarak şiddete başvurulan bir rejim türü olarak ta-

11 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 128.

12 H. E. Chehabi ve Juan J. Linz (der.), *Sultanistic Regimes* (Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press, 1998).

nımlanmaktadır. Bu "sistemler, merkezdeki iktidar sahipleriyle, yöresel düzeyde oyları 'satanlar' arasındaki ittifaklara dayanıyordu; oyların bedeli ise, patronaj, yöresel avantajlar veya sadece işçiler, kiracılar ve yerel yönetim üzerindeki keyfi ve paternalist otoritelerine karışılmamasıydı."[13] Chehabi ve Linz, caudilismo ile sultancı rejimlerin, benzerlikleri yanında bazı farklar da gösterdiklerini ileri sürmektedirler:

> "Caudillo'lar 19. yüzyılın bir ürünüydüler. Bağımsızlığın ertesinde devlet otoritesi parçalandığında, kırsal bölgelerdeki askerî liderler, sâdık yandaşlarından oluşan silahlı çetelerin başında iktidarı ele geçirdiler ve böylece otorite boşluğunu doldurdular... İktidarlarını siyasal sistemin merkezindeki mevcut yapılardan alan çağdaş sultancı yöneticilerin aksine, caudillo'lar daha çok yöresel bir tabana, gerçek liderlik vasıflarına sahiptiler ve hiç değilse başlangıçta kişisel sadakat duyguları uyandırıyorlardı... Tipik sultancı yönetici, geleneksel caudillo'nun kahramanlık dünyasında yer almaz; caudillismo'nun doğurduğu mitoloji ve folkloru, sultancılığın yaratması muhtemel değildir."[14]

Şüphesiz, Sovyet tipi totalitarizmin çöküşü, otoriter rejimleri, demokratik olmayan rejimlerin başlıca tipi haline getirmiş ve totalitarizmle otoritarizm arasındaki temel ayrımı, eskisine oranla çok daha az anlamlı kılmıştır. Bugün Sovyet tipi totalitarizmin tek örneği, muhtemelen Kuzey Kore'dir. Linz, Çin ve Küba'yı totalitarizm-sonrası *(post-totalitarian)* örnekler olarak görmektedir. Yazara göre "Çin önemli liberalleşme süreçlerinden geçmekle birlikte, benim görüşümce hâlâ bir totalitarizm-sonrası komünist rejimdir; birçok meslekdaşımın ümitleri hilâfına, kapitalizmin ortaya çıkışı, henüz demokrasiye geçişi garantilemez."[15] Gene de kapitalist ekonomik gelişmenin, devlete bağımlı olmayan bir müteşebbis sınıfı ve orta-sınıf yaratmak suretiyle, saf bir totaliter rejimde rastlanması mümkün olmayan bir sınırlı plüralizm yarattığı ve tek-parti yönetimi devam ettiği halde, bunun siyasal alanda da bazı liberalleşme tezahürlerine yol açtığı unutulmamalıdır.[16]

Sovyet rejiminin çöküşünü takiben, eski Sovyet Blokuna dahil Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin demokrasiye geçiş süreçleri genellikle başarılı olmuş

---

13 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 132-134.

14 H. E. Chehabi ve Juan J. Linz, "A Theory of Sultanism 1: A Type of Nondemocratic Rule", Chehabi ve Linz, *Sultanistic Regimes*, s. 23.

15 Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (2000), s. 9-10, 35.

16 Çin'deki değişim ve reform süreçleri ve bunların muhtemel siyasal sonuçları hakkında bir dizi makale için, bkz. "China's Changing of the Guard", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No. 1 (Ocak 2003), s. 6-81.

ve demokrasinin pekişmesi (konsolidasyonu) ya da pekişme yoluna girmesiyle sonuçlanmıştır. Buna karşılık, eski Sovyet cumhuriyetlerinin bazılarının (Belarus, Ukrayna, Moldova, Kafkasya ve Orta Asya Cumhuriyetleri) ile Rusya Federasyonu'nun kendisi, belki totaliter geçmişlerinin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine oranla çok daha uzun oluşu, belki de "devlet olma" *(stateness)* sorununa[17] ilişkin güçlükler nedeniyle, liberal demokrasiyi pekiştirmede çok daha başarısız oldukları görülmektedir. Bazı eski Sovyet Orta Asya cumhuriyetlerinin ise, totalitarizm-sonrası niteliklerle, sultancı rejim özelliklerini birleştirdikleri söylenebilir.

Totaliter ve otoriter rejimler arasındaki sınır çizgisinde yer alan ve Linz'in eserinin 2000 yılındaki gözden geçirilmiş baskısında değindiği bir örnek, çağdaş İran İslâmî rejimidir. Linz'e göre, "totalitarizmin ideolojik eğilimiyle, otoritarizmin sınırlı plüralizmini birleştiren, adayların farklı politikaları savundukları ve görevdekilerin çoğu zaman yenilgiye uğradıkları düzenli seçimlerin yapıldığı İran rejimini mevcut tipolojiye uydurmak güçtür."[18]

Linz'in İran rejimine ilişkin bu nisbeten iyimser yorumuna karşılık, bu rejimin siyasal İslâmı totaliter nitelikler taşıyan siyasal bir ideolojiye dönüştürdüğü, sınırlı plüralizme ise ancak İslâm devrimine sâdık gruplar arasında ve çok sınırlı ölçüde izin verdiği söylenebilir. İran Anayasası'na göre (m. 2) egemenlik münhasıran Allah'a ait olup, yüce liderin *(imamat)* sürekli rehberliğine ve İslâm devriminin kesintisiz yürümesindeki temel rolüne dayanır. Anayasa'nın üzerinde telâkki edilen İmam, ulemadan oluşan bir Uzmanlar Meclisi tarafından seçilir. Halk tarafından seçilmiş bir Meclis mevcut olmakla birlikte, onun yetkileri bir Muhafızlar Kurulu ile sınırlandırılmıştır. Altı ulema sınıfı mensubu ile altı hukukçudan oluşan bu Kurulun bütün üyeleri, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak İmam tarafından seçilirler. Kurul, Meclis'in kabul etiği kanunları Şeriat'a ve Anayasa'ya uygunluk açısından inceler ve onun onaylamadığı kanunlar yürürlüğe giremez. Kurul, ayrıca cumhurbaşkanı, Meclis ve Uzmanlar Kurulu seçimlerinde adayları incelemek ve

17 Linz ve Stepan'a göre, "ilkin bir devlet mevcut olmadıkça, hiçbir çağdaş siyasal sistem demokrasiyi pekiştiremez. Dolayısıyla, bir devletin yokluğu ya da kendisini devletle özdeştirme duygusunun çok zayıf oluşu, ülkedeki büyük grupların başka bir devlete katılma veya bağımsız bir devlet kurma yolundaki istekleri, temel ve çoğu zaman çözümsüz sorunlar doğurur." "Bizim 'devlet olma' sorunu olarak adlandırdığımız şey, siyasal toplumun devletin ülke sınırlarına ilişkin derin görüş ayrılıklarının ve o devlette kimin vatandaşlık hakkına sahip olacağı hususunda derin uzlaşmazlıkların var oluşudur": Juan. J. Linz ve Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press, 1996), s. 7, 16 vd.

18 Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes* (2000), s. 36.

veto etmek ve seçim sonuçlarının doğruluğunu onaylamak yetkilerine sahiptir. Bu anlamda Meclis, gerçek bir yasama organı sayılamaz.

Humeyni'nin İmamlığının ilk yıllarında, onun girişimi ile, Meclis'le Muhafızlar Kurulu arasındaki görüş ayrılıklarını gidermek üzere, "İcab-ı Hale Uygunluk Kurulu" olarak Türkçeye çevrilebilecek yeni bir organ oluşturulmuştur. Bu kurulun üyelerinin atanması da büyük ölçüde İmam'ın yetkisindedir. Görülüyor ki, İran rejimi, dinî otoritenin çok güçlü vesayeti *(Velayet-e Faqih)* altında, son derece sınırlı bir plüralizme yer vermiştir. Nitekim bu vesayet organları, 1997 ve 2001 yıllarında halk tarafından Cumhurbaşkanı seçilen ve kendisi de İslâm devrimine sâdık bir ulema sınıfı mensubu olan Muhammed Hatemi'nin (Muhammed) ve 2000 yılında seçilen Meclis'teki reformcu çoğunluğun ılımlı reform çabalarını etkili şekilde engellemiştir. 2005 ve 2009 seçimlerinde muhafazakâr Ahmedinejad'ın Cumhurbaşkanı seçilmesiyle, reformcuların sistem içindeki etkinlikleri daha da sınırlanmıştır.[19] Humeyni'ye göre, "Velayet-e Faqih'in olmadığı yerde, putperestlik vardır. Putlar, ancak yöneticileri Allah belirlediği takdirde ortadan yok olurlar." 1979 İran Anayasası'nı hazırlayan Uzmanlar Meclisi'nin Başkanvekili, Muhammed Beheşti de, aynı düşünceyi şu sözlerle ifade etmiştir: "Halkın oyuna dayanan toplumlar ve sosyal rejimler vardır... Ama ideolojik ve doktriner olan başka toplumlar da vardır. İslâm Cumhuriyeti doktriner bir cumhuriyettir. Halkın oyunun hiçbir kayıt ve şarta bağlı olmaksızın hâkim olmasına izin veremeyiz; çünkü bu, anayasayla ve ideolojik bir rejimle bağdaşmaz."[20]

---

19 "Is Iran Democratizing?", *Journal of Democracy*, Cilt 11, No. 4 (Ekim 2000), s. 107-146, Ladan Boroumand, Roya Boroumand, Daniel Brumberg, Haleh Esfandiari ve Ramin Jahanbegloo'nun makaleleri; "The Deadlock in Iran", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No. 1 (Ocak 2003) s. 126-136, Rahim Jahanbegloo ve Mehrangiz Kas'ın makaleleri; "Iran's Peculiar Elections", *Journal of Democracy*, Cilt 16, No. 4 (Ekim 2005), s. 9-82, Vali Nasr, Abbas Milani, Azar Nafisi, Akbar Ganji, Ladan Boroumand ve Mohsen Sazegara'nın makaleleri.

20 Ladan Boroumand ve Roya Boroumand, "Reform at an Impasse", *Journal of Democracy*, Cilt 11, No. 4 (Ekim 2000), s. 121.

İKİNCİ BÖLÜM

Otoriter Rejimlerin Alt-Tipleri

Linz, yukarıda verilen otoriter rejimler tanımından hareket edilerek, bu rejimlerin alt-tiplerinin de ayırt edilebileceğini ileri sürmektedir: "Monizm eğiliminin aksine sınırlı plüralizm kavramı bizi, hangi kurumların ve grupların ne şekilde katılmalarına izin verildiği, hangilerinin ise dışarıda bırakıldığı noktalarını nazara alan tipolojilere götürmektedir. Eğer totaliter bir mobilizasyonun benimsenmemesi veya gerçekleştirilememesi, bu çeşit rejimleri totalitarizmden ayıran bir özellikse, sınırlı mobilizasyonun mahiyeti ve sebepleri, tipolojinin bir başka boyutunu teşkil etmelidir." Linz, ideolojilerle zihniyetler arasındaki ayrımın daha kaypak bir konu olduğu gerekçesiyle, tipolojide bu boyuta yer verilmesinin "pratikte bize daha az yararlı" olacağını ifade etmektedir.[1]

Böylece Linz, sınırlı plüralizm ve sınırlı katılma (mobilizasyon) kriterlerine dayanarak, otoriter rejimlerin yedi alt-tipini ayırt etmiştir: Bürokratik-askerî otoriter rejimler, organik devletçilik, demokrasi-sonrası toplumlarda mobilize edici otoriter rejimler, bağımsızlık-sonrası mobilize edici otoriter rejimler, ırksal ve etnik demokrasiler, eksik ve totalitarizm-öncesi otoriter rejimler ve totalitarizm-sonrası otoriter rejimler. Aşağıda açıklanacağı gibi, Linz'in eserinin ilk baskısının yayınlandığından bu yana geçen otuzbeş yıl içinde, bu rejim tiplerinden bazıları güncelliklerini ya da yaygınlıklarını kaybetmiş, buna karşılık Linz'in öngörmediği "seçimsel otoriter rejimler" *(electoral authoritariarism)* gibi yeni kategoriler ortaya çıkmıştır.

1 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 153.

BÜROKRATİK-ASKERÎ OTORİTER REJİMLER

Linz'e göre, "otoriter rejimlerin en sık rastlanan alt tipi, subaylarla bürokratların, tek başlarına olmamakla birlikte üstünlük taşıdıkları bir koalisyonun hâkim olduğu, belirli bir ideolojiye bağlanmaksızın diğer grupları yönetime kattığı veya dışarıda bıraktığı, bürokratik zihniyet sınırları içinde pragmatik biçimde hareket ettiği, tek bir kitle partisi yaratmadığı veya böyle bir partinin hâkim rol oynamasına izin vermediği rejimlerdir. Bunlarda hiçbir partinin mevcut olmaması da mümkündür; ancak daha sık görülen durum, hükûmetin desteğinde resmî bir parti yaratılmasıdır; bu parti, halkın kontrollü bir mobilizasyonunu amaçlamaktan çok, onun güdümlü biçimde bile olsa siyasal hayata katılmasını azaltmak... eğilimindedir."[2]

Askerî diktatörlüklerin kökeni çok eski çağlara kadar gitmekle birlikte, bürokratik-askerî otoriter rejimler, özellikle iki Dünya Savaşı arası Orta ve Doğu Avrupa ile, 20. yüzyılın büyük bölümünde Latin Amerika'da yaygın bir tip olarak ortaya çıkmışlardır. Bu rejimlerin en temel özellikleri, ne geleneksel aristokratik veya oligarşik sınıflarla, ne yeni gelişmekte olan ticaret ve sanayi burjuvazisiyle sıkı bağlantıları olan, kendisine özgü bir "siyasal sınıf"a ya da bir "devlet burjuvazisi"ne dayanmalarıdır. Askerî-bürokratik yöneticiler, pragmatik politikaları gereği, her iki sınıfla da zaman zaman iyi ilişkiler sürdürmeye çalışmışlarsa da, onların sözcüsü veya temsilcisi değillerdir. İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde Orta ve Doğu Avrupa'daki askerî-bürokratik otoriter rejimleri incelemiş olan Andrew C. Janos, bu rejimleri şöyle tanımlamaktadır:

"Siyasal gelişme sürecinin çok erken aşamasında, idarî bürokrasi ya da bazı örneklerde (meselâ Yugoslavya ve Polonya) ordu, siyasal arenada özerk güçler olarak ortaya çıkmışlardır. Halk arasındaki yaygın inançların aksine, bu idarî-askerî kompleks... yerleşik sosyal sınıfların ya da bir bütün olarak millî topluluğun hizmetkârı olmayıp, sonunda başlı başına bir menfaat grubu haline gelmiştir. Kamu yöneticileri ve askerler özel bir sosyal bilinç geliştirmişlerdir... Bu gruplar, çoğu durumda dayanışmalarını ve güçlerini geleneksel sembollerden almakla birlikte, siyasal yönelimleri temelde, liberal bir ruhban karşıtlığı tarzında ifade bulan laik bir yaklaşım ve bununla yakından ilişkili biçimde, millî gücün başlıca kaynakları olarak modern ekonomik örgütlenme ve kalkınma modellerine bağlılık olmuştur."[3]

---

2 *A.g.e.*, s. 162.

3 Andrew C. Janos, "The One-Party State and Social Mobilization: East Europe between the Wars", Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society: The*

Bu tanım, Ellen Kay Trimberger'in "yukarıdan devrim" *(revolution from above)* adını verdiği ve örnekleri arasında Türkiye'yi de incelediği durumla büyük ölçüde örtüşmektedir. Trimberger'e göre "yukarıdan devrim"in ön-şartları, "(1) nisbeten özerk bir bürokratik devlet aygıtı ve (2) dinamik biçimde özerk bir devlet bürokrasisidir." Özerkliğin şartları ise şunlardır: "(1) bunların hâkim toprak sahibi, ticari veya sanayici sınıflardan devşirilmiş olmamaları; (2) yüksek makamlara geldikten sonra da bu sınıflarla yakın kişisel ve ekonomik bağlar tesis etmemeleri. Göreceli olarak özerk bürokratlar, böylece, üretim araçlarına hâkim olan sınıflardan bağımsızdırlar."[4]

Bu dönemde Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda göstermelik bir çokparti sistemi ve göstermelik seçimlere yer verilmekle birlikte, seçim sürecine yoğun bürokratik müdahaleler, iktidara yakın parlamento çoğunluklarının oluşmasını sağlıyordu. Bazı ülkelerde de ya bürokrasinin öncülüğünde ya da kitle örgütlerine ve faşizm-benzeri ideolojilere dayanan kısa süreli başarısız tek-parti denemeleri (Romanya'da Demir Muhafızlar, Macaristan'da Ok-Haç gibi) görülmüştür.[5] Linz, bu dönemdeki Doğu Avrupa siyasi rejimlerinin genel karakterini şöyle özetlemektedir: "Sonuçta, kral diktatörlükleri veya iktidarın seçimler arasında el değiştirdiği birtakım rejimler ortaya çıkmıştır; bu seçimlere bütün partilerin katılmasına izin veriliyor, fakat neticede bazılarının kazanacağı, bazılarının yasaklanacağı, bazılarına ise ancak göz yumulacağı varsayımı işliyordu; bazen de, eski partilerin birçok politikacılarıyla, köylü veya faşist muhalefet partilerinden transfer edilenlerin katıldıkları tek bir millî parti oluşturuluyordu. Sonunda bu gerginlikler, ordunun iktidara el koymasına yol açmış, Romanya örneğinde Demir Muhafızlar önce rejime dahil edilmişlerse de, sonradan acımasızca bastırılmıştır."[6]

Bürokratik-askerî rejimler, 20. yüzyıl Latin Amerika'sında da yaygın

---

Dynamics of Established One-Party Systems (New York-Londra: Basic Books, 1970), s. 205-206. Linz de, bu rejimlerin birçoğunda monarşi, kilise, aristokratik toprak sahipleri gibi geleneksel kurumlar rol oynamış olmakla beraber, bunların geleneksel rejimler olarak tanımlanmasının yanlış olacağını, keza bunların politikalarından bazı varlıklı kırsal tabakalar veya iyi ilişkilere sahip bazı iş sektörleri de yararlanmış olabilmekle birlikte, sistem yöneticilerinin devşirilme alanının büyük ölçüde devlet burjuvazisi olduğunu belirtmektedir: *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 163, 165.

4 Ellen Kay Trimberger, *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1978), s. 4-5.

5 Janos, "The One-Party State and Social Mobilization", s. 204-236; Mattei Dogan, "Romania, 1919-1938", Myron Weiner ve Ergun Özbudun (der.), *Competitive Elections in Developing Countries* (Durham: Duke University Press-American Enterprise Institute, 1987), s. 369-389. Dogan, bu dönemdeki Romanya siyasî rejimini, "taklit demokrasi" *(mimic democracy)* olarak adlandırmaktadır.

6 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 166.

olarak görülmüşlerdir. Ancak, 1960'larda ve 1970'lerde ortaya çıkan yeni tipte bürokratik-askerî rejimlerle, daha önceki askeri yönetimler arasında önemli farklar vardır. Önceki darbeler, daha çok anayasal kriz dönemlerinde, bir çeşit arabuluculuk ya da hakemlik rolü *(poder moderador)* oynamak üzere gerçekleştirilen, büyük ölçüde şiddet ve baskı yöntemleri uygulanmasını gerektirmeyen, yeni bir ekonomik ve siyasal rejim tipi yaratmayı amaçlamayan nisbeten kısa süreli askerî yönetimlerdi.

Linz, bu yönetimlerin hâkim niteliklerini şöyle tanımlamaktadır:

> "Kamuoyu veya en azından kamuoyunun bazı ifade şekilleri (meselâ ileri gelen bağımsız gazetelerin başyazılarındaki fikirler) ve etkili sosyal grupların tutumu, orduyu ikna etme açısından belirleyici önem kazanır. Darbe teşebbüslerinin başarısı veya başarısızlığı, bu meşruluk kazandırma eylemiyle yakından bağlantılıdır. Hakemlik örüntüsünün oluşabilmesi için, anayasal hükûmet şekline inanç beslenmesi, ordunun hükûmeti sivillere geri vermekle krizin etkin biçimde çözülebileceğinden emin olması ve ordu yönetiminin sivil yönetim derecesinde meşruluk taşımadığına inanılması gereklidir. Bu şartlar altında ordu, yeni bir rejim yaratmaz veya hiç değilse böyle bir amaç gütmez; sadece, Romalıların diktatörlük kavramıyla birçok ortak noktaları olan geçici bir istisnaî rejim yaratmayı amaçlar. İster sivil ister asker olsun, darbeye katılmayan muhaliflere karşı yumuşak davranılması, yeniklerin direnme göstermeden makamlarını terk etmeleri, şimdiye kadar hakemlik örüntüsünün, rejimin meşruluğunda sürekli bir kesinti olmaksızın işlemesine imkân vermiştir."[7]

Hakemlik örüntüsünden çok farklı özellikler taşıyan yeni tipte bürokratik-askerî otoriter rejimlerin ortaya çıkmasını, Arjantinli siyasal bilimci Guillermo O'Donnell, esas itibariyle sosyal ve ekonomik değişkenlere dayanarak çok ilginç bir şekilde açıklamıştır.[8] O'Donnell, görünüşteki bir paradokstan hareket etmektedir. Modernleşme teorilerinin beklentilerine göre, sosyo-ekonomik gelişmenin siyasal demokrasiyi teşvik etmesi gerektiği halde, 1960'larda ve 1970'lerde bürokratik-askerî otoriter rejimler, Latin Amerika'nın en

7 *A.g.e.*, s. 185.

8 Guillermo O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics* (Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1973); aynı yazar, "Tensions in the Bureaucratic Authoritarian State and the Question of Democracy", David Collier (der.), *The New Authoritarianism in Latin America* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990) s. 285-318. Collier'in derlediği bu kitapta Latin Amerika'daki yeni otoritarizmi çeşitli açılardan inceleyen başka önemli makaleler de yer almaktadır; Carlos H. Weisman, *Reversal of Development in Argentina* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987); Albert O. Hirschman, "The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America," *The Quarterly Journal of Economics*, Cilt 82, No. 1 (Şubat 1968) s. 1-32.

yoksul, en az gelişmiş ülkelerinde değil, en gelişmiş ülkelerinde (Arjantin, Brezilya, Şili ve Uruguay) ortaya çıkmışlardır. O'Donnell, bunu, söz konusu ülkelerde 1930'lardan itibaren izlenen ekonomik politikalara ve onun doğurduğu siyasal örüntülere bağlamaktadır.

O'Donnell'a göre Latin Amerika rejimleri, tarihsel sıra itibariyle, oligarşik, popülist ve bürokratik otoriter olmak üzere üç safhadan geçmişlerdir. Oligarşik rejimlerde siyasal yarışma alanı sınırlıdır. Madenî ve tarımsal ürünler ihracatına dayanan elitler, devlete hâkim olmuş ve siyaseti kendi ihtiyaçları doğrultusunda yönlendirmişlerdir. Halk kitleleri henüz siyaseten aktif konuma gelmediklerinden, onları ne sisteme dahil etmeye, ne de dışlamaya gerek vardır.

Popülist safha olarak adlandırılabilecek ikinci aşamanın temel özelliği, milliyetçi ve kalkınmacı ideolojilerin etkisiyle,ithal ikamesine dayanan sanayileşme politikalarının izlenmesidir. Devlet, özellikle tüketim malları sanayiini, çeşitli teşvik tedbirleri, kur politikaları ve gümrük korumacılığı yöntemleriyle desteklemektedir. Böylece millî sanayiciler, popülist koalisyonun bir unsuru haline gelmişlerdir. Ancak, bu tüketim malları sanayiinin gelişmesi, iç pazarın genişlemesine bağlıdır. Dolayısıyla yeni oluşmakta olan kentli işçi sınıfına da istihdam imkânları, sendikal haklar ve nisbeten yüksek ücretler gibi avantajlar sağlanarak, onlar da popülist koalisyonun bir parçası haline getirilmişlerdir. O'Donnell, bu rejimlere örnek olarak, Brezilya'da Vargas (1930-1945 ve 1950-1954), Arjantin'de de Peron (1946-1955) yönetimlerini örnek göstermektedir.

Ne var ki, ithal ikameci sanayileşme sürecinin kolay safhasının sonuna kısa zamanda gelinmiştir. İç pazarın sınırlarına erişildiğinde, özel teşvik ve korumalarla desteklenen verimsiz ve yüksek maliyetli millî sanayi de milletlerarası pazarda rekabet edebilecek durumda olmadığından, döviz kıtlığı, ödemeler dengesi açığı, düşük veya eksi büyüme oranları, enflasyon ve işsizlik gibi çok ciddî ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalınmıştır. Bunun da sonucu, "halk sektörü" olarak anılan sanayi işçileri sınıfının giderek radikalleşmesi ve siyasal kutuplaşmanın artması olmuştur. Millî sanayiciler, muhtemelen Küba devriminin de yarattığı çağrışımlarla, işçi sınıfının radikalleşmesi karşısında, yerleşik düzeni koruyacak bir askerî yönetime daha sıcak bakmaya başlamışlardır. O'Donnell, bu süreci şöyle tasvir etmektedir:

"Sanayileşme, 'yatay' ya da 'yaygın'dı; yani bitmiş tüketim malları (çoğunlukla hafif ve dayanıksız) talebini karşılamayı amaçlıyordu... Ara ve sermaye malları üretimi konusunda pek az ilerleme kaydedilmişti... Başka bir

sonuç, ara ve sermaye malları ile teknoloji ithaline büyük ölçüde bağımlılıktı; bunlar olmaksızın sanayi kesimi işleyemezdi... İhracat sektörü gerekli döviz ihtiyacını karşıladığı ve yerli sanayi teşebbüsleri yatay genişlemelerini sürdürdükleri müddetçe, popülist koalisyonun unsurlarının menfaatleri arasında bir uyumsuzluk göze çarpmıyordu... Popülist koalisyonun bütün ortakları, beklentileri ile kabaca orantılı menfaatler elde ediyor ve aralarında temel bir çatışma görünmüyordu. Ne var ki, bu durum, kısa sürede sistemin çöküşüne yol açacak unsurları içinde barındırıyordu."[9]

Yukarıda belirtildiği gibi, ithal ikameci sanayileşme sürecinin kolay safhasının tükenmesi ve bunun sonucunda ortaya çıkan derin ekonomik kriz, halk sektörünün radikalleşmesi ve popülist koalisyonun bozulması sürecini de, O'Donnell şöyle tasvir etmektedir:

> "Popülist dönem, siyasal liderlerin çoğu zaman bölüşümcü, popülist tipte ekonomik politikalarla hitap ettiği geniş bir kentsel seçmen kitlesi yarattı... Halk sektörünün başlıca kozları, seçimlerdeki ağırlığı ve grev, gösteri ve düzeni aksatma imkânlarıydı... Halk sektörünün büyük kent merkezlerindeki aktif varlığı, diğer sosyal sektörlerin çoğunca ciddi bir tehdit olarak algılandı. Ekonomik büyümenin sona ermesinden sonra eski koalisyon ortakları, işçilerin taleplerini, toplumun, kendilerinin kabul edebileceklerinden çok daha radikal şekilde yeniden biçimlendirilmesine yol açacak nitelikte görmeye başladılar... Mülk sahibi sektörlerin büyük kısmı, halk sektörünün taleplerinin aşırılığına... ve bu talepler sıkı bir kontrol altına alınmadığı takdirde, sermaye birikiminin mümkün olmayacağına inanıyorlardı. Ortaya çıkan kutuplaşma, mülk sahibi sektörlerin büyük bölümünün, halk sektörünün siyasetten dışlanması yoluyla bu tür tehditleri ortadan kaldıracağı varsayılan bir siyasal 'çözüm'ü kabullenmesini kolaylaştırdı."[10]

Böylece popülist koalisyonun parçalanması ve yoğunlaşan siyasal kutuplaşma, Latin Amerika'nın bu önemli ülkelerinde yeni bir otoriter rejim tipinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. O'Donnell'a göre bu rejimin karakteristik nitelikleri şunlardır:[11]

> "(a) Rejim, tekelleşmiş ve uluslararasılaşmış yüksek burjuvazinin hâkimiyetinin teminatıdır.

---

9 O'Donnell, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism*, s. 58-59.

10 *A.g.e.*, s. 71-72.

11 O'Donnell, "Tensions in the Bureaucratic Authoritarian State and the Question of Democracy", s. 292-294.

(b) Kanun ve düzen hâkimiyetini yeniden kurmak için ordu, ekonomiyi normalleştirmek için de ekonomi teknokratları belirleyici rol oynamaktadır.

(c) Bu amaçla, popülist koalisyon döneminde siyasal bakımdan güçlenmiş olan halk sektörü (sanayi işçileri sınıfı), örgütleri etkisiz kılınarak pasifleştirilmiş ve baskı altına alınmıştır.

(d) Siyasal demokrasi kurumları ve yöntemleri ortadan kaldırılmıştır.

(e) Halk sektörünün ekonomik açıdan da dışlanması suretiyle, büyük özel sermaye tekellerini ve bazı devlet kurumlarını yararlandıracak bir ekonomik politika izlenerek, gelir eşitsizliklerinin artmasına yol açılmıştır.

(f) Üretim yapısı, giderek uluslararası nitelik almıştır.

(g) Sosyal sorunlara, sözde tarafsız ve objektif teknik rasyonellik kriterleri ile bakılarak, bunların siyasal alan dışına çıkarılmasına çalışılmıştır."

O'Donnell, bu rejimlere örnek olarak, 1964 sonrası Brezilya'yı, 1966-1970 ve 1976 sonrası Arjantin'i, 1973 sonrası Şili ve Uruguay'ı ve o dönemdeki Meksika'yı göstermektedir.[12] Bu nitelikler, yeni tipteki bürokratik-askerî otoriter rejimleri, gerek hakemlik örüntüsüne uygun olan eski askerî yönetimlerden, gerek diğer otoriter rejim tiplerinden ayırt etmektedir. Bir defa bu rejimlerin amacı, somut bir anayasa krizini çözmek değil, ekonomik ve sosyal sistemde köklü değişiklikler yaratmaktır. Bu amaca bağlı olarak, söz konusu rejimler, seleflerinden çok daha uzun sürelidir. Üçüncüsü, daha önceki dönemlerde aktive olmuş bulunan halk sektörünü pasifleştirmek ve siyasetten uzaklaştırmak, eski askerî müdahalelere oranla, çok daha büyük ölçüde baskı ve şiddet yöntemlerinin uygulanmasını gerektirmektedir.

Bununla birlikte bu rejimler, ilk bakışta zannedilebileceği kadar sağlam ve istikrarlı değillerdir. O'Donnell, daha 1979'da yazdığı makalesinde (n. 11), özellikle demokratik ilkelerle olan temel çatışmaları nedeniyle, bu rejimlerin de iç gerilimlere mâruz olduklarına işaret etmiştir.

Linz ise, bu tür rejimlerin daha sonraları refah devleti politikalarına yönelebileceğine işaret ederek, şunları söylemektedir: "O'Donnell'ın analizi, bürokratik otoritarizmin olumsuz siyasal sonuçlarını haklı olarak vurgulamakla beraber, teknokratik elitin ekonomik kalkınmadaki başarısının yaratabileceği daha geniş kapsamlı sosyal etkiyi önemsemez görünmektedir. Bu başarı, bir aşağıya doğru yayılma süresiyle, ilk baştaki menfaat sahiplerinden daha geniş halk kesimlerine yayılabileceği gibi, bu rejimlerin ilk sermaye birikimi safhası tamamlandıktan sonra, özellikle kritik kentsel işçi sınıfı

12 David Collier, "Overview of the Bureaucratic Authoritarian Model", David Collier (der.), *The New Authoritarianism in Latin America*, s. 24, 28.

sektörleri yararına sosyal güvenliği geliştirmek ve firma pateryanizmini zorunlu kılmak gibi, belli alanlarda refah politikaları uygulamaları da mümkündür."[13]

Demokratikleşmenin "üçüncü dalga"sında bu rejimlerin, 1980'lerin sonlarından itibaren tasfiye edilmiş ve demokratik rejimlere geçilmiş olması, O'Donnell'ın öngörüsünün yerindeliğini göstermektedir. Günümüzde bu rejimlere benzer rejimler, bazı Ortadoğu, Afrika ve Doğu Asya ülkelerinde görülmektedir. Bunlardan özellikle Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleri, aşağıda ayrı bir bölüm olarak ele alınacaktır.

ORGANİK DEVLETÇİLİK

Organik devletçilik ya da korporatizm, özellikle iki Dünya Savaşı arasındaki dönemde popüler olan ve bir yandan totaliter sistemleri, bir yandan da liberal demokrasi ilkelerini reddederek, bir üçüncü yol oluşturma iddiasında bulunan bir otoriter rejim tipidir. Bu tip, saf şekliyle değil, ya askerî-bürokratik rejimlerin ya da tek-parti sistemlerinin tamamlayıcı bir unsuru olarak ortaya çıkmıştır. İdeolojik dayanakları arasında, o dönemde Katolik Kilisesi'nin *Rerum Novarum* gibi papalık genelgelerinde ifadesini bulan anti-liberal, anti-kapitalist, anti-devletçi Katolik siyasal düşünce, Marksist otoritarizmi reddeden sendikalist gelenek, hatta devletin artan gücünden endişelenen bazı liberal düşünce kesimleri bulunmaktadır. Korporatizm, bireysel temsil esasına dayanan klâsik parlamentoların yerine veya ona ek olarak, belli başlı korporatif meslek örgütlerinin temsiline dayanan bir yasama organını (meslekî temsil) öngörmektedir.[14] Phillippe Schmitter, korporatist menfaat örgütlendirilmesini şöyle tanımlamaktadır:

> "Sistemi oluşturan birimlerin, tek, zorunlu, yarışmacı olmayan, hiyerarşik düzenli, fonksiyonel bakımdan farklılaşmış az sayıdaki kategoriler halinde örgütlendirildiği; bunların devletçe yaratılmasa bile, devletçe tanındığı ve ondan ruhsat aldığı; liderlerinin seçiminde, talep ve desteklerinin dile getirilmesinde, belli denetimlere uymaları karşılığında, kendilerine o kategoriler içinde temsil yetkisi tekelinin verildiği bir menfaatlerin temsili sistemidir."[15]

---

13 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 179-180.

14 *A.g.e.*, s. 187-195.

15 Phillippe C. Schmitter, "Still the Century of Corporatism?", Phillippe C. Schmitter ve Gerhard Lembruch (der.), *Trends toward Corporatist Intermediation* (Beverly Hills: Sage, 1979), s. 13.

Şüphesiz, bu menfaatlerin temsili sistemi, liberal demokrasilerin çoğulcu, yarışmacı, gönüllü; tekelci ve hiyerarşik olmayan; yaratılmaları ve faaliyetleri devletin iznine tâbi bulunmayan, plüralist menfaatler temsili sistemine taban tabana zıttır.[16] Korporatist temsil, sözü geçen dönemde epeyce taraftar bulmuş olmakla birlikte, hangi meslek örgütlerinin korporatist yasama organında ne ölçüde temsil edilecekleri, hangilerinin dışarıda bırakılacağı, üst siyasal liderlik (askerî-bürokratik yönetimlerin veya tek-partinin liderliği) karşısında yetkilerinin ne olacağı gibi, çözülmesi çok güç sorunlarla karşılaşmıştır. Linz'in belirttiği gibi, "en yüksek ve en güçlü karar organlarını (kabine ve hükûmet başkanı) korporatif tipteki yasama organlarına karşı hesap verme yükümlülüğüne sokmuş hiçbir siyasal sistem yoktur. Halk katılımının, partiler yerine korporatif seçim çevreleri ve seçimler yoluyla örgütlendirilmesi, saf teorik açıdan mümkün olmakla beraber, bizim kullandığımız anlamda, partisiz hiçbir demokrasi mevcut değildir."[17]

Yukarıda değinildiği gibi bu rejimler, iki Dünya Savaşı arasındaki dönemde bazı Avrupa ülkeleri ile Latin Amerika'da yaygınlık kazanmışlardır. Avrupa'da bu tipin en iyi örneği, zayıf bir tek-parti rejimi ile korporatist unsurları birleştirmiş olan Portekiz'deki Salazar rejimidir *(Estado Novo)*. İspanya'daki Franco rejimi, ilk yıllarındaki faşist-benzeri döneminden sonra aynı yönde uygulamalara girişmiştir. Hatta Mussolini İtalya'sında totaliter veya eksik –totaliter nitelikteki Faşist tek-parti yönetiminin yanında, korporatist bir temsil sistemi geliştirilmiştir. Ancak elbette, güçlü bir kitle mobilizasyonuna ve totaliter bir ideolojiye dayanan İtalyan faşist rejimini, organik devletçilikten çok, aşağıda inceleyeceğimiz "demokrasi-sonrası toplumlarda mobilizasyoncu otoriter rejimler" veya "eksik totaliter rejimler" kategorileri içinde düşünmek daha doğru olur. Linz, Avrupa'daki bu örnekler hakkında şu gözlemlerde bulunmaktadır:

"Totalitarizm-öncesi faşist dönemden sonra Franco İspanya'sında olduğu gibi, Portekiz'de de, İtalyan Faşist deneyimiyle Katolik ideoloji mirasının bir karışımını kullanan siyasetçiler, organik demokrasi unsurları taşıyan sistemler yaratmışlardır. Başlangıçta sendikalist gelenekle bağları olan, sağcı milliyetçilerin fikrî mirasından güç alan ve Katoliklerin onayını sağlamaya çalışan Mussolini, korporatist bir üst-yapı kurmuştur... Ne var ki, birçok faşist liderlerdeki güçlü totalitarizm-öncesi eğilimler ve idealist gelenekten kaynaklanan menfaatler-üstü bir 'ahlâki devlet' anlayışı, rejimin korporatist un-

16 *A.g.e.*, s. 15.
17 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 192.

surlarıyla, tek-partili mobilizasyoncu unsurları arasında kararsız bir denge yaratıyordu."[18]

Latin Amerika'da ise bu rejimlerin en tipik örnekleri, bürokratik-askerî ya da aşağıda inceleyeceğimiz "seçimsel otoriter" rejim unsurlarıyla karışık olarak, organik devletçi veya korporatist unsurlara da yer veren, Brezilya'daki Vargas (1930-1945 ve 1950-1954) ve Arjantin'deki Peron (1946-1955) rejimleridir. James M. Malloy, "popülist otoritarizm" adını da verdiği bu rejimlerin korporatist nitelikleri hakkında şu gözlemlerde bulunmaktadır:

> "Bu rejimler, menfaatlerin serbestçe açıklanmasını ortadan kaldırmaya çalışırlar ve devlet aygıtıyla belirlenen ve düzenli biçimde ilişkilendirilen, az sayıda resmen tanınmış gruplar kurarlar. Üstelik, bu rejim tipindeki resmen tanınmış gruplar, yatay sınıfsal kategoriler biçiminde değil, dikey fonksiyonel kategoriler tarzında örgütlendirilmişlerdir ve devletle, resmen tanınmış menfaat örgütlerinin belirlenmiş liderleri aracılığıyla temas etmek zorundadırlar... Popülizm, gecikmiş bağımlı kalkınmanın ilk krizine karşı genel bir bölgesel tepkiydi. Gerek yönelim gerek uygulama açısından popülizm, en azından zımnen korporatist olmakla beraber, korporatist yapıları, biçimsel bakımdan demokratik bir çerçevede mi, otoriter bir çerçevede mi kuracağı hususunu açık bırakmıştı. Her iki çeşide de, farklı ülkelerde ve farklı zamanlarda teşebbüs edilmiştir. Bununla beraber genelde, popülist elitler, temeldeki krizi çözmekte başarısızlığa uğramakla kalmamışlar, çoğu zaman durumu daha da kötüleştirmişlerdir. Böylece, bugün bölgede gördüğümüz daha baskıcı otoriter korporatist rejimlerin doğmasına elverişli bir ortama katkıda bulunmuşlardır."[19]

Günümüzde organik devletçilik, gerek Katolik Kilisesi'nin özünde demokratik nitelik taşımayan organik toplum teorilerinden uzaklaşması, gerek böyle bir rejimin iç çelişkileri ve örgütlendirilmesindeki pratik güçlükler nedeniyle, câzibesini kaybetmiştir. Son olarak, bu rejimleri, günümüzde bazı İskandinav demokrasilerinde uygulanan demokratik korporatizm ya da sosyal korporatizm politikaları ile karıştırmamak gerekir. Bu ülkelerde ekonomiyi ilgilendiren temel kararlar, parlamento veya hükûmet tarafından değil, belli başlı ekonomik menfaat örgütleri arasında görüşmeler, pazarlıklar ve uzlaşmalar yoluyla alınmaktadır. Norveç'teki durumu tasvir eden Stein Rokkan'a göre,

---

18 *A.g.e.*, s. 193-194.

19 James M. Malloy, "Authoritarianism and Corporatism in Latin America: The Modal Pattern", James M. Malloy (der.), *Authoritarianism and Corporatism in Latin America* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1978), s. 4-6 ve kitaptaki diğer makaleler. Şüphesiz Malloy, son cümlesinde, 1970'lerin baskıcı bürokratik-askerî rejimlerinden söz etmektedir.

"Ekonomik politikaya ilişkin hayatî kararlar, nadiren parlamento veya hükûmet tarafından alınmaktadır. Merkezî alan, hükûmet temsilcilerinin, sendika liderleriyle; çiftçilerin, küçük toprak sahiplerinin, balıkçıların ve İşverenler Derneği'nin temsilcileriyle doğrudan doğruya temasa geldiği pazarlık masasıdır. Bu yıllık görüşmeler, sade vatandaşların hayatlarında, gerçek seçimlerden daha fazla anlam taşır hale gelmişlerdir. Bu yoğun etkileşim süreçlerinde, tek kişi, tek oy ve çoğunluk yönetimi gibi parlâmenter kavramlar fazla anlam taşımamaktadır."[20] Kuşkusuz, böyle bir sistemin, klâsik demokrasi kavramlarıyla uyumluluğu tartışılabilir; ancak bu tür çoğulcu plüralist politikalar, sosyal bölünmelerin çok derin olmadığı nisbeten türdeş toplumlarda oldukça başarılı şekilde uygulanmakta, ekonomik alan dışındaki kararlar da, her demokratik rejimde olduğu gibi, seçilmiş organlar tarafından alınmaktadır.[21]

DEMOKRASİ-SONRASI TOPLUMLARDA MOBİLİZASYONCU OTORİTER REJİMLER

Bu rejimler, özellikle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, belli ölçüde bir demokratik deneyime sahip ve halk kitlelerinin belli ölçüde katılımcı oldukları Avrupa toplumlarında ortaya çıkmışlardır. Bu ülkelerde nisbeten kısa bir zaman içinde arka arkaya gelen siyasal krizler (meşruluk, bütünleşme, katılma ve bölüşüm krizleri) demokratik kurallar üzerinde yaygın ve güçlü bir oydaşmanın oluşmasına imkân vermemiştir.[22] Bu krizlerin etkisiyle, liberal demokratik sistemlerden kopuş, komünizm ve faşizm gibi iki anti-demokratik kitle hareketinin doğuşuna yol açmıştır. Leninist SSCB ve Nazi Almanya'sı tipik totaliter rejimler oldukları için, burada incelenmeyeceklerdir. İtalyan faşizmi ise, aşağıda değinileceği gibi, totaliter rejimlerle, demokrasi-sonrası mobilizasyoncu otoriter rejimler arasında yer alan, sınırdaki bir örnektir.

Bu rejimlerin ortak özellikleri, bir tek-parti vasıtasıyla gerçekleştirilen bir kitle mobilizasyonuna dayanmalarıdır. Gerçekten, daha önce geçirmiş oldukları demokratik deneyim ve halk kitlelerinin belli ölçüde mobilize olmuş bulunmaları, ne monarşi gibi geleneksel meşruluğa dayanan yönetimlere, ne

---

20 Stein Rokkan, "Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism", Robert A. Dahl (der,), *Political Oppositions in Western Democracies* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1966), s. 107.

21 Robert A. Dahl, *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1982), s. 68-71, 79-80.

22 Siyasal sistem krizleri hakkında bkz. Leonard Binder ve diğerleri, *Crises and Sequences in Political Development* (Princeton: Princeton University Press, 1971).

de halk katılımını asgari hadde indiren ve esas itibariyle zora dayanan bürokratik-askerî rejimlerin kurulmasına imkân vermektedir. İşte tek-parti, kontrollü fakat yaygın bir halk katılımını sağlamanın bir aracıdır.

Tek-parti, otoriter rejimlerin bu tipi ile totaliter rejimlerin ortak siyasal aracı olmakla beraber, iki rejim türündeki konumları arasında farklar vardır. Samuel Huntington'un "dışlayıcı" *(exclusionary)* ve devrimci *(revolutionary)* tek-parti sistemleri arasında yaptığı ayrım, büyük ölçüde, bu ayrımla örtüşmektdir.[23]

Huntington, tek-parti sistemlerinin sosyal kökenini, toplumun derin bir bölünme ile iki kampa ayrılmış bulunmasında *(bifurcation)* görmektedir. Geleneksel bir toplum modernleşmeye başlayınca yeni birtakım bölünme çizgilerinin ortaya çıkması doğaldır. Ancak bu bölünmeler birbirleriyle kesişecek, dolayısıyla çatışmanın şiddetini hafifletecek yerde, birbirleriyle örtüşerek güçlenirlerse *(mutually reinforcing cleavages)* ya da belli bir bölünme bütün diğer bölünmeleri gölgede bırakacak derecede derinse, kısacası toplum iki düşman kampa ayrılmışsa, tek-parti sisteminin doğuşunu kuvvetle teşvik eden bir durum ortaya çıkar. Tek-parti sistemi, bu kamplardan birinin, yoğun bir mücadele sonunda diğer kampı zorla hâkimiyeti altına alması ve ülkede kendi yönetim tekelini kurması anlamına gelir. Tek-parti sistemlerinin kuruluşunda ideoloji de önemli bir rol oynar. Bu ideoloji, "biz"le "onlar" arasında kesin bir ayrım yapan, "onlar"ı (karşı kamp) düşman ilân eden, düşmana karşı mücadelenin meşruluğunu ve gerekliliğini savunan ve nihaî zaferin "biz"de olacağını vaad eden bir ideolojidir. Bu mücadele ne kadar şiddetli ve keskin olursa, sonuçta kurulan tek-parti sistemi de o kadar güçlü ve istikrarlı ya da "yerleşik" *(established one-party systems)* olur.

Huntington, tek-parti sistemlerini, iktidara geldikten sonra, yenik sosyal güce karşı izledikleri politikalar bakımından "dışlayıcı" ve "devrimci" tek-partiler olarak ikiye ayırmaktadır. Birinci politika, yenik sosyal gücü ortadan kaldırmaya çalışmamak, ancak onu siyasal iktidarın kullanılmasından dışlamaktır. Devrimci tek-partilerin izledikleri politika ise, yenik sosyal gücü ya tasfiye etmek ya da özümleyerek kendi taraftar kitlesine katmak, böylece başlangıçta kendisine vücut vermiş olan sosyal ikileşmeyi ortadan kaldırmaktır. Etnik veya dinsel ikileşmeden doğan tek-parti sistemleri, zorunlu olarak,

23 Samuel P. Huntington, "Social and Institutional Dynamics of One-Party Systems", Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems* (New York-Londra: Basic Books, 1970), s. 3-47. Huntington'un teorisinin genişçe bir özeti için, bkz. Ergun Özbudun, *Siyasal Partiler* (Ankara: AÜHF, 1979), s. 119-122.

dışlayıcı tek-partilerdir. Bu ayrımda devrimci tek-partilerin totaliter tek partilere, dışlayıcı tek partilerin de mobilizasyoncu otoriter tek-partilere tekabül ettiği görülmektedir.

Clement Moore da, tek-parti sistemlerini, ideolojilerinin araçsal veya anlatımsal olmalarına ve topyekûn bir değişimi veya kısmî bir değişimi amaçlamalarına göre, dört alt-tipe ayırmaktadır.[24] Araçsal *(instrumental)* ideoloji, taraftarlarına pratik eylem alanında yol gösteren, rehberlik eden ideolojidir. Pratik eylem dünyasıyla yakın bir ilişki içinde bulunmayan anlatımsal *(expressive)* ideoloji ise, daha çok, bir efsane, bir mitos niteliği taşır. Böyle bir ideolojinin gerçek anlamda uygulanmaya konulması söz konusu olmadığından, onun rasyonel bir eleştiriye tâbi tutulması, ideolojik ilkelerle pratik sonuçlar arasındaki çelişkilerin ortaya çıkarılması da çok güçtür. Bu tasnifte, araçsal bir ideolojiye ve topyekûn değişim amacına sahip tek-partilerin totaliter partiler olduğu açıktır. Moore, topyekûn değişim amacıyla anlatımsal bir ideolojiyi birleştiren rejimlere "kiliyastik" *(chiliastic)*,[25] araçsal bir ideolojiyle kısmî değişim amacını birleştiren rejimlere "vesayetçi" *(tutelary)*, anlatımsal bir ideolojiyle kısmi değişim amacını birleştiren rejimlere de "yönetsel" *(administrative)* tek-parti rejimleri adını vermektedir. Tek-partinin bu son üç tipi, çeşitli otoriter rejimlerde gözlemlenebilir.

Muhtemelen bu rejimlerin en iyi örneklerinden biri, Linz'e bir otoriter rejimler teorisi ve tipolojisi geliştirme ilhamını vermiş olan İspanyol Franco rejimidir. Her şeyden önce İspanya'nın, 1876'dan 1923'e kadar anayasal bir monarşi altında devam eden yaklaşık yarım yüzyıllık bir liberal demokrasi deneyimi olmuştur. Bu süreç, 1923-1929 yılları arasında General Primo de Rivera'nın, bürokratik-askerî rejimler tipine uygun düşen ve başarısız bir tek-parti *(Union Patriótica)* deneyimi ile desteklenmeye çalışılan diktatörlüğü ile kesintiye uğramıştır. Diktatörlüğün devrilmesinden sonra, 1931 yılında Cumhuriyet kurulmuş, ancak o da, yukarıda değindiğimiz derin krizlerin etkisiyle, İspanya İç Savaşı (1936-1939) sonucunda yıkılmıştır. Franco rejiminin kuruluşunda, faşist ideolojiden ve örgütlenme yöntemlerinden esinlenen

---

24 Clement H. Moore, "The Single Party as Source of Legitimacy", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 48-72. Moore'un fikirlerinin bir özeti için, bkz. Özbudun, *Siyasal Partiler*, s. 116-119.

25 Yunancada bin yıl anlamına gelen "kiliyazm" *(chiliasm)* kelimesi, bazı Hıristiyan mezheplerinin inanışına göre, İsa'nın kıyametten önce dünyaya dönüp bin yıl saltanat sürmesini, iyilerin mükâfatlandırılıp kötülerin cezalandırılmasını ifade eder. Kiliyastik ideoloji deyimiyle de, kendi taraftarlarına, ne zaman ve nasıl gerçekleşeceği belli olmayan bir dünya cenneti, kusursuz bir devlet ve toplum hayatı vaad eden ütopyacı ideolojiler anlatılmak istenmiştir.

Falange Partisi oldukça etkili olmuştur. Başlangıçta Franco ve diğer askerî liderlerin, çatışma kaynağı olarak gördükleri siyasal partilere sıcak bakmamalarına rağmen, İspanya'nın o günkü siyasal şartları içerisinde partisiz bir askerî-bürokratik rejim veya tepeden yaratılacak bir devlet partisine dayanacak bir rejim yahut da bireysel olarak devşirilecek muhafazakâr politikacılar ve uzmanlardan oluşan bir partinin desteğindeki bir askerî-bürokratik-monarşik rejim kurmak güçtü. Bununla birlikte Franco rejimi, faşist benzeri Falange'ın iktidara tümüyle hâkim olmasına izin vermemiş; ordu, kilise, uzmanlar ve bürokratlar gibi müttefiklerinden ayrılmayı kabul etmemiştir. Mihver devletlerinin yenilgisi de, şüphesiz, Falange'ın etkisini zayıflatmış ve rejimin liberalleşmesini kolaylaştırmıştır. Ancak Linz, Almanlar zafere ulaşmış olsalardı dahi, İspanyol rejiminin tam bir totaliter modele dönüşmeyeceğini, bunun için Franco'nun tasfiyesinin gerekeceğini, ordunun ise hemen tümüyle Franco'ya sâdık olduğunu ifade etmektedir. Nitekim daha sonraki yıllarda Falange, büyük ölçüde, çok daha pragmatik bir "devlet partisi" niteliğindeki Movimiento-Organización'a dönüşmüştür.[26]

İspanya ile bazı benzerlikler taşıyan, ancak Faşist tek-partinin İspanyol Falange'ına oranla çok daha belirleyici olduğu İtalya'da, totaliter tek-parti ile rejimin daha muhafazakâr ve gelenekçi unsurları arasında gerilimler yaşanmıştır. Linz'e göre, "rejim, daha totaliter veya daha demokratik bir yöne doğru gitmedikçe, sonunda mobilizasyon ve katılmayı sürdürmek güçleşir. Özellikle bir tek-parti ve onun kitle örgütleri vasıtasıyla yürütülecek etkin bir mobilizasyon, sınırlı plüralizmin diğer unsurları, özellikle ordu, bürokrasi, kiliseler veya menfaat grupları tarafından bir tehdit olarak görülür. Bu kısıtlayıcı şartları kırmak, totaliter yönde atılımları gerektirir.[27] Mussolini'nin kendisi, eski bir sendikalist arkadaşına, totalitarizmi engelleyen bu şartlar hakkında şöyle şikâyette bulunmuştur:

> "Kıskançlık ve güvensizlik içinde yan yana duran düşman güçlerin, hükûmetin, partinin, monarşinin, Vatikan'ın, ordunun, milisin, valilerin, parti il başkanlarının, bakanların, Confederazioni (korporatif örgütler) başkanlarının, dev tekelci çıkarların vb. çatışmalarını önleyebilecek bir denge kur-

26 Juan J. Linz, "From Falange to Movimiento Organización: The Spanish Single-Party and the Franco Regime", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 128-203. Franco dönemi İspanyol siyasal rejiminin daha genel bir değerlendirilmesi için, bkz. Juan J. Linz, "An Authoritarian Regime: Spain", Erik Allardt ve Yrjo Littunen (der.), *Cleavages, Ideologies and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology* (Helsinki: Westermarck Society, 1964), s. 291-341.

27 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 144.

> mak için harcadığım çabaları bir bilsen, bütün bunların totalitarizmin hazımsızlıkları olduğunu anlarsın; 1922'de kayıtsız şartsız kabullenmek zorunda kaldığım o 'ortaçağ devleti'ni eritmeyi ben de başaramadım. Büyüklü küçüklü İtalyan halkının geleneksel ve gelip geçici bütün kusurlarını birbirine bağlayan öyle bir hastalıklı deri parçası ki, yirmi yıllık ısrarlı bir tedavi, bunu ancak yüzeyde bir parça değiştirebildi."[28]

İki Dünya Savaşı arasındaki dönemden bu yana demokratik gelişme, İkinci Dünya Savaşı'ndaki hezimet sonucunda faşist veya faşist-benzeri ideolojilerin çekiciliklerini kaybetmesi ve o dönemin siyasal krizlerinin büyük ölçüde çözülmüş olması, otoriter rejimlerin bu alt-tipini tarihsel bir tür haline getirmiştir. Günümüzde liberal ve çoğulcu demokrasinin dünyanın egemen ideolojisi haline gelmesi, az çok bir demokrasi deneyimine sahip ülkelerin bu tür bir otoriter rejime dönüşmelerini hemen hemen imkânsız kılmaktadır. Huntington'a göre de, daha önceki demokratik deneyim, böyle bir deneyimin hiç olmamasına oranla, demokratik konsolidasyonu kolaylaştıran bir faktördür. "Bu önermeyi genişleterek, demokrasi deneyimi ne kadar uzun süreli ve ne kadar yakın geçmişte yaşanmış ise, daha kısa ve daha uzak bir deneyime oranla, demokrasinin pekişmesini o kadar kolaylaştıracağını varsaymak da akla yatkın olabilir."[29]

İlginçtir ki, 1970'li yılların ortalarına gelinceye kadar birçok seçkin siyasal bilimci, mobilizasyoncu tek-partili otoriter rejimlerin hayli büyük bir kalıcı güce sahip olduklarını, bunların görünür gelecekte demokratik rejimlere dönüşecek yerde, kendi içlerinde bir değişim ve adaptasyon süreci geçireceklerini tahmin etmişti. Meselâ Huntington'a göre yerleşik tek-parti, kendisine vücut veren devrimci tek-parti'den çok farklı özellikler gösterir. Bir defa, devrimci tek-parti, meşruluğunu sağlamak için ideolojiye büyük ölçüde dayanmak zorunda olduğu halde, artık nisbeten türdeş ve oydaşmacı bir toplumda faaliyet göstermekte olan yerleşik tek-parti için böyle bir zorunluluk kalmamıştır. Sistem meşruluğunu, partinin yarattığı kurumların giderek toplumca benimsenmiş olmasından alır. Diğer bir deyimle, ideolojik meşruluğun yerini, kurumsal meşruluk alır. İkinci bir değişiklik, partinin yenileştirici rolünün zayıflayıp bütünleştirici rolünün güçlenmesidir. Devrimci tek-partinin ilk iktidar yıllarında, eski rejimden miras kalan devlet bürokrasisi, genellikle tutucu bir rol oynar; yenilik yaratıcı güç, partidir. Devrimci tek-partinin yer-

---

28 *A.g.e.*, s. 145'ten naklen.

29 Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma* (çev. Ergun Özbudun) (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, 1996), s. 263-264.

leşik tek-parti haline gelmesiyle bu roller sahip değiştirir. Parti, çeşitli gruplar arasında hakemlik yaparak, bütünleştirici bir fonksiyon ifa eder. Aydınların rolünün azalmasına karşılık, teknokratların rolü güçlenir. Başka bir değişim unsuru, devrimci tek-parti döneminin yekpare siyasal yapısının giderek korporatif bir yapıya dönüşmesi, karar alma sürecinde çeşitli sosyal gruplara belli ölçüde rol tanınmasıdır.[30]

Söz konusu rejimlerin kalıcılığı yönündeki bu tahminlere rağmen, 1974 Portekiz devrimi ile başlayan "demokratikleşmenin üçüncü dalgası", sadece Sovyet-tipi devrimci (totaliter) tek-parti rejimlerini değil, onların otoriter versiyonlarını da büyük ölçüde tasfiye etmiş ve bu ülkelerde demokratik rejimlere geçilmesiyle sonuçlanmıştır. Totaliter-olmayan otoriter tek-parti sisteminin en eski ve en köklü örneği olan Meksika Devrimci Kurumlar Partisi (PRI) rejimi de, son yıllarda bu partinin iktidarı kaybetmesi ile, demokratik bir rejime dönüşmüştür.[31]

BAĞIMSIZLIK-SONRASI TEK-PARTİ REJİMLERİ

İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden sonra sömürgeciliğin tasfiyesi ile birlikte, özellikle Afrika kıtasında çok sayıda yeni bağımsız devlet sahaya çıkmış, bunların önemli bir bölümünde de, daha sömürge yönetimi döneminde bağımsızlık mücadelesine başlamış olan partiler, bağımsızlığı takiben kendisine özgü özellikler taşıyan tek-parti rejimleri oluşturmuşlardır. Afrika tek-partileri (başlıca örnekleri, Cezayir, Tunus, Gana, Senegal, Fildişi Sahili, Tanzanya) o dönemde Batılı siyasal bilimcilerin de hayli ilgisini çekmiş ve bunlar, çok sayıda bilimsel eserlere konu olmuşlardır.[32] Bu partilerin yöneticileri, genellikle

30 Huntington, "Social and Institutional Dynamics of One-Party Systems", s. 32-44. Keza bkz. Andrew C. Janos, "Group Politics in Communist Society: A Second Look at the Pluralistic Model", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 436-450; Melvin Croan, "Is Mexico the Future of East Europe: Institutional Adaptability and Political Change in Comparative Perspective", *a.g.e.*, s. 451-483.

31 Meksika tek-parti sistemi hakkında, bkz. Robert E Scott, *Mexican Government in Transition* (Urbana: The University of Illinois Press, 1959); L. Vincent Padgett, *The Mexican Political System* (Boston: Houghton Mifflin, 1966); Robert E. Scott, "Mexico: The Established Revolution", Lucian W. Pye ve Sydney Verba (der.), *Political Culture and Political Development* (Princeton: Princeton University Press, 1965). Meksika ve Türk tek-parti sistemlerinin karşılaştırılması için, bkz. Ergun Özbudun, "Established Revolution Versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 380-405.

32 Meselâ James S. Coleman ve Carl Rosberg, Jr., *Political Parties and National Integration in Tropical Africa* (Berkeley: University of California Press, 1966); Ruth Schachter Morgenthau, *Political Parties in French Speaking West Africa* (Oxford: Clarendon Press, 1964); Aristide Zolberg, *Creating Political Order: The Party States of West Africa* (Chicago: University of Chicago Press, 1966).

yurtdışında veya sömürge yönetiminin kurduğu az sayıdaki okullarda modern ve iyi eğitim görmüş aydınlar veya profesyonellerdir. Sömürge yönetimlerinin, sömürge öncesi geleneksel otoriteleri çoğu zaman tahrip etmiş olmaları, ciddî bir profesyonel ordunun yokluğu, ekonomik elitlerin büyük ölçüde yabancılardan veya farklı bir etnik grup mensuplarından oluşması, bu milliyetçi liderlere oldukça serbest bir örgütlenme alanı ve yerli halkın sömürge yöneticilerine karşı tepkilerini mobilize etme imkânı sağlamıştır.[33]

Batılı siyasal bilimciler, kısmen Sovyet tipi totaliter parti örgütü modelinden esinlenerek, kısmen de bu parti liderlerinin ideolojik-devrimci söylemlerini ya da partinin biçimsel yapısını ciddiye alarak, bu partilere ideolojik, devrimci, katılımcı, disiplinli, hiyerarşik, millî bütünleştirici, kalkınmacı nitelikler izafe etmişlerdir. Bu rejimlerin liderleri de, milletin tümünü temsil ettiklerini ileri sürmüşler, temel misyonlarını bir millet-yaratma *(nation-building)* olarak tanımlamışlardır. Oysa, daha yakından bakıldığında, bunların çoğunun, çok çeşitli grupları, hizipleri, kabileleri, geleneksel unsurları da bünyelerinde birleştiren bir çeşit federasyon niteliği taşıdıkları; bir yönleriyle de, taraftarlarına rant ve menfaat dağıtımı yöntemlerini kullanan ve bir zamanlar büyük Amerikan şehirlerinin belediye yönetimlerinde görülen "makine siyaseti" *(machine politics)* modeline benzerlik gösterdikleri söylenebilir.[34] Bu rejimler, nisbeten kısa bir süre içinde ya olağan askerî-bürokratik rejimlere ya da tek-partiyi muhafaza etmekle birlikte, asker ve sivil bürokrasinin ağırlığının çok daha fazla olduğu karma rejimlere dönüşmüşlerdir. Başka bir deyimle, rejimin devrimci heyecanının ve halkı mobilize etme yeteneğinin zayıflaması, onları "bozulma yoluyla totalitarizmden uzaklaşma" *(detotalitarianism-by-decay)* sürecine benzer bir süreçle, klâsik tipte bürokratik-askeri otoriter rejimlere dönüştürmüştür. Bugün itibariyle, bu rejim tipinin de, büyük ölçüde tarihsel bir tür haline geldiği söylenebilir. Bu rejimlerin Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki örneklerine, aşağıdaki bölümlerde değinilecektir.

IRKSAL "DEMOKRASİLER"

Bu deyimin kendi içinde çelişki taşıdığında şüphe yoktur. Demokrasinin bütün çağdaş tanımlarında, halkın belli bir kesiminin ırksal, etnik, dinî vs. nedenlerle temel hak ve hürriyetlerinden yoksun bırakılmaması, diğer bir de-

---

33 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 207-208.

34 Henry Bienen, "One-Party Systems in Africa", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 99-127.

yimle hukuksal ve siyasal eşitlik ilkesi, en temel unsurlardan biri olarak yer almaktadır. Irksal ya da etnik demokrasi deyimi ile anlatılmak istenen şey, bir toplumda belli bir ırksal veya etnik grubun kendi içinde liberal demokrasi ilkelerinin uygulanması, onun dışındaki grup veya grupların hukukî veya *de facto* zorlama yöntemleri ile, sistemden değişik ölçülerde dışlanmalarıdır.[35]

Bu tür rejimlerin yakın zamanlardaki en çarpıcı örneği, Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki ırksal ayrımcı *apartheid* rejimidir. Bu rejimin yıkılmasıyla Güney Afrika Cumhuriyeti, hayli yüksek standartlarda bir demokratik rejime kavuşmuştur. ABD'de de, İç Savaş'a kadar güney eyaletlerinde süren kölelik sistemi İç Savaş'la birlikte sona ermiş, ancak daha sonra aynı eyaletlerde Afrika kökenlilere karşı sürdürülen hukukî ve *de facto* ayrımcılık, ancak 1960'larda gerçekleştirilen temel haklar *(civil rights)* reformları ile ortadan kaldırılmıştır.

Günümüzde İsrail'in bu tipe bazı benzerlikler taşıyıp taşımadığı tartışılabilir. Linz'e göre, "demokratik bir siyasal kültüre, parti plüralizmini âzamî haddine çıkaran nisbî temsil de dahil olmak üzere demokratik kurumlara ve bütün vatandaşlar için eşit oy hakkına sahip olan İsrail'in, liderlerinin demokrasiye olan bağlılıklarına rağmen, ırksal demokrasilerinkine benzer bir gelecekle karşı karşıya bulunması, bir paradokstur. Bu örnek, kendi benliğinin bilincindeki hâkim bir toplumun, gene kendi benliğine bağlı ve ondan derin kültürel, dinsel, dilsel, ekonomik ve sosyal farklarla ayrılan, sayıca önemli bir azınlıkla karşı karşıya bulunduğu durumlarda, çok etnik gruplu, çok kültürlü, çok dilli bir demokratik devlet yaratmanın güçlüklerini göstermektedir."[36]

Gerçekten, bir yandan Arap kökenli İsrail vatandaşlarının hukukî ve siyasî eşitlikten yararlandıkları; seçme, seçilme ve parti kurma haklarına sahip oldukları; İsrail parlamentosunda *(Knesset)* daima bazı Arap kökenli milletvekillerinin bulunduğu, çoğu zaman Arap partilerinin de temsil edildikleri; Arapçanın İbraniceden sonra devletin ikinci resmî dili olduğu söylenebilir. Ancak öte yandan, Arap kökenli İsrail vatandaşlarına birçok hukukî ve fiilî ayrımcılık politikalarının uygulandığı da bir gerçektir. Bu çelişkinin yakın bir gelecekte ortadan kaldırılması da pek muhtemel görünmemektedir.

---

35 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 212-220.

36 *A.g.e.*, s. 218. Bu tür toplumlarda anayasa yapımının karşılaştığı güçlükler ve izlenebilecek farklı stratejiler hakkında, bkz. Sujit Choudry (der.), *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accomodation?* (Oxford: Oxford University Press, 2008). Keza bkz. Hanna Lerner, "Constitution-writing in deeply divided societies: the incrementalist approach", *Nations and Nationalism*, Cilt 16, No. 1 (2010), s. 68-88.

TOTALİTARİZM-ÖNCESİ VE TOTALİTARİZM-SONRASI OTORİTER REJİMLER

Totaliter rejimlerin en aşırı örnekleri olan Sovyet ve Nazi rejimleri, bir anda konsolide olmuş değillerdir. Bu partilerin iktidara ilk adımı atmaları ile, gerçek bir totaliter rejimi pekiştirmeleri arasında geçen döneme Linz, "totalitarizm-öncesi" dönem adını vermektedir. Bu kararsız veya belirsiz dönemde ihtilâlci (totaliter) parti, demokrasiye ancak yarı-sâdık denilebilecek başka parti veya kurumların desteğini sağlayabilmek için taktiksel anlaşmalar yapabilir, bazı devrimci politikalarından geçici tâvizler verebilir. Linz, bu dönemlere örnek olarak, SSCB'de 1920'lerin başlarında uygulanan ve serbest piyasa ekonomisi lehine komünist ideolojik ilkelerden bazı tâvizler verilmesini içeren "Yeni Ekonomik Politika" (NEP) dönemini göstermekte, Hitler ve Mussolini'nin iktidara başka bazı sağcı partilerin desteği ile gelmiş olduklarını belirtmektedir. Ona göre, "bu tür çelişik eğilimler arasındaki kararsız denge, İtalyan faşizmi örneğinde olduğu gibi, kâh bir yöne, kâh öteki yöne gitmek suretiyle, yıllarca sürebilir." Linz, Falanjist hareket içindeki totaliter eğilimlerin eninde sonunda yenik düşmesine rağmen, "iç savaşın son safhalarındaki ve 1939'u izleyen ilk yıllardaki İspanyol siyasal rejimini, eksik *(defective)* bir totaliter sistem olarak yeni bir tahlile tâbi" tutmanın da mümkün olduğunu ifade etmektedir.[37]

Linz'in totalitarizm-sonrası otoriter rejimler olarak adlandırdığı tip ise, çok farklı özellikler taşımaktadır. Bununla, totaliter kontrolünü pekiştirmiş ve uzun süre sürdürmüş, yenik sosyal gücü tasfiye veya özümleme yoluyla az çok oydaşmacı bir toplum yaratmış olan yerleşik bir totaliter rejimin, daha çok ekonomik ve sosyal değişkenlerin etkisiyle bir adaptasyon ve dönüşüm sürecine girmeleri kastedilmektedir. Nazi ve Faşist totaliter rejimler, böyle iç dinamiklerin etkisiyle değil, askerî yenilgiyle yıkılmış olduklarından, bu tür bir analiz, ancak Sovyet-tipi totaliter rejimler bakımından yapılabilir. Gerçekten, Stalin-sonrası Sovyetler Birliği'nde ve Doğu Avrupa ülkelerinde görülen değişimler, Batılı siyasal bilimcilerin yoğun ilgisini çekmiş, pek çok bilimsel esere, değişik açıklama ve sınıflandırmalara konu olmuştur. Genellikle gözlemlenen değişimler, rejimin ilk dönemlerindeki ihtilâlci heyecanın ve ideolojik vurgulamaların zayıflaması, bürokratik ve teknokratik unsurların siyaset oluşturulmasındaki rolünün artması, çeşitli menfaatlerin ve grupların kendilerini ifade etmelerine imkân verilmesi, "hasmâne olmayan

---

37 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 220-225.

çelişki"lere *(non-antagonistic contradictions)* ideolojik meşruluk tanınması, "sosyalist kanunîlik" ilkesinin vurgulanması ve ifade hürriyetinin alanının nisbî olarak genişletilmesidir. Böylece bu rejimler, saf totaliter rejimlerle otoriter rejimler arasındaki, zaten çok belirgin olmayan, sınır çizgisi üzerinde yer almaktadırlar.[38]

Ancak Linz de, o dönemde bu değişim süreçlerini analiz eden pek çok yazar gibi,değişimin nisbeten sınırlı olacağı öngörüsünde bulunmuştur. Ona göre, "birçok gözlemcinin inançlarının aksine, liberalleşme ile demokratikleşme (daha çok katılma anlamında) arasında bir gerilim vardır. Çünkü diğer otoriter rejimlerin de gösterdiği gibi, her iki eğilimin bir arada izlenmesi, eninde sonunda, otoriter olmayan bir rejime yol açar ve mevcut yönetici elitin durumunu tehlikeye düşürür... Totalitarizm-sonrası bir rejim, eğer istikrarını koruyabilmek, sistemin radikal bir değişimine yol açabilecek ve elitin iktidardaki sürekliliğini tehlikeye düşürebilecek devrimci bir patlamadan kaçınmak istiyorsa, totaliter mirası ancak seçmeli ve tedricî olarak reddedebilir."[39]

Ne var ki, komünist totaliter rejimlerin beklenmedik ânî çöküşü, bu öngörüleri haksız çıkarmıştır. Sovyet Blokuna mensup Doğu ve Orta Avrupa ülkeleri, üç eski Sovyet Baltık Cumhuriyeti (Estonya, Letonya ve Litvanya) ve Ukrayna, Hürriyetler Evi'nin *(Freedom House)* 2009 raporuna göre hür ülkeler arasındadır. Arnavutluk, Ermenistan, Gürcistan, Bosna-Hersek, Karadağ, Kırgızistan, Moldova ve Makedonya da, kısmen hür *(partly free)* ülkeler arasında değerlendirilmiştir. Bu ülkelerin, bir totalitarizm-sonrası dönem geçirmeksizin, çok kısa denilebilecek bir dönemde demokratik rejimler oluşturabilmiş olmaları, gerçekten ilginçtir. Hürriyetler Evi'nin raporunda eski SSCB ülkeleri arasında, başta Rusya olmak üzere, Azerbaycan, Belarus, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan ve Özbekistan, hür olmayan ülkeler arasında gösterilmektedir.[40] Bunlar arasında, özellikle eski Sovyet Orta Asya cumhuriyetlerinin, totalitarizm-sonrası özelliklerle, yukarıda değinilmiş olan "sultancı rejim" özelliklerini birleştirdikleri, Rusya Federasyonu'nun da gerçek anlamda bir "totalitarizm-sonrası otoriter rejim" olmaktan çok, aşağıda incelenecek olan "seçimsel otoritarizm"in bir örneği olduğu söylenebilir.

Bu durumda, totalitarizm-sonrası otoriter rejimler kategorisi, özellikle ekonomik alanda ciddî bir liberalleşme süreci geçirmekle birlikte totaliter

---

38 *A.g.e.*, s. 225-241.

39 *A.g.e.*, s. 229-230.

40 Arch Puddington, "Freedom in the World 2009: Setbacks and Resilience", Freedom in the World 2009 Survey Release.

tek-parti hâkimiyetine dokunmayan Çin, Vietnam ve (bir ölçüde) Küba gibi devletler ve totalitarizmi bütün katılığıyla yaşatmaya devam eden Kuzey Kore ile sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla, bu kategorinin de büyük ölçüde tarihsel bir tip haline geldiği söylenebilir.

SONUÇ

Linz'in 1960'lı yıllarda ülkesi İspanya'nın siyasal rejiminden esinlenerek oluşturduğu otoriter rejimler teorisinden ve 1975'te yayınlanan *Totaliter ve Otoriter Rejimler* başlıklı üstadâne eserinden bu yana gerçekleşen sosyal ve siyasal değişimler, otoriter rejimler kavramını değil ama, onun alt-tiplerinin çoğunu günümüz bakımından eskimiş ve marjinal kategoriler haline getirmiştir. İçinde yaşadığımız dönemde "demokrasinin küresel yükselişi", demokratik değerlerin küresel çapta değer ve yaygınlık kazanması, demokratik ideolojinin en azından düşünce planında hemen hemen rakipsiz kalması, bu ideolojiyi kökten reddeden otoriter rejimlerin kurulmasını ve sürdürülmesini güçleştirmiştir. Yukarıda değindiğimiz gibi, totaliter rejimler birkaç ülke ile sınırlı kalmış, organik devletçilik ya da dayanışmacılık *(solidarism)* teorileri gözden düşmüş, demokrasi-dışı rejimlere ilham kaynağı ve destek olabilecek faşist ve komünist rejimler yıkılmıştır. İki Dünya Savaşı arasındaki dönemde birçok Avrupa ülkesinde, 20. yüzyılın önemli bir siyasal icadı olarak görülen ve övülen tek-parti sistemleri, çekiciliklerini kaybetmişlerdir. Özellikle Afrika ülkelerinde bağımsızlık sonrasında kurulan tek-parti rejimleri de, kısa zamanda klâsik tipte askerî-bürokratik diktatörlüklere ya da seçimsel otoriter rejimlere dönüşmüşlerdir. Günümüzde, büyük ölçüde zora dayanan bu tür askerî-bürokratik rejimlerin, belki istisnaî geçiş dönemleri dışında, kurulması ve sürdürülmesi çok güçleşmiştir.

Bütün bu gözlemler, elbette otoriter rejimler gerçeğinin ortadan kalktığı veya marjinalleştiği anlamına gelmemektedir. Demokrasinin küresel yükselişine rağmen, hâlen dünya nüfusunun önemli bir bölümü, demokratik olmayan rejimler tarafından yönetilmektedir. Şu farkla ki, artık bu rejimlerin çoğu, demokratik sembollere ve onun en önemlilerinden biri olan seçimlere sahte bir bağlılık göstermeye çalışmaktadırlar. "Seçimsel otoriter rejimler" *(electoral authoritarianism)* adı verilebilecek olan bu rejimler, günümüzde otoriter rejimlerin en yaygın tipi haline gelmiştir. Bunlar, izleyen bölümde incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Seçimsel Otoriter Rejimler

SEÇİMSEL OTORİTARİZM KAVRAMI

İkinci Bölüm'de açıklandığı gibi, çağımızda demokratik ideolojinin hemen hemen rakipsiz meşruluk kaynağı olarak yükselişi, Linz'in tipolojisindeki bazı otoriter rejim alt-tiplerini halen güncelliklerini kaybetmiş tarihsel tipler haline getirmiştir. Pek çok açıdan otoriter nitelikleri sorgulanamayacak olan bazı rejimler, kendilerini demokratik rejimlerin hiç değilse bazı dış görüntülerini taklit etmek zorunda hissetmektedirler. Bunun sonucunda, klâsik tipte saf askerî rejimlerin sayısı çok azalmıştır. Larry Diamond'un işaret ettiği gibi, "bugün muhteris askerler, ya yönetimlerini (her ne kadar hileli, zorlamalı ve yönlendirilmiş –manipüle edilmiş– de olsa) çok-partili, yarışmacı seçimlerde devlet başkanlığına seçilmek suretiyle meşrulaştırmakta ya da çok-partili bir sivil yönetim maskesi altında kendilerine geniş ve özerk siyasal nüfuz ve ekonomik hâkimiyet alanları yaratmaktadırlar."[1] Dolayısıyla, geçmişte totaliter rejimlerle otoriter rejimler arasındaki sınırın pek açık olmamasına, demokratik rejimlerle demokratik olmayan rejimler arasındaki sınırın ise nisbeten daha belirgin olmasına karşılık, bugün bunun tersi doğrudur. Diğer bir deyimle, otoriter rejimlerle demokratik rejimlerin bazı türleri arasında oldukça geniş bir "gri alan" gözlemlenmektedir.

Gerçekten gelişmiş, pekişmiş, yerleşik, liberal gibi niteliklerle tanımlanan demokrasilerin yanında, onun temel unsurlarının bir veya birden fazlasını kısmen veya tamamen yerine getirmeyen birçok "gri bölge" rejiminin varlığı,

1 Larry Diamond, "Thinking about Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 2 (Nisan 2002), s. 27.

pek çok araştırıcıyı, bu rejimleri tanımlamak için demokrasi kelimesine bazı sıfatlar eklemeye sevketmiştir.[2] Meselâ demokratik rejimin temel unsurlarından biri olan genel oy ilkesinin mevcut olmadığı rejimler, "sınırlı demokrasi", "erkekler demokrasisi" *(male democracy)*, "oligarşik demokrasi" gibi sıfatlarla nitelendirilmektedir. Tam ve eşit siyasal yarışma unsurunun eksik olduğu rejimler, "kontrollü demokrasi", "fiilî tek-partili demokrasi" ve "kısıtlayıcı *(restrictive)* demokrasi" sıfatlarıyla adlandırılmaktadır. Bütün vatandaşların temel hak ve hürriyetlerden tam olarak yararlanamadıkları rejimlere "seçimsel *(electoral)* demokrasi", "katı *(hard)* demokrasi" ve "liberal olmayan *(illiberal)* demokrasi gibi adlar verilmektedir. Liberal demokrasilerin bu üç şartını yerine getiren, fakat seçilmiş iktidarların, bazı vesayet makamlarının denetimi altında gerçek anlamda "muktedir" olamadıkları rejimler de, "koruma altındaki (*guarded* veya *protected*) demokrasiler ya da vesayetçi *(tutelary)* demokrasiler olarak adlandırılmaktadır. Bunlara, "sözde *(pseudo)* demokrasiler", "göstermelik *(façade)* demokrasiler", "eksik *(defective)* demokrasiler", "yarı *(semi)* demokrasiler", "melez *(hybrid)* rejimler gibi, daha pek çok isim verilmiştir.

Liberal demokrasilerin şu veya bu temel şartını yerine getirmekte eksiklikleri olan ve çeşitli sıfatlarla nitelendirilen bu rejimlerle, otoriter rejimlerin bir alt-tipi olan "seçimsel otoriter rejimler" *(electoral authoritarianism)* arasındaki sınır çizgisinin hayli belirsiz olduğu açıktır. Birçok siyasal rejimin, "seçimsel demokrasiler" *(electoral democracies)* kategorisine mi, "seçimsel otoriter rejimler" kategorisine mi girdiğini belirlemek, ancak o rejimin ayrıntılı bir incelenmesi ile mümkündür. Gene de, aşağıdaki açıklamalar, bu iki rejim tipinin ayırt edilmesi bakımından önemli ipuçları verecektir.

Seçimsel otoriter rejimler, Linz'in alt-tipleri arasında yer almamaktadır. Diamond'a göre, "bunun çok doğru bir sebebi vardır. Bugün çok yaygın olan bu melez rejim tipi, çok büyük ölçüde, çağdaş dünyanın bir ürünüdür."[3] Aynı yönde Andreas Schedler, 2001 yılı verilerine dayanarak, "gelişmekte olan dünya"daki 151 ülkeden 36'sının (yüzde 23.8) liberal demokrasiler, 32'sinin (yüzde 21.2) seçimsel demokrasiler, 58'inin (yüzde 38.4) seçimsel otoriter rejimler, 25'inin de (yüzde 16.5) kapalı otoriter rejimler olduğunu tesbit etmektedir. Diğer bir deyimle, seçimsel otoriter rejimler, dünyadaki bütün otokrasilerin üçte ikisinden fazlasını oluşturmaktadır.[4]

2 David Collier ve Steven Levitsky, "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research", *World Politics*, Cilt 49 (Nisan 1997), s. 430-451.

3 Diamond, "Thinking about Hybrid Regimes", s. 24.

4 Andreas Schedler,"Elections without Democracy: The Menu of Manipulation", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 2 (Nisan 2002), s. 47-48.

Liberal demokrasilerle, kapalı ya da tam anlamıyla otoriter rejimler arasındaki bu gri bölgenin genişliği, bu bölgenin kendi içinde de birtakım alt ayrımlar yapılmasını zorunlu kılmaktadır. Schedler'a göre temel ayrım, seçimsel demokrasilerle seçimsel otoriter rejimler arasındadır. Diamond ise, daha ayrıntılı bir tipoloji ile, bu bölgede, seçimsel demokrasiler, belirsiz *(ambiguous)* rejimler, yarışmacı otoriter rejimler ve hegemonyacı seçimsel otoriter rejimler arasında dörtlü bir ayrım yapmaktadır. Ancak her iki yazar da, bu alttipler arasındaki sınır çizgisinin belirsizliğine, "bulanık" ya da "sisli" ve kaypak gerçeklikleri ideal tiplere uydurmanın güçlüğüne işaret etmektedirler.[5]

Liberal demokrasilerle seçimsel demokrasiler arasındaki ayrım, yarışmacı seçimler değişkeniyle ilişkili değildir. Her iki rejim tipinde de, demokrasinin asgari şartı olarak, serbest ve dürüst seçimler, düzenli aralıklarla gerçekleştirilmektedir. Seçimsel demokrasilerin eksiklikleri, liberal demokrasinin diğer hayati unsurları olan, hukuk devleti, siyasal hesap verirlik *(accountability)*, bütün vatandaşların temel ve siyasal haklarının tam korunma altında bulunması gibi hususların kurumsallaşamamış olmasıdır. Seçimsel demokrasiler, birçok bakımdan, Guillermo O'Donnell'in "delegasyoncu demokrasiler" kavramıyla örtüşmektedir.[6] Seçimsel demokrasileri liberal demokrasilerden ayırdeden başka bir özellik de, bu rejimlerin birçoğunda seçilmiş organların karar alma yetkisi dışında bırakılan ve bazı seçilmemiş vesayet makamlarına terkedilen "mahfuz alanlar"ın bulunmasıdır.[7] Bu vesayet makamları, çoğu zaman askerî otoritelerdir. Ancak İran örneğinde olduğu gibi, vesayetin dinî otoriteler tarafından icra edilmesi de mümkündür.

Öte yandan, seçimsel demokrasilerle seçimsel otoriter rejimler arasındaki fark, seçim sürecinin serbestlik, dürüstlük ve yarışmacılık niteliklerine ilişkindir. Serbest ve dürüst seçimlerin kriterleri herkesçe bilindiğinden, burada bunların tekrarına gerek yoktur. Ancak, Schedler'in belirttiği gibi, "tarihsel olarak, seçimler, demokratik yönetimin bir aracı oldukları kadar, otoriter kontrolün de bir aracı olmuşlardır... Seçimsel demokrasi ile seçimsel otorita-

---

5 *A.g.e.*, s. 37-38, 46-47; Diamond, "Thinking about Hybrid Regimes", s. 25-28.

6 Guillermo O'Donnell, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 5 (Ocak 1994), s. 55-69. O'Donnell'ın düşüncelerinin bir özeti ve Türkiye'ye uygulanabilirliğinin tartışılması için, bkz. Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation* (Boulder-Londra: Lynne Rienner, 2000), s. 151-154.

7 J. Samuel Valenzuela, "Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions", Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell ve J. Samuel Valenzuela (der.), *Issues in Democratic Consolidation: The South American Democracies in Comparative Perspective* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1996), s. 64; Felipe Agüero, "The Military and Limits to Democratization in South America", *a.g.e.*, s. 155.

rizm arasındaki ayrımın temeli, herkesin kabul ettiği üzere, demokrasinin seçimleri gerektirdiği, ama bunun herhangi tür bir seçim olmadığıdır. Demokratik kendi kendini yönetim ilkesi, seçim farsları ile bağdaşamaz... Seçimsel demokraside yarışmalar, asgarî demokratik normlara uygundur; seçimsel otoritarizmde değildir. Günümüzde otoriter rejimlerin çoğu, bir tür seçim yapmaktadır. Ama bu yarışmaların tümü, eşit yaratılmış değillerdir."[8]

Schedler'in ifadesiyle, otoriter yöneticilerin ellerindeki "manipülasyon mönüsü", hayli zengin ve çeşitlidir. Bunlar arasında, seçimli makamları veya onun yetki alanlarını "mahfuz alanlar"la sınırlandırmak; bazı muhalif güçlerin seçim arenasına çıkmalarını yasaklamak; temel ve siyasal hakları kısıtlamak; para kaynaklarına ve medya araçlarına ulaşımı sınırlandırmak; genel oy ilkesini hukuken veya fiilen ihlâl etmek; seçmenleri korkutmak veya satın almak; seçim hileleri; seçim kurallarını iktidar lehine olacak şekilde ayarlamak; seçimlerin galiplerinin iktidara gelmelerine ya da seçilmişlerin anayasal görev sürelerini tamamlamalarına engel olmak gibi pek çok yöntem yer almaktadır. Bu manipülasyon yöntemlerinin bir kısmının kanıtlanması da pek kolay değildir.[9]

Böylece, seçimsel otoriter rejimler, bir yandan seçimsel demokrasilerden, bir yandan da seçim yöntemlerini hiç kullanmayan "kapalı" otoriter rejimlerden ayırt edilmektedir. Schedler'in özlü tasvirine göre,

> "Seçimsel otoriter rejimler, yürütme organı başkanlığı ve millî bir yasama meclisi için düzenli seçimler yapmak suretiyle, çok-partili seçimler oyununu oynamaktadırlar. Ancak, serbestlik ve dürüstlük konusundaki liberal-demokratik ilkeleri, o kadar derinden ve sistematik biçimde ihlâl etmektedirler ki, seçimler, demokrasinin araçları olmaktan çıkıp, otoriter yönetimlerin araçları haline gelmektedirler. Seçimsel otoriter yönetimde seçimler, geniş ölçüde kapsayıcıdır (genel oy kuralı uygulanmaktadır); asgarî ölçüde çoğulcudur (muhalefet partilerinin seçime katılmalarına izin verilmektedir); asgari ölçüde yarışmacıdır (muhalefet partilerinin iktidara gelmesine izin verilmemekle birlikte, oy ve milletvekillikleri kazanmalarına müsaade edilmektedir); asgari ölçüde açıktır (muhalefet partileri seçmeli biçimde ve ara sıra baskıcı muamelelere uğrasalar bile, kitlesel bir baskı altında değil-

8 Schedler, "The Menu of Manipulation", s. 36-38. Seçimlerin, otoriter rejimlerin bir aracı olarak kullanılmasının daha eski dönemlerde de pek çok örneği vardır. Bkz. Guy Hermet, Richard Rose ve Alain Rouquié (der.), *Elections Without Choice* (New York: John Wiley, 1978).

9 Schedler, "The Menu of Manipulation", s. 38-39, 42-46; keza bkz. William Case, "Manipulative Skills: How Do Rulers Control the Electoral Arena", Andreas Schedler (der.), *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition* (Boulder-Londra: Lynne Rienner 2006), s. 95-112.

> lerdir). Ne var ki, bir bütün olarak seçim yarışmaları, o kadar ciddî, yaygın ve sistematik bir devlet manipülasyonu altındadır ki, bunları demokratik olarak nitelendirmek mümkün değildir."[10]

Günümüzde seçimsel otoriter rejimler deyimi, bu "gri bölge" rejimlerini adlandırmak bakımından en çok tercih edilen deyim haline gelmiştir. Gerçekten de, belki demokrasinin küresel yükselişinin yarattığı heyecan ve iyimserlik duygusunun etkisiyle, bu rejimleri "eksik demokrasiler", "yarı-demokrasiler", demokratik-otoriter skalasının tam ortasında yer alan "melez rejimler," hatta "zayıflamış *(diminished)* demokrasi" türleri olarak adlandırmak, onların görünüşteki demokratik uygulamalarını abartmak ve temeldeki otoriter niteliklerini bir ölçüde gözden kaçırmak sonucunu doğurur.[11]

ALT-TİPOLOJİ ÖNERİLERİ

Seçimsel otoriter rejimler kategorisine giren ülkelerin çok sayıda oluşu, bu kategori içerisinde de alt-tiplerin ayırt edilmesinin yararlı olup olmayacağı sorusunu akla getirmektedir. Meselâ Diamond, seçimsel demokrasiler ve kapalı otoriter rejimler arasında "belirsiz *(ambigious)* rejimler", "yarışmacı *(competitive)* rejimler" ve "hegemonyacı *(hegemonic)* otoriter rejimler" olmak üzere üç alt-tip ayırt etmektedir. Ona göre, belirsiz rejimler, seçimsel demokrasilerle yarışmacı otoriter rejimleri ayıran bulanık sınır çizgisi üzerinde yer alan ve tarafsız gözlemcilerin bu kategorilerden hangisine sokulmaları gerektiği konusunda uzlaşamadıkları rejimlerdir. Diamond, 2001 yılı sonu verileri itibariyle 17 ülkeyi bu kategoriye sokmaktadır. Yarışmacı otoriter rejimlerle hegemonyacı otoriter rejimler arasındaki ayrım ise, muhalefet partilerinin parlamentolardaki temsil gücüne ve başkanlık seçimlerinde aldıkları oy oranına dayanmaktadır. Yarışmacı otoriter sistemlerde muhalif partiler parlamentoda önemlice sayıda sandalyeye sahiptirler. Hegemonyacı alt-tipte ise seçimler, büyük ölçüde otoriter bir göstermeliktir ve iktidar partisi sandalyelerin tümüne yakınını kazanır. Diamond, başkanlık seçimlerinde muhalif adayların aldıkları oy oranını da önemli bir kriter olarak görmekte ve başkanın, dörtte üç veya daha büyük bir çoğunlukla seçilmesini hegemonyacılığın açık bir belirtisi olarak nitelendirmektedir. Diamond, gene 2001 yılı sonu verileri itibariyle, 21 ülkeyi yarışmacı otoriter, 25 ülkeyi ise hegemonyacı otoriter kategorisine dahil etmektedir. Ancak yazarın kendisi de, bu iki alt-tip ara-

---

10 Andreas Schedler, "The Logic of Electoral Authoritarianism", Schedler (der.), *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition*, s. 3.

11 *A.g.e.*, s. 4.

sında kesin bir ayrım yapmanın, karmaşık bir ampirik dünyaya, kırılgan bir düzen vermeye çalışmanın güçlüğüne işaret etmektedir.[12]

Elbette her ülkenin kendine mahsus özellikleri ve zaman içinde geçirdikleri değişiklikler, söz konusu kategorilerin çok katı olarak algılanmamaları gerektiği anlamına gelmektedir. Gene de, seçimsel otoriter rejimlerin, gerek seçimsel demokrasilerden, gerek kapalı otoriter rejimlerden önemli farklarla ayrılan, kendisine özgü bir kategori oluşturduğu söylenebilir. Bu kategorinin kendi içindeki farklılıklar, bir mahiyet farkından çok, bir derece farkı gibi görünmektedir.

Diamond'un yarışmacı otoriter rejimlerle hegemonyacı otoriter rejimler arasında yaptığı ayrıma paralel bir ayrım da, Steven Levitsky ve Lucan Way'in, yarışmacı otoriter rejimlerle tam *(full-scale)* otoriter rejimler arasında yaptıkları ayrımdır. Onlara göre yarışmacı otoriter rejimler, seçimsel demokrasilerden olduğu kadar, tam otoriter rejimlerden de farklıdırlar: "Yarışmacı otoriter rejimlerde iktidar sahipleri, biçimsel demokratik kuralları düzenli olarak manipüle edebilirlerse de, bunları ortadan kaldıramaz veya sadece göstermelik haline getiremezler. Demokratik kuralları açıkça ihlâl edecek (meselâ muhalefeti ve medyayı yasaklayacak veya bastıracak) yerde, iktidar sahipleri, daha çok, rüşvet, kooptasyon ve daha ince cezalandırma yöntemlerinden (meselâ muhalifleri 'hukuka uygun şekilde' taciz etmek, onlara zarar vermek veya onları işbirliğine zorlamak için, vergi dairelerini, yandaş yargı organlarını ve diğer devlet makamlarını kullanmak) yararlanırlar. Bununla birlikte, kartlar otoriter iktidar sahiplerinin lehine dizilmiş olsa da, anlamlı demokratik kurumların varlıklarını sürdürmeleri, muhalif güçlerin, ciddi meydan okumalarda bulunabilecekleri –ve çoğu zaman bulundukları– arenalar yaratır. Dolayısıyla, demokratik kurumlar ne kadar kusurlu olurlarsa olsunlar, gerek otoriter iktidar sahipleri, gerek onların muhalifleri, bunları ciddiye almak zorundadırlar."[13]

Levitsky ve Way'e göre bu arenalar, seçim, yasama, yargı ve medya alanlarıdır. Bu alanlar, yarışmacı otoriter rejim liderlerinin çeşitli manipülas-

---

12 Diamond, "Thinking about Hybrid Regimes", s. 26, 29-33. Diamond'un yarışmacı ve hegemonyacı otoriter rejimler arasındaki ayrımı, Thomas Carothers'in "zayıf *(feckless)* çoğulculuk" ve "hâkim-iktidar" sistemleri arasındaki ayrımı ile de, büyük ölçüde örtüşmektedir. Ancak Carothers'in analizi, seçimlerdeki yarışmacılığın derecesi dışında, başka değişkenleri de nazara almaktadır: Thomas Carothers, "The End of the Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 1 (Ocak 2002) s. 5-21.

13 Steven Levitsky ve Lucan A. Way, "The Rise of Competitive Authoritarianism", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 2 (Nisan 2002), s. 53-54.

yon yöntemleri ile ne kadar daraltılmış olurlarsa olsunlar, gene de muhalif güçlere belli bir hareket ve etki alanı bırakırlar. Görevdeki başkanların yüzde 80-90 çoğunlukla seçildikleri hegemonyacı otoriter rejimlerin (meselâ Kazakistan, Özbekistan) aksine, yarışmacı otoriter rejim seçimlerinde ciddi belirsizlikler yaşanabilir. Meselâ Rusya Cumhurbaşkanı Boris Yeltsin 1996 yılında, Ukrayna Cumhurbaşkanı Leonid Kuchma da 1999 başkanlık seçimlerinde eski komünist partilerin ciddi muhalefeti ile karşılaşmışlar, Kuchma seçimlerin ilk turunda ancak yüzde 35, ikinci turunda yüzde 56 oy alabilmiştir. Gene Rusya ve Ukrayna'da 1990'lı yıllarda başkanlar, yasama organlarının güçlü muhalefeti ile baş etmek zorunda kalmışlar, bütün tehditlere rağmen birtakım reform programlarının engellenmesini önleyememişlerdir. Yargı arenasında, anayasa mahkemelerinin veya diğer mahkemelerin, başkanın bazı kararlarını etkisiz kıldığı, Ukrayna, Slovakya, Hırvatistan gibi örnekler vardır. Nihayet, hareket alanı ne kadar sınırlandırılmış olursa olsun, bağımsız medyanın bu rejimlerde ihmal edilemeyecek bir etkisi vardır. Otoriter yöneticilerin daha yoğun baskı yöntemlerine başvurmalarının ise, gerek muhalefeti daha da sertleştirerek ciddî bir siyasal krize yol açmak, gerek dünya kamuoyunda tecrit edilmek ve sert eleştirilere uğramak gibi, hayli ağır bir faturası söz konusudur.[14]

Seçimsel demokrasilerle seçimsel otoriter rejimler arasındaki sınırın her zaman pek kesin olmaması, seçimsel otoriter rejimlerin ayırt edilmesi bakımından bazı güç metodolojik sorunlar yaratmaktadır. Schedler'in haklı olarak belirttiği üzere, seçimlerin çeşitli şekillerde manipüle edildiği durumlarda, resmî seçim sonuçları, gerçek oy dağılımını yansıtmayabilir. Öte yandan, bu manipülasyon yöntemlerini açığa çıkarmak da kolay değildir; çünkü bunlar, doğaları gereği, "nüfuz edilmesi imkânsız bir kara kutu" oluşturan "el altı faaliyetleri" yoluyla gerçekleştirilirler. Gene de, genel siyasal haklar rejimi, seçim manipülasyonlarının derecesi hakkında daha objektif ipuçları verebilir: Meselâ kamusal medyaya ve devlet kaynaklarına erişimde eşitsizlik, ifade ve dernekleşme hürriyetleri üzerindeki sınırlamalar, siyasi parti yasakları, seçim kurallarının veya seçim çevrelerinin iktidar partisi lehinde düzenlenmesi, seçimsel bir otoriter rejimi ayırt etmek bakımından güvenilir göstergeler oluşturabilir. Eğer seçimler, milletlerarası bir gözlemciler heyeti tarafından gözlemlenmişse, onların raporları da başka bir objektif bilgi kaynağı sağlayabilir.[15]

---

14 *A.g.e.*, s. 54-58.

15 Schedler, "The Logic of Electoral Authoritarianism", s. 7-12.

SEÇİMSEL OTORİTER REJİMLERİN DİNAMİKLERİ

Seçimsel otoriter rejimlerin günümüzde, demokratik olmayan rejimlerin en yaygın tipi haline gelişi, şüphesiz, demokratik ideolojinin artan gücünün bir sonucudur. Elverişli milletlerarası iklim, büyük Batılı devletlerin demokratikleşme çabalarına aktif destek vermeleri, milletlerarası saygınlık kazanma arzusu ve sosyoekonomik gelişmeye paralel olarak güçlenen iç talepler, eski tipte otoriter rejimlerin sürdürülmesini zorlaştırmıştır. Dolayısıyla, özünde otoriter nitelikteki rejimler, bir yandan kendi iç kamuoylarına, bir yandan da milletlerarası kamuoyuna karşı zorunlu bir tâviz olarak, bazı demokratik yöntemleri, az çok göstermelik bir biçimde de olsa, kullanmak mecburiyetini duymaktadırlar. Bu durum, söz konusu rejimlerde bir "içsel gerilim" *(inherent tension)* yaratmaktadır. Bunlar, bir yandan, yarışmacı, çok-partili seçimlere izin vermek suretiyle, meşruluğun kaynağı olarak demokratik ilkeleri tanıdıklarını ve diğer alternatif meşruluk kaynaklarını yani devrimci, geleneksel, cemaatçı *(communitarian)*, aşkın (ilahî kaynaklı, *transcendental*), karizmatik ya da özsel *(substantive)* meşruluk teorilerini reddettiklerini ilân etmektedirler. Ama öte yandan, uygulamada çeşitli otoriter manipülasyon yöntemlerini kullanmak suretiyle, bu ilkeleri saptırmakta ve etkisiz kılmaktadırlar. Keza bu ülkelerdeki seçim yarışmasının, demokratik ülkelerdekinden önemli bir farkı vardır. Demokratik ülkelerde seçim kuralları bütün ilgili taraflarca kabullenilmiş ve saygı gören kurallardır; yarışma bu "kurallar içerisinde" cereyan eder. Seçimsel otoriter rejimlerde ise mücadele, sadece kurallar içerisinde değil, belki daha da önemlisi, "kurallar üzerinde"dir; çünkü kurallar, hemen her zaman, otoriter iktidar sahiplerine avantaj sağlayacak biçimde düzenlenmiştir. Öte yandan, hegemonyacı otoriter rejimlerden farklı olarak, seçimsel otoriter rejimlerin yöneticileri, manipülasyon yöntemleri ile ikna yöntemleri arasında bir denge kurmaya çalışmak zorundadırlar; çünkü ikna yöntemlerini tümüyle dışlamaları, onların demokratik meşruluk iddialarını, gerek iç kamuoyları, gerek milletlerarası kamuoyu gözünde geçersiz kılar. Schedler'in deyimiyle bu rejimlerin "rüyası, demokrasilerdeki belirsizlik riskine girmeksizin, seçimsel meşruluğun meyvalarını toplamaktır."[16]

Seçimsel otoriter rejimlerin demokratik kurumları taklit etmeleri sadece seçimler alanı ile de sınırlı değildir. Bu rejimler, meselâ göstermelik anayasa mahkemeleri kurmak veya hukuk devletinin bazı biçimsel özelliklerini benimsemek suretiyle, taklit çabalarını, seçim-dışı alanlara da taşıyabilirler. An-

16 *A.g.e.*, s. 12-15. Schedler, "The Menu of Manipulation", s. 37; Levitsky ve Way, "The Rise of Competitive Authoritarianism", s. 58-60.

cak bunların, otoriter yöneticilerin iktidarı üzerinde gerçek bir sınır oluşturmadığı da açıktır. Seçim-dışı alanlardaki bu göstermelik demokratik kurumların etkisini ölçmek çok kolay olmadığından, yarışmacı otoriter rejimlerle hegemonyacı otoriter rejimler arasındaki ayrım, daha çok, seçim değişkeni üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Seçimsel otoriter rejimlerin böyle çelişik unsurları bünyelerinde barındırmaları, bu rejimlerin geleceğini belirsiz ve tahmin edilmesi güç kılmaktadır. Schedler'in işaret ettiği üzere, bu otoriter seçimler oyunu, Meksika ve Senegal'de olduğu gibi, tedricî bir demokratikleşmeye; ya da Peru ve Sırbistan'da olduğu gibi, otoriter rejimin âni yıkılışı sonucunda demokratik rejime geçilmesine yol açabilir. Öte yandan, sürecin, otoriter rejimin daha sıkılaşması sonucunu doğurması veya mevcut rejimin, yöneticilerinin başarılı ayakta kalma stratejileri sayesinde, uzun süre varlığını sürdürmesi de mümkündür.[17]

Yukarıda işaret edildiği gibi, 1990'ların ilk yıllarında, demokrasinin küresel yükselişinin doğurduğu heyecan ve iyimserlik duygusu içinde birçok gözlemci, bazı otoriter rejimlerin taklit demokrasi uygulamalarını gereğinden fazla ciddiye almışlar ve bu ülkeleri, yarı-demokrasi, yarı-otoriter rejimler veya melez rejimler gibi deyimlerle tanımlamışlardır. Aynı gözlemciler, bu rejimlerin tedricî bir evrim süreci sonucunda demokrasiye geçebilecekleri konusunda da oldukça iyimser beklentiler içinde olmuşlardır. Günümüzde ise, bu aşırı iyimser beklentilerin, daha gerçekçi bir bakış açısına dönüştüğü gözlemlenmektedir. Meselâ Diamond, 1996 yılında yayınlanan bir makalesinde, demokratikleşmenin üçüncü dalgasının sona erip ermediğini, hatta üçüncü bir "ters dalga"nın başlayıp başlamadığını sorgulamaktadır.[18] Thomas Carothers, "Geçiş Paradigmasının Sonu" *(the End of the Transition Paradigm)* başlıklı makalesinde aynı eleştiri ve çekinceleri dile getirmektedir.[19] Yazara göre, demokrasiye geçiş paradigmasının etkisinde kalan gözlemciler, birtakım temel varsayımlara dayanmışlardır. Bunlardan biri, diktatörlükten uzaklaşmakta olan her ülkenin, demokrasiye geçme sürecindeki bir ülke telâkki edileceği varsayımıdır. Bir ikincisi, geçişlerden birçoğunun başarısı garantili

17 Schedler, "The Logic of Electoral Authoritarianism", s. 15.

18 Larry Diamond, "Is the Third Wave Over?", *Journal of Democracy*, Cilt 7, No. 3 (Temmuz 1996), s. 20-37; keza Diamond, "Is Pakistan the (Reverse) Wave of the Future", *Journal of Democracy*, Cilt 11, No. 3 (Temmuz 2000), s. 91-106.

19 Thomas Carothers, "The End of the Transition Paradigm", s. 5-21. Carothers'in bu makalesi üzerinde çeşitli yazarların yorumları için, bkz. "Debating the Transition Paradigm", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 3 (Temmuz 2002), s. 6-38.

olmamakla beraber, demokratikleşmenin temelde "doğal bir süreç" olduğu ve başlangıçtaki ilk açılım gerçekleştikten sonra, bu sürecin gelişerek devam edeceği varsayımıdır. Oysa, Carothers'e göre,

> "Son yıllarda 'geçiş sürecinde' telâkki edilen yaklaşık 100 ülkeden, ancak nisbeten küçük sayıdaki bir grup –muhtemelen 20'den az– açık biçimde başarılı ve işleyen demokrasiler olma yolundadır veya en azından bir demokratik ilerleme kaydetmiş ve halen de demokratikleşmenin pozitif dinamiğinden yararlanmaktadır... Üçüncü dalga ülkelerinin büyük çoğunluğu, nisbeten iyi işleyen demokrasilere ulaşamamıştır ya da gerçekleştirdikleri demokratik gelişme her ne ise, bunu derinleştiriyor ya da ilerletiyor gibi görünmemektedirler. Az sayıdaki ülkede, başlangıçtaki siyasal açılımlar, Özbekistan, Türkmenistan, Belarus ve Togo'da olduğu gibi, açık bir başarısızlıkla sonuçlanmış ve otoriter rejimler kendilerini yeniden sağlamlaştırmışlardır. Bununla birlikte 'geçiş sürecindeki ülkeler'in çoğu, ne diktatörlüklerdir, ne de açık şekilde demokrasiye yönelmektedirler. Bunlar, bir siyasal gri bölgeye girmişlerdir... Gri bölgedeki ülkeleri demokrasinin tipleri olarak tasvir eden analistler, geçiş paradigmasını, tam da siyasal evrimleri bu paradigmayı sorgulatan ülkelere uygulamaya çalışmaktadırlar."[20]

Gri bölgedeki ülkelerin zaman içerisinde geçirdikleri değişimler de, kesin bir sınıflandırma yapmayı güçleştirmektedir. Bu ülkeler, kendilerini demokratik rejimlere bir ölçüde yaklaştıracak iyileşmeler kaydedebilecekleri gibi, tam aksi yönde daha sıkı bir otoritarizme yönelmeleri de mümkündür. FH, yıllık raporlarında, ülkelerin demokratik yönde mi, otoriter yönde mi değişim gösterdiğini de değerlendirmektedir. Meselâ 2009 yılı raporuna göre, demokratikleşme yönünde gelişen ülkeler arasında, Bangladeş, Bolivya, Fildişi Sahili, Nepal, Pakistan, Tayland gibi ülkeler vardır. Otoritarizm yönünde değişim gösteren ülkeler arasında ise Ermenistan, Kongo, Gine, Ürdün, Moritanya, Moldova, Nijerya ve Senegal gibi ülkeler yer almaktadır.[21] Her halükârda, gri bölgedeki seçimsel otoriter rejimler, görünür gelecekte, dünya ülkelerinin önemli bir bölümünü oluşturmaya devam edecek gibi görünmektedir.

Seçimsel otoriter rejimlerde yapılan seçimlerin, rejimin demokratikleşmesine yol açıp açmadığı, bir dizi ampirik araştırma ile de sınanmıştır.[22] Bu

---

20 Carothers, "The End of the Transition Paradigm", s. 9-10.

21 Arch Puddington, "Freedom in the World 2009: Setbacks and Resilience", Freedom House, s. 23-27.

22 Bu konuda özellikle bkz. Steffan I. Lindberg, (der.), *Democratization by Elections: A New Mode of Transition?* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009). Bu eserin bazı bölümleri, daha önce *Journal of Democracy*'de (Cilt 20, No. 3, Temmuz 2009 s. 86-135) "Democratization by Elections?" başlığı altında yayınlanmıştır.

tür araştırmaların derlendiği bir kitapta, özellikle Avrupa ve Avrasya'nın eski komünist ülkeleri, Sahra-altı Afrika ülkeleri ve Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin deneyimleri incelenmiştir. Yazarlar, Robert A. Dahl'ın ünlü hipotezini,[23] otoriter rejimlerdeki seçimler bağlamına şöyle adapte etmişlerdir: Eğer seçimler, baskı yöntemlerini "maliyetli" ve ters etki doğurucu kılıyorsa, muhalefeti birleşmeye ve mobilize etmeye sevk ediyorsa, bazı devlet aktörlerinin muhalefet safına geçmelerine yol açıyorsa ve yarışmacı politikanın devam edeceği yolunda kendi kendisini gerçekleştiren beklentiler yaratıyorsa, demokratikleşme ihtimalini güçlendirirler. Buna karşılık seçimler, baskı yöntemlerini "ucuz"laştırıyorsa; rejimin, muhalefetin hoşgörüsünü kontrol altında tutmasını, muhalefeti bölmesini, seçimleri bir menfaat dağıtım aracı olarak kullanmasını mümkün kılıyorsa ya da sadece seçimler iktidar sahipleri bakımından hoşgörüyü aşırı maliyetli hale getiriyorsa, o zaman seçimler otokratikleşme ihtimalini güçlendirir.[24]

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi otoriter rejimlerdeki seçimlerin demokratikleşmeye yol açması kadar, otoriter rejimin daha da sıkılaşması ya da statükonun aşağı yukarı korunması sonucunu vermesi de mümkündür. Ancak, bu tür rejimlerde düzenli olarak tekrarlanan çok-partili seçimler, gerek baskının gerek hoşgörünün maliyetini değiştirebilir; dolayısıyla hem iktidar sahiplerinin, hem reformcuların fayda-maliyet hesaplarını etkileyen anahtar olaylar rolü oynayabilirler.[25]

Eski Doğu Bloku ülkelerini konu alan ve 1996-2009 dönemini kapsayan bir araştırma, bu dönemde yarı-otoriter iktidarları seçim yoluyla devirmek için ondört teşebbüste bulunulduğunu, bunların sekizinin başarılı, altısının başarısız olduğunu göstermektedir. Başarılı örnekler Romanya (1996), Bulgaristan (1997), Slovakya (1998), Hırvatistan (2000), Sırbistan (2000), Gürcistan (2003), Ukrayna (2004) ve Kırgızistan (2005) örnekleridir. Başarısız olanlarsa Ermenistan (2003 ve 2008), Azerbaycan (2003 ve 2005) ve Beyaz Rusya (Belarus) (2001 ve 2006) örnekleridir. Başarısız örneklerde muhalefetin seçim yenilgisinden sonra rejimin daha da sertleştiği gözlemlenmektedir. Başarılı Romanya, Slovakya ve Bulgaristan örneklerinde, otoriter bir rejimden demokrasiye geçişten çok, zaten kısmen demokratikleşmiş rejimlerin konsolidasyonu söz konusuydu. Ukrayna, Gürcistan, Hırvatistan, Sırbistan

23 Robert A. Dahl, *Poliarchy: Participation and Opposition* (New Haven: Yale University Press, 1971), s. 15.

24 Steffan I. Lindberg, "Democratization by Elections? A Mixed Record", *Journal of Democracy*, Cilt 20, No. 3 (Temmuz 2009), s. 87-88.

25 *A.g.e.*, s. 88 vd.

ve Kırgızistan'da ise, muhalefetin seçim zaferinden önceki dönem, çizginin otoriter ucuna çok daha yakındı. Otoriter yöneticilerin iktidardan düşürüldüğü başarılı örneklerde, ekonomik güçlükler, iktidarın kurumsallaşmamış olması, bazı rejim müttefiklerinin muhalefet saflarına geçmesi, serbest ve dürüst seçimler yolunda artan milletlerarası baskılar, despotik aşırılıklar, yolsuzluklar, iktidar sahiplerinin aşırı bir güven duygusuyla seçim kampanyalarına fazla önem vermemeleri gibi faktörlere değinilebilir. Ancak elbette, bu faktörlerin hiçbiri, tek başına belirleyici değildir. Bu faktörlerin mevcut olmadığı başarılı örnekler olduğu gibi, bunların varlığına rağmen rejimin ayakta kaldığı başarısız örnekler de vardır. Bütün bu örneklerde muhalefet parti ve gruplarının, otoriter iktidar sahiplerine karşı tek bir birleşik cephe halinde mücadele etmeleri, başarının önemli bir faktörü gibi görünmektedir. Keza, tahmin edilebileceğin aksine, iktidarın kurumsallaşmış değil daha kişiselleşmiş nitelik taşıdığı örneklerin daha büyük bir esneklik sergilemeleri, değişik dönemlerde değişik yönlere yönelmeleri mümkündür.[26]

Sonuç olarak, demokrasinin küresel yükselişi konusundaki erken iyimserlik ve coşkunun, yerini daha gerçekçi bir değerlendirmenin aldığı söylenebilir.[27] Âşikâr ki, şu ya da bu tür otoriter rejimler, cebir, kooptasyon, böl ve yönet taktikleri ve seçilmiş belli alanlarda demokratik açılımlar gibi çeşitli yöntemlerin ustaca bir karışımını kullanarak, önceleri tahmin edildiğinden daha büyük bir dayanıklılık ve kalıcı güç göstermişlerdir. Öte yandan, demokratikleşme çağında tam ya da kapalı otoriter rejimlerin geleceği ne kadar parlak değilse, seçimsel ya da yarışmacı otoriter rejimlerin geleceği de kuşkuludur. Bu rejimlerde demokratik ve otoriter unsurların, birlikte yaşamaları güç karışımı, durumun doğasından kaynaklanan bir istikrarsızlık yaratmaktadır. Dolayısıyla, bu rejimlerin seçimsel demokrasiler yönünde evrilmeleri kadar, daha az yarışmacı hegemonyacı otoriter rejimlere dönüşmeleri de mümkündür.[28]

Genel olarak otoriter rejimlerin, özel olarak da seçimsel otoriter rejimlerin yaygın olduğu başka bir bölge olan Sahra-altı Afrika'da da, otoriter rejimlerin düzenli seçimlere rağmen ayakta kalmalarını açıklayan sebepler arasında, muhalefet partilerinin bölünmüşlüğü ve güçlü başkanlık sistemlerinin patronaj kaynaklarının dağıtımını sıkı bir kontrol altında bulundurması sayı-

---

26 Valerie J. Bunce ve Sharon L. Wolchik, "Democratization by Elections? Postcommunist Ambiguities", *Journal of Democracy*, Cilt 20, No. 3 (Temmuz 2009), s. 93-107.

27 Carothers, "The End of the Transition Paradigm", s. 6, 17.

28 Levitsky ve Way, "The Rise of Competitive Authoritarianism", s. 58-59.

labilir.[29] Seçimsel otoriter rejimlerin yaygın olduğu üçüncü bir dünya bölgesi olan Ortadoğu ve Kuzey Afrika'nın durumu, Dördüncü Bölüm'de daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

SEÇİMSEL OTORİTER REJİMLERİN COĞRAFİ DAĞILIMI

Otoriter rejimlerin bölgesel dağılımı, ilginç görüntüler sergilemektedir. Diamond, Hürriyetler Evi'nin (Freedom House-FH) 2001 sonu derecelendirmelerine dayanarak, Batı demokrasileri, komünizm-sonrası ülkeler, Latin Amerika ve Karaibler, Asya (Doğu, Güneydoğu ve Güney), Pasifik adaları, Sahra-altı Afrika ve Ortadoğu-Kuzey Afrika olmak üzere yedi bölgenin kendi içlerinde rejim dağılımını incelemektedir. Tahmin edileceği gibi 28 Batı demokrasisinin hepsi, FH kriterlerine göre liberal demokrasilerdir. Komünizm-sonrası toplam 27 ülkeden 11'i liberal demokrasi, üçü seçimsel demokrasi, dördü (Ermenistan, Gürcistan, Makedonya, Ukrayna) belirsiz rejimler, üçü (Bosna-Hersek, Rusya, Belarus) yarışmacı seçimsel otoriter rejimler, beşi (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan) hegemonyacı seçimsel otoriter rejimlerdir; biri de (Türkmenistan) kapalı otoriter rejimler kategorisine girmektedir. Toplam 33 Latin Amerika ve Karaib ülkelerinden 17'si liberal demokrasi, onu seçimsel demokrasi, üçü belirsiz rejimler, ikisi yarışmacı otoriter rejimlerdir, biri (Küba) ise kapalı rejimdir. Toplam 25 Asya ülkesinden üçü liberal demokrasi, yedisi seçimsel demokrasi, biri (Endonezya) belirsiz rejim, ikisi yarışmacı otoriter rejim, dördü hegemonyacı otoriter rejim, sekizi de kapalı rejimdir. Toplam 12 Pasifik bölgesi ülkesinden, sekiz ada devleti liberal demokrasi, ikisi seçimsel demokrasi, ikisi de belirsiz rejimlerdir. Toplam 48 Sahra-altı Afrika ülkesinden, beşi liberal demokrasi, dokuzu seçimsel demokrasi, altısı belirsiz rejim, onbiri yarışmacı otoriter, onu hegemonyacı otoriter, yedisi de kapalı rejimlerdir. Nihayet, toplam 19 Ortadoğu-Kuzey Afrika ülkesinden biri (İsrail) liberal demokrasi, biri (Türkiye) belirsiz rejim, üçü yarışmacı otoriter, altısı hegemonyacı otoriter, sekizi de kapalı rejimlerdir.[30]

Schedler'in yukarıda açıklandığı gibi, Diamond'unkinden daha az nüanslı (yazar, seçimsel demokrasi deyimini, Diamond'un üç alt-tipinin, yani belirsiz rejimlerin, yarışmacı otoriter rejimlerin ve hegemonyacı otoriter rejimlerin her üçünü de kapsayacak biçimde kullanmaktadır) olan tasnifi de belli baş-

---

29 Lise Rakner ve Nicholas van de Walle, "Democratization by Elections? Opposition Weakness in Africa", *Journal of Democracy*, Cilt 20, No. 3 (Temmuz 2009), s. 108-121.

30 Diamond, "Thinking about Hybrid Regimes", s. 30-31.

lı coğrafi bölgeler içi dağılım açısından benzer sonuçlar vermektedir. Buna göre, 151 dünya devletinden 36'sı liberal demokrasi, 32'si seçimsel demokrasi, 58'i seçimsel otoriter rejim, 25'i kapalı otoriter rejimlerdir. Bölgelere göre ise, Doğu Avrupa ülkelerinin yüzde 57.9'u liberal demokrasiler, yüzde 15.8'i seçimsel demokrasiler, yüzde 26.3'ü seçimsel otoriter rejimlerdir. Orta Asya ve Kafkas ülkelerinin yüzde 87.5'i seçimsel otoriter rejimler, yüzde 12.5'i kapalı otoriter rejimlerdir. Latin Amerika ve Karaib ülkelerinin yüzde 51.5'i liberal demokrasiler, yüzde 33.3'ü seçimsel demokrasiler, yüzde 12.1'i seçimsel otoriter rejimler ve yüzde üçü kapalı otoriter rejimlerdir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin yüzde 5.3'ü (İsrail) liberal demokrasiler, yüzde 52.6'sı seçimsel otoriter rejimler, yüzde 42.1'i de kapalı otoriter rejimlerdir. Sahra-altı Afrika ülkelerinin yüzde 10.4'ü liberal demokrasiler, yüzde 20.8'i seçimsel demokrasiler, yüzde 54.2'si seçimsel otoriter rejimler, yüzde 14.6'sı da kapalı otoriter rejimlerdir. Nihayet, Güney, Güneydoğu ve Doğu Asya ülkelerinin yüzde 8.3'ü liberal demokrasiler, yüzde 33.3'ü seçimsel demokrasiler, yüzde 25'i seçimsel otoriter rejimler ve yüzde 33.3'ü kapalı otoriter rejimlerdir. Başka bir açıdan bakıldığında dünyadaki kapalı otoriter rejimlerin yüzde 32'si Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da, yüzde 32'si Asya'da, yüzde 28'i Sahra-altı Afrika'da toplanmıştır. Seçimsel otoriter rejimlerin de yüzde 44.8'i Sahra-altı Afrika'da, yüzde 17.2'si de Ortadoğu-Kuzey Afrika bölgesinde toplanmıştır. Diamond'un belirsiz rejimler kategorisinde saydığı Türkiye'yi, Schedler, seçimsel otoriter rejimler kategorisinde göstermektedir.[31]

Bu rakamları, Hürriyetler Evi'nin (FH) 2009 verileriyle karşılaştırmak ilginç olabilir. Ancak FH'ın kategorileri ile Diamond ve Schedler'in kategorilerinin farklı oluşu, böyle bir karşılaştırmayı güçleştirmektedir. Bu iki yazarın liberal demokrasilerle seçimsel demokrasileri haklı olarak ayırmasına karşılık, FH her ikisini seçimsel demokrasiler adı altında tek bir başlık altında toplamaktadır. Öte yandan, ülkeleri hür *(free)*, kısmen hür *(partly free)* ve hür olmayan *(not free)* olarak üç gruba ayırmaktadır. Bu durumda, gerek siyasal haklar, gerek temel haklar bakımından 1 veya 2 skoruna sahip olan hür ülkeler, liberal demokrasiler kategorisine uygun düşmekte; 5, 6 veya 7 skoruna sahip ülkeler de kapalı otoriter rejimlere (hür olmayan ülkeler) tekabül etmektedir. İkisi arasında yer alan 3-4 skorlu (kısmen hür) ülkeler ise, yukarıdaki sınıflandırmalardaki seçimsel demokrasiler ve seçimsel otoriter rejimler kategorisini kapsamaktadır. Bu sınıflandırma farklarına rağmen, ülkelerin

31 Schedler, "The Menu of Manipulation", s. 47.

bölgesel dağılımı açısından yukarıdaki rakamlarla büyük ölçüde paralellik gözlemlenmektedir. FH değerlendirmelerine göre de, otoriter rejimlerin en yoğun olarak toplandığı bölgeler, Ortadoğu-Kuzey Afrika ile Sahra-altı Afrika bölgeleridir. Ortadoğu-Kuzey Afrika bölgesinde 11 ülke (yüzde 61) hür olmayan, altı ülke (yüzde 33) kısmen hür, sadece bir ülke (yüzde 6) hür kategorisindedir. Sahra-altı Afrika ülkelerinin de 15'i (yüzde 31) hür olmayan, 23'ü (yüzde 48) kısmen hür, 10'u (yüzde 21) hür ülkelerdir.[32]

Demokratikleşme konusunda, Doğu Avrupa ve Latin Amerika bölgelerinin, Sahra-altı Afrika, Orta Asya ve Kafkaslar ve Ortadoğu-Kuzey Afrika bölgelerine oranla bâriz bir üstünlük göstermelerinde, birinci gruptaki bölgelerin kültürel ve coğrafi açıdan yerleşik Batı demokrasilerine yakınlıkları, şüphesiz, önemli rol oynamıştır. Özellikle eski komünist Doğu ve Orta Avrupa ülkeleri bakımından, AB üyeliğinin çok güçlü bir özendirici faktör oluşturduğu inkâr edilemez. Bu etkinin yok ya da çok sınırlı olduğu bölgelerde ise, otoriter rejimler, çok daha yoğun biçimde gözlemlenmektedir.[33] Bu bölgelerden Ortadoğu-Kuzey Afrika, Türkiye açısından daha ilginç özellikler taşıması itibariyle, izleyen bölümde daha ayrıntılı şekilde incelenecektir.

32 Puddington, "Freedom in the World 2009: Setbacks and Resilience", Freedom House, s. 20.
33 Levitsky ve Way, "The Rise of Competitive Authoritarianism", s. 62-63.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Otoritarizm, İslâmiyet ve Ortadoğu Ülkeleri

İSLÂMİYET VE DEMOKRASİ

Batılı Oryantalist yazarlar, uzun zamandan beri, İslâm dini ile demokrasinin bağdaşmazlığı yolunda iddialar ileri sürmüşlerdir. Meselâ ünlü bir Ortadoğu uzmanı olan Eli Kedourie'ye göre, "egemenlikle donatılmış belli bir toprak parçası anlamındaki devlet kavramı; yönetimin meşruluğunun temeli olarak halk egemenliği kavramı; temsil, seçim, halkın oy hakkı, siyasal kurumların bir yasama meclisince konulan kanunlarla düzenlenmesi, bu kanunların bağımsız bir yargı organınca korunması ve desteklenmesi düşünceleri; devletin laikliği, toplumun kendi kendilerine hareket eden çok sayıda özerk grup ve derneklerden oluşması fikri; bütün bunlar, Müslüman siyasal geleneğine derinden yabancıdır."[1]

Oryantalist literatürde pek çok benzerleri olan bu ifadeler, daha yakın zamanlarda, ünlü Amerikalı siyasal bilimci Samuel Huntington'un "medeniyetler çatışması" tezine de yansımıştır. Ona göre, "Batının sorunu, İslâmi köktendincilik değil, İslâmiyet'in kendisi, insanları kendi kültürlerinin üstünlüğüne inanmış, iktidarlarının zayıflığını da sâbit fikir haline getirmiş, farklı bir medeniyettir."[2] Huntington, *Üçüncü Dalga* adlı eserinde ise daha nüanslı bir tablo çizmekte, İslâmî doktrinin, demokrasiye elverişli olabilecek veya olmayabilecek unsurların her ikisini de ihtiva ettiğini, ancak kültürlerin demok-

1 Eli Kedourie, *Democracy and Arab Political Culture* (Washington, DC: The Washington Institute for Near East Policy, 1992), s. 5-6.

2 Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon and Schuster, 1998), s. 217.

ratik gelişme önünde aşılmaz engeller oluşturduğu düşüncesinin sorgulanması gerektiğini, zaten kültürlerin sâbit değil dinamik olduklarını vurgulamıştır. Huntington, İslâmiyetle ilgili çekincelerinin benzerlerini, Konfüçyüsçülük hakkında da tekrarlamaktadır.[3]

Konunun teolojik açıdan tartışılması, elbette benim uzmanlık alanımın dışında kalmaktadır. Ancak, ampirik verilere bakıldığında, hiçbir büyük dinin yekpare bir kitle olmadığı, aksine bütün büyük dinlerin değişik bölgelerde ve değişik zamanlarda farklı yorumlarının olduğu, gene her büyük dinin değişik bölgelerde ve değişik zamanlarda birbirlerinden çok farklı hükûmet sistemleri ile birlikte bulunduğu, Huntington'un da teslim ettiği gibi, kültürel özelliklerin demokratikleşme önünde aşılmaz engeller oluşturmadığı görülmektedir. Huntington'un "geleneksel Konfüçyüsçülüğün ya demokratik olmadığı ya da anti-demokratik olduğu konusunda hemen hemen hiç uzlaşmazlık yoktur" demesine[4] karşılık, son onyıllarda Konfüsyüsçü geleneğe sahip iki önemli ülke (Güney Kore ve Tayvan) işleyen demokrasilere kavuşmuşlardır. Bu dinî geleneğin türevi sayılabilecek Şintoizm'in hâkim olduğu Japonya da, İkinci Dünya Savaşı'nın bitiminden bu yana, istikrarlı bir demokrasiye sahiptir. Gene Huntington'un kendisinin de işaret ettiği gibi, bir zamanlar birçok bilim adamı, Katolikliğin de demokrasiye bir engel olduğunu ileri sürüyordu. Oysa bugün, Katolik ülkelerin hemen tümü demokratikleşmişlerdir. Siyasal sistemlerin gelişiminde kültür elbette önemli bir değişken olmakla birlikte, onun tek, hatta en önemli, değişken olarak nitelendirilmesi abartmalıdır.

Gene de, günümüzde Müslüman çoğunluklu ülkelerin rejim tipleri incelendiğinde, bu ülkelerin demokratik sicillerinin pek parlak olmadığı görülmektedir. FH'nin 2001 raporuna göre "Müslüman çoğunluklu 47 ülkeden sadece 11'i (yüzde 23) demokratik şekilde seçilmiş yönetimlere sahip oldukları halde, Müslüman çoğunluklu olmayan 145 ülkeden 110'u (yüzde 76) seçimsel demokrasilerdir. Bu, İslâmî olmayan bir devletin demokratik olma olasılığının, İslâmî bir devletinkinin üç katı olduğu anlamına gelmektedir. Üstelik, 16 Arap devletinden hiçbiri, bir seçimsel demokrasi değildir... Hürriyetler açısından, Müslüman çoğunluklu ülkelerle dünyanın geri kalanı arasında daha da dramatik bir uçurum vardır. İslâm dünyasında bir tek hür ülke (Mali) olmasına karşılık, 18'i kısmen hür, 28'i de hür olmayan ülkelerdir." İslâmî olmayan ülkelerin ise, 85'i hür, 39'u kısmen hür ve 21'i hür olmayan ülkeler-

3 Samuel P. Huntington, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma* (çev. Ergun Özbudun), (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı, 1996), s. 301-305.

4 *A.g.e.*, s. 295.

dir. Müslüman çoğunluklu ülkelerden seçimsel demokrasi olarak nitelendirilenler şunlardır: Arnavutluk, Bangladeş, Cibuti, Gambia, Endonezya, Mali, Nijer, Nijerya, Senegal, Sierra Leone ve Türkiye.[5] FH'nin 2009 değerlendirmeleri itibariyle, hür olmayan kategorisinden kısmen hür kategorisine geçen Pakistan da bu listeye eklenmiştir. Keza FH, Müslüman Malay'ların nüfusun yarıdan biraz fazlasını oluşturdukları ve öteden beri kısmen hür kategorisinde bulunan Malezya'nın da, "siyasal muhalefet imkânlarının genişlemiş, kamusal protesto hareketleri üzerindeki kısıtlamaların azalmış ve medyada daha büyük çoğulculuğun sağlanmış olması sayesinde, kayda değer bir ilerleme" göstermiş olduğunu belirtmektedir.[6]

Arap ülkeleri dışındaki Müslüman çoğunluklu birçok ülkede yarı-demokratik ya da seçimsel yarışmacı ülkelerin varlığı, Alfred Stepan'ı, demokratik gelişme konusundaki yetersizliğin, "Müslüman istisnaîliği" *(Muslim exceptionalism)* mi, yoksa "Arap istisnaîliği" *(Arab exceptionalism)* mi olarak nitelendirilmesi gerektiğini sorgulamaya itmiştir.[7] Stepan, hem FH verilerini, hem siyasal bilimci Ted Gurr'un *Polity Project* verilerini kullanarak, Arap ülkeleriyle, Arap olmayan Müslüman çoğunluklu ülkeleri karşılaştırmıştır. Kullandığı kriter, son 30 yıl içinde siyasal hakların art arda en az üç (ya da beş) yıl boyunca tatminkâr ölçüde (bu, FH değerlendirmelerinde 3 veya daha küçük bir skora tekabül etmektedir) sağlanmış olup olmadığıdır. Buna göre (FH verileri nazara alınarak) Arap olmayan Müslüman çoğunluklu 31 ülkeden 12'si üç yıl kriterini, bunlardan sekizi de (Bangladeş, Cibuti, Gambia, Malezya, Mali, Nijerya, Senegal ve Türkiye) beş yıl kriterini karşılamaktadır. Müslüman-Arap çoğunluklu 16 ülke arasında üç yıl şartını karşılayan tek ülke ise Lübnan'dır.

Keza Stepan, ülkelerin ekonomik gelişme düzeyi (burada, kişi başına düşen gayrısafî millî hâsıla, GDP pc olarak ölçülmektedir) ile demokratikleşme potansiyelleri arasında varlığı genellikle kabul edilen ilişkiden hareketle, her iki gruptaki ülkeleri, ekonomik gelişme düzeylerine nazaran siyasal bakımdan olmaları beklenen yerden daha mı ileri *(overachievers)*, yoksa daha mı

5 Adrian Karatnycky, "Muslim Countries and the Democracy Gap", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 1 (Ocak 2002), s. 103-104. FH terminolojisinde "seçimsel demokrasi" deyiminin, demokrasi ile eşanlamlı olarak kullanıldığını hatırlatalım.

6 Arch Puddington, "Freedom in the World 2009: Setbacks and Resilience", s. 7-8. Malezya'nın bağımsızlık-sonrası yarı-demokrasi deneyimi hakkında, bkz. Lee Kam Hing ve Michael Ong, "Malaysia", Myron Weiner ve Ergun Özbudun (der.), *Competitive Elections in Developing Countries* (American Enterprise Institute-Duke University Press, 1987), s. 112-146.

7 Alfred Stepan ve Graeme B. Robertson, "An 'Arab' More Than 'Muslim' Electoral Gap", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No. 3 (Temmuz 2003), s. 30-44.

geri *(underachievers)* olduklarına göre sınıflandırmaktadır. Burada da, Arap çoğunluklu ülkelerle, Arap olmayan Müslüman çoğunluklu ülkeler arasındaki tezat, çarpıcıdır. İkinci gruptaki 29 ülkeden beşi, olması gereken yerin çok ilerisinde, ikisi ilerisindedir. Bu kategorideki ülkelerin geri kalanları, teorik olarak bulunmaları beklenen yerdedir: 5.500 dolardan fazla kişi başı GDP'ye sahip Türkiye ve Malezya yarışmacı seçimli ülkeler kategorisinde, 3.500 dolardan az kişi başı GDP'ye sahip 18 ülke de, yarışmacı seçimlerin mevcut olmadığı ülkeler kategorisindedir. Arap ülkeleri arasında ise, olması beklenen noktadan daha ileri bir demokrasi düzeyi gösteren tek bir ülke bile yoktur. Kişi başı GDP'nin 3.500 doların altında olduğu beş ülke, tahmin edildiği gibi, seçim yarışmasının mevcut olmadığı ülkeler kategorisindedirler. Kişi başı GDP'nin 5.500 doların üzerinde olduğu yedi ülke ise (Bahreyn, Kuveyt, Libya, Umman, Katar, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri) olmaları beklenen noktanın altındadırlar *(electoral underachievers)*.[8]

Stepan, bu bulgulara dayanarak, Batılı siyasal bilimciler arasında yaygın olan, gerek Müslüman ülkelerdeki demokrasi açığını İslâm dinine atfetme eğiliminin, gerek demokrasi ile ekonomik gelişme düzeyi arasında neredeyse birebir bir ilişki varsayma eğiliminin ihtiyatla ele alınması gerektiğini, haklı olarak ileri sürmektedir. Yazar, siyasal kültürlerin zaman içinde değişebileceğini ve değiştiğini, çünkü onların "belli ölçüde, yeni fırsatlar, tehditler ve genel bağlamları tarafından sosyal olarak inşa" edildiklerini ifade etmekte ve Katolikliğin demokratik yönde evrimini buna örnek göstermektedir. Stepan, görünüşteki olumsuz tabloya rağmen, Arap otoritarizminin salt kültürel nedenlerle açıklanmasını da şöyle eleştirmektedir:

> "Arap siyasal kültüründe, dünyadaki diğer belli başlı siyasal kültürlere nazaran, onu seçimsel yarışmacılığa sürekli olarak düşman kılacak benzersiz bir özellik olduğu yolunda inandırıcı bir iddia geliştirilemediği takdirde, gerek teorisyenlerin, gerek siyaset yapımcıların, Ortadoğu ve Kuzey Afrika bölgelerinde siyasal hayatın süregelen antidemokratik niteliklerine dair ipuçları için, bu bölgelerin, etnik ya da dinsel değil, *siyasal* özelliklerini araştırmaları daha doğru olacak gibi görünmektedir."[9]

Gene Stepan'a göre, dünya dinlerinin hepsi, demokrasinin ortaya çıkışı bakımından hem potansiyel olarak zararlı, hem potansiyel olarak yararlı doktrinlere ve uygulamalara sahip olma anlamında "çok sesli"dirler. "İslâmi-

8 *A.g.e.*, s. 30-35.
9 *A.g.e.*, s. 41.

yet'teki özellikle yararlı bir doktrin, Kur'an'daki 'dinde zorlama yoktur' hükmüdür. Potansiyel olarak yararlı olabilecek diğer doktrinler, İslâmî şûra (istişare), içtihat (bağımsız muhakeme etme) ve icma (konsensus) kavramlarıdır."[10]

Ünlü İslâm ve Ortadoğu tarihçisi Bernard Lewis de, benzer şekilde, "İslâmî siyasal geleneğin, demokratik kurumların gelişmesini bir yandan kolaylaştırıcı, bir yandan zorlaştırıcı unsurlar taşıdığını" ileri sürmektedir.[11] Lewis'e göre olumsuz unsurlar arasında, İslâm geleneğinde katılımcılık anlamında vatandaşlık kavramının, Batılı anlamda hürriyet kavramının, gene Hıristiyan siyasal düşüncesi kökenli din-devlet ayrılığı kavramının mevcut olamayışı yer almaktadır. "Buna karşılık, İslâm hukuk ve geleneğinde, şu ya da bu şekilde bir demokrasinin gelişimine yardımcı olacak unsurlar bulmak da mümkündür... İslâmî gelenek, keyfi yönetimi şiddetle reddeder... Hilâfet, Sünnî hukukçularca, halifeleri despotlardan ayırdedecek sözleşmeci ve oydaşmacı özellikleri haiz olarak tanımlanır. Siyasal iktidarın kullanılışı, yönetenle yönetilenler arasında karşılıklı yükümlülük bağları yaratan bir sözleşme olarak tasavvur edilir ve açıklanır... Yönetici, kendi yükümlülüklerini yerine getirmez veya getirebilecek durumda olmaktan çıkarsa, sözleşme feshedilebilir... Dolayısıyla geleneksel İslâmî yönetim anlayışında bir rıza unsuru da vardır. Birçok hadis, itaati teb'anın bir yükümlülüğü olarak tanımlamakta, ancak bazıları buna istisnalar getirmektedir. Meselâ bunlardan birine göre, 'yaradana karşı onun yarattığına itaat etme' – diğer bir deyimle, ilâhî hukuku ihlâl eden bir insan emrine itaat etme... Geleneksel olarak Peygambere izafe edilen bir hadis söyle demektedir: "Cemaatimin içerisinde fikir ayrılıkları, Allah'ın lûtfunun bir işaretidir." Diğer bir deyimle farklılık, bastırılacak bir şey değil, memnuniyetle karşılanacak bir şeydir. Bu tutum, bugün dahi Sünnî Müslümanların, dört farklı İslâm hukuku okulunu kabul edişlerinde tipik ifadesini bulmaktadır. Bu fikir, farklılığın kabullenilmesi ve farklı görüşlere karşılıklı olarak hoşgörü gösterilmesi ilkesini yaratmaktadır ki, bu elbette, parlâmenter yönetim bakımından kötü bir şey olamaz."[12]

---

10 *A.g.e.*, s. 40. Keza bkz. Alfred Stepan, "Religion, Democracy and the 'Twin Tolerations'," *Journal of Democracy*, Cilt 11, No. 4 (Ekim 2000), s. 37-57. Stepan, bu makalesinde, dünya Müslümanlarının (Hint Müslümanları dahil) yaklaşık yarısı olan 600 milyondan fazlasının, demokratik yarı-demokratik ya da demokrasinin zaman zaman kesintiye uğradığı *(intermittent)* rejimler altında yaşadığını da ifade etmektedir, s. 48-49.

11 Bernard Lewis, "Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview", *Journal of Democracy*, Cilt 7, No.2 (April 1996), s. 52-63.

12 *A.g.e*, s. 55-56. İslâmiyetle demokrasi arasındaki ilişki hakkında çeşitli görüşler için, bkz. "Islam and Liberal Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 7, No. 2 (Nisan 1996), s. 52-89, Robin Wright, Laith Kubba, Abdou Filali-Ansary ve Mohamed Elchami Hamdi'nin makaleleri; Anwar

Uygulama alanına bakılacak olursa, son 15-20 yıl içinde Arap olmayan Müslüman çoğunluklu ülkelerde gözlemlenen demokratik gelişmeleri küçümsememek gerekir/Yakın zamanlara kadar, kendi demokratik çizgisi de kesintili ve arızalı olmakla birlikte Türkiye, Müslüman çoğunluklu tek demokratik ülke olarak gösteriliyordu. Bugün bu "gri bölge", Endonezya, Bangladeş, Pakistan ve Malezya gibi büyük ve çok nüfuslu ülkelerle paylaşılmaktadır/Önemli bir makalenin yazarı Vali Nasr, bu beş ülkeyi inceleyerek, bir "Müslüman demokrasi"nin yükselişinden söz etmektedir.[13] Nasr, bu makalesinde, Müslüman demokrasinin yükselişini, Hıristiyan Demokrat partilerin yükselişi süreciyle karşılaştırmaktadır. Nasr'a göre,

> "Vizyonları şeriat yönetimi, hatta hilâfetin geri getirilmesi olan İslâmcıların aksine Müslüman Demokratlar, siyasal hayata pragmatik bir gözle bakmaktadırlar. Onlar, İslâmiyetin bir şeriat devleti yolunda çalışmayı emrettiğine ilişkin klâsik İslâmcı iddiayı reddetmekte ya da hiç değilse nazara almamaktadırlar; onların temel amaçları, kazansalar da kaybetseler de sınırlarına saygı gösterdikleri bir demokratik arenada, İslâmî ya da laik bireysel ve kolektif menfaatlere hizmet edecek seçim platformları ve iktidar koalisyonları yaratmak gibi, daha dünyevî bir amaçtır. İslâmcılar, demokrasiyi temelde meşru olan bir şey olarak değil, en iyi ihtimalle, bir İslâmî devlet kurabilmek için iktidarı ele geçirmekte faydalı olabilecek bir âlet veya taktik olarak görürler. Müslüman Demokratlar ise, aksine İslâmî potansiyeli oy toplamak amacıyla arkalarına almayı istemekle beraber, İslâmiyeti siyasal alanda kutsallaştırma amacı gütmemektedirler... Müslüman demokrasi, İslâmiyetle demokrasi arasında soyut ve özenle işlenmiş bir teolojik ve ideolojik uzlaşmaya değil, Müslüman dünyanın büyük bir bölümünde oy sandığının yarattığı fırsatlara ve isteklere cevap olarak ortaya çıkan pratik bir senteze dayanmaktadır."[14]

Nasr, bu incelemesinde Türkiye'de AKP'nin, Pakistan'da Navaz Şerif'in liderliğindeki Pakistan Müslüman Ligi'nin (PML) yükselişine büyük yer ayırmaktadır. Merkez-sağda yer alan, fakat İslâmcı olmayan PML, 1997 seçimlerinde parlamento sandalyelerinin yüzde 63'ünü kazanmış ve İslâmcı

Ibrahim, "Universal Values and Muslim Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 17, No. 3 (Temmuz 2006), s. 5-12; "Islamist Parties and Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 19, No. 3 (Temmuz 2008), s. 7-54, Tamara Cofman Wittes, Husain Haqqani, Hillel Fradkin, Tarek Masoud, İhsan Dağı, Malika Zeghal, Laith Kubba, Bassam Tibi, Amr Hamzawy ve Nathan J. Brown'un makaleleri; Saad Eddin İbrahim, "Reviving Middle Eastern Liberalism", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No. 4 (Ekim 2003), s. 5-10.

13 Vali Nasr, "The Rise of 'Muslim Democracy'", *Journal of Democracy*, Cilt 16, No. 2 (Nisan 2005), s. 13-27.

14 *A.g.e.*, s. 13-15.

Cemaat-i İslâmî'yi (JI) marjinal konuma düşürmüştür. Nasr'a göre, nasıl geçmişte anti-demokratik unsurları içinde barındıran Hıristiyan Demokrasi düşüncesi, demokratik yarışmanın gereği olarak giderek demokratikleşmişse, aynı süreç, Müslüman Demokrasinin laiklik karşıtı eğilimlerini zamanla demokratik ilkelere bağlılığa dönüştürmektedir. Bu bağlamda, "Müslüman Demokrasinin yükselişi, siyasal değişimin dinsel değişimden önce gerçekleştiği anlamına gelmektedir." Nitekim Müslüman demokrasiye şekil verenler, entelektüeller değil, Tayyip Erdoğan, Navaz Şerif ve Malezya'da Enver İbrahim ve Mahatir bin Muhammed gibi politikacılardır.[15]

Nasr, Müslüman demokrasinin yükselişini, başlıca üç faktöre bağlamaktadır. Birincisi, bu ülkelerin (Malezya hariç) çoğunda çok-partili hayatın askerî müdahalelerle kesintiye uğraması ve silâhlı kuvvetlerin sistem içindeki belirleyici gücüdür. Bu durum, Müslüman demokratlarla diğer demokratik güçleri, demokratik süreci ordunun etkisinden koruyabilmek konusundaki ortak menfaatlerini gerçekleştirmek için ortak hareket etmeye yöneltmektedir. İkincisi, bu ülkelerde önemli bir özel sektörün varlığıdır. Nasr'ın ifadesiyle, "Müslüman Demokrasi burjuvaziye, burjuvazi de Müslüman Demokrasiye muhtaçtır. Müslüman Demokrasi, orta ve alt-orta sınıfların dinî değerlerini, onların ekonomik menfaatlerine hizmet edecek politikalarla birleştirmektedir." Üçüncüsü, seçmen oylarını kazanabilmek için güçlü bir rekabetin varlığıdır. "Düzenli yarışmacı seçimler, bir yandan dinî partileri pragmatizme itmiş, öte yandan da diğer partileri Müslüman değerleri temsil etme hususunda daha özenli çabalara yöneltmişlerdir. Bunun açık sonucu, ılımlılığın ödüllendirilmesidir. Oyun, merkezi kazanma oyunudur... Müslüman seçmen kitlesi üzerindeki rekabet, İslâmcı olmayan grupların, Müslüman değerler temelinde oy kullananları, daha geniş platformlara ve daha geniş kapsamlı koalisyonlara entegre etmeyi, İslâmcılardan daha iyi başaracakları anlamına gelmektedir."[16] Nasr'ın bu gözlemlerinin, Türkiye'de siyasal İslâmcılığın, AKP bayrağı altında ılımlı ve pragmatik bir muhafazakâr demokrasiye dönüşüm sürecini ve onun nedenlerini çok iyi tanımladığına kuşku yoktur.[17]

FH 2009 yılı verileri de, Arap olmayan Müslüman çoğunluklu ülkelerde kaydedilen demokratik gelişmelerin küçümsenmemesi gerektiği görüşünü desteklemektedir. Bu ülkelerin temel (medenî) haklar ve siyasal haklar açısın-

15 *A.g.e.*, s. 15-17.

16 *A.g.e.*, s. 17-20.

17 AKP'nin özellikle bu açıdan değerlendirilmesi için, bkz. Ergun Özbudun ve William Hale, *Türkiye'de İslâmcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010).

dan aldıkları skorlar şöyledir (ilk rakam temel haklara, ikinci rakam siyasal haklara ilişkindir): Bangladeş (4-4), Endonezya (2-3), Malezya (4-4), Pakistan (4-5), Senegal (3-3), Bosna-Hersek (4-3), Türkiye (3-3). Bu skorlara göre FH sınıflandırmasında Endonezya hür, diğerleri yarı-hür kategorisine girmektedir.[18] Bu sıralamada Türkiye'nin Endonezya'nın gerisinde kalması, herhalde, Türkiye'nin katı laik politikaları sayesinde tüm Müslüman dünyasındaki tek demokrasi olduğunu ısrarla tekrarlayan laikçi çevreleri pek mutlu etmeyecektir. /

ARAP OTORİTARİZMİ

Yukarıda değinildiği gibi, FH verileri ve Alfred Stepan'ın analizleri, "demokrasi açığı"nın, tüm Müslüman dünyasına ilişkin bir özellik olmaktan çok, Arap dünyasının bir özelliği olduğu izlenimini uyandırmaktadır. Gene Stepan'ın isabetli olarak belirttiği gibi, bu durumu Arap siyasal kültürünün değişmez özelliklerine bağlamak, doyurucu bir açıklama olarak görünmemektedir. O halde "Arap istisnaîliği"nin sebeplerini başka faktörlerde aramak gerekir. Gerçekten, 2009 FH verilerine göre 16 Arap ülkesinden onu (Cezayir, Mısır, Irak, Libya, Umman, Katar, Suudî Arabistan, Suriye, Tunus ve Birleşik Arap Emirlikleri; bunlara, Arap çoğunluklu iki sınır ülke, Sudan ve Moritanya da eklenebilir) "hür olmayan" kategorisinde, ancak altısı (Bahreyn, Ürdün, Kuveyt, Lübnan, Fas ve Yemen "kısmen hür" kategorisindedir. Kısmen hür Arap ülkelerinin FH skorları şöyledir: Bahreyn (5-5), Ürdün (5-5), Kuveyt (4-4), Lübnan (5-4), Yemen (5-5).[19]

Arap ülkelerinin demokrasi açısından istisnaî konumu, dinsel, etnik veya kültürel faktörlerle açıklanamayacağına göre, bunun sebeplerini daha çok siyasal faktörlerde aramak gerekir. Bunların neler olabileceği konusunda zengin bir literatür mevcuttur.[20]

18 Puddington, "Freedom in the World 2009: Setbacks and Resilience", s. 23-27.

19 *A.g.e.*, s. 22-27.

20 Bazı örnekler için bkz. Adeed Dawisha ve I. William Zartman (der.), *Beyond Coercion: The Durability of the Arab State* (Londra: Croom Helm, 1988); Ghassan Salamé (der.), *The Foundations of the Arab State* (Londra: Croom Helm, 1987); Hazem Beblawi ve Giacomo Luciani (der.), *The Rentier State* (Londra: Croom Helm, 1987); Ghassan Salamé (der.), *Democracy Without Democrats: The Renewal of Politics in the Muslim World* (Londra ve New York: I. B. Tauris, 1994); Rex Brynen, Bahgat Korany ve Paul Noble (der.), *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, Cilt 1 (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 1995) ve Cilt 2, Bahgat Korany, Rex Brynen ve Paul Noble (der.) (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 1998); Roger Owen, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, 2. baskı (Londra ve New York: Routledge, 2000); Nicola Pratt, *Democracy and Authoritarianism in the Arab World* (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 2007); Marsha Pripstein Posusney ve Michele Penner Angrist (der.), *Authoritari-*

Bu açıklamalardan biri, Arap devletlerinin doğuşlarındaki tarihsel şartlarla ilgilidir. Stepan'ın haklı olarak belirttiği gibi "çağdaş Arap devletlerinin çoğu, nisbeten yeni ve keyfi olarak çizilmiş sınırlara sahiptirler; çünkü bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparılmış, daha sonra işgale uğramış ve çoğu zaman Avrupa sömürgeleri olarak yeniden biçimlendirilmişlerdir."[21] Bu devlet kimliği sorununu daha da karmaşıklaştıran bir faktör, bölgenin önemli bir bölümünde ortak bir dile ve ortak bir dine dayanan Arap milliyetçiliği ve Arap birliği (pan-Arabizm) duygularının gücüdür. Bu duygu, zaman zaman yerel devlete sadakat duygusunun önüne geçecek bir çekiciliğe sahip olmuştur. Bu olumsuz şartlara rağmen yerel Arap devletlerinin yüksek düzeyde bir dayanıklılık ve süreklilik sergileyebilmiş olmaları ilginçtir.[22] Oysa, Linz ve Stepan'ın belirttikleri gibi, "devlet olma vasfı" *(stateness)* demokratikleşmenin ön-şartıdır: "Hiçbir çağdaş siyasal sistem, ilkin bir devlet olmadan demokratik açıdan pekişemez. Dolayısıyla, devletin yokluğu veya devletle özdeşleşmenin çok zayıf oluşu, ülkede yaşayan büyük grupların başka bir devlete katılma veya bağımsız bir devlet kurma istekleri, temel ve çoğu zaman çözümsüz sorunlar yaratır... Bir devlet var olmadıkça, çağdaş, pekişmiş bir demokratik rejim mevcut olamaz."[23] Bu açıdan, Arap devletleri arasında en şanslı durumda olanın, Mısır olduğu söylenebilir. Gabriel Ben-Dor'un ifade ettiği gibi Mısır, "sadece devlet olma vasfının gücü bakımından değil, Batı tipi bir millî devlete benzerliği açısından dahi, Ortadoğu'nun Müslüman ülkeleri arasında benzersiz ve belki ancak Türkiye ile kıyaslanabilecek konumdadır."[24]

Devlet olma vasfıyla ilişkili başka bir faktör de, sömürgelik veya yarı-sömürgelik deneyiminin, Arap devletlerinin siyasal kültürleri üzerindeki etkisidir. Bu deneyim, yabancı yönetimden bağımsızlaşmanın, hâkim amaç haline gelmesi, demokrasi ve insan hakları gibi amaçların gölgede kalması sonucunu doğurmuştur. Bernard Lewis'in ifadesiyle, "yabancı yönetim, ne yoldan olursa olsun sona erdirilmesi gereken bir zulümle eşit tutulmuştur. Ancak zulüm,

---

anism in the Middle East: Regimes and Resistance (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 2005).

21 Stepan, "An 'Arab' More than a 'Muslim' Electoral Gap", s. 41.

22 Dawisha ve Zartman'ın derledikleri eserin birçok bölümü bu konuya odaklanmıştır: *Beyond Coercion: The Durability of the Arab State;* özellikle bkz. Adeed Dawisha, "Conclusion: Reasons for Resilience", s. 276-282.

23 Juan J. Linz ve Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation:Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press, 1996), s.7 ve bölüm 2.

24 Gabriel Ben-Dor, *State and Conflict in the Middle East: Emergence of the Postcoloniel State* (New York: Praeger, 1983), s. 18-20, 57.

farklı halklara farklı şeyler ifade eder. Geleneksel İslâmî sistemde zulmün karşıtı adalettir; Batı siyasal düşüncesinde ise zulmün karşıtı hürriyettir."[25]

Yerel devletlerin meşruluğunu zayıflatan yapay sınırlar, sömürge geçmişi ve pan-Arap milliyetçiliği faktörlerinin yanında, Arap devletlerinin çoğunda nüfusun mezhep, aşiret ve klan eksenlerinde bölünmüş olması da demokratikleşmeyi güçleştiren faktörler arasındadır. Sünnî-Şiî ayrılığı, Suriye, Irak, Lübnan ve bazı Körfez ülkelerinde, milli birliğin sağlanmasını ve devlete sadakat duygularının güçlenmesini engellemektedir. Oysa, Dankwart Rustow ve daha birçok siyasal bilimcinin ileri sürdükleri gibi, milli birlik duygusu, başarılı bir demokratikleşmenin ön-şartıdır.[26] Öte yandan, patriyarkal (pederşahî) aşiret mantalitesi, patrimonyal ve kişisel liderliği teşvik etmekte ve güçlü siyasal örgütlerin oluşmasına engel teşkil etmektedir. Etnik veya mezhepsel bölünmelerin demokratikleşmeyi engellemesine örnek olarak, iki seçimli monarşi, Ürdün ve Bahreyn gösterilebilir. Her iki ülkede parlamento seçimleri, geniş çaplı manipülasyonlardan uzak, nisbeten serbest ve dürüst cereyan etmekle beraber, demokratikleşmeye önemli katkıda bulunmamaktadırlar. Bahreyn'de hükümdar sülalesinin Sünnî, halk çoğunluğunun Şiî olması nedeniyle, parlamentoya tanınan yetkiler çok sınırlıdır. Ürdün'de ise parlamento daha güçlü olmakla birlikte, seçim çevrelerinin, seçmen nüfusuyla orantısız biçimde, Filistin asıllı Ürdünlülerin eksik-temsiline, Ürdün'ün yerli halkının ise artık-temsiline yol açacak tarzda düzenlenmiş olması *(malapportionment)*, demokratikleşme önünde önemli bir engeldir. Filistin asıllı Ürdünlülcrin çoğunluğu kentsel bölgelerde yaşamakta ve bu bölgeler eksik-temsil edilmektedir. Buna karşılık, 2003 seçimlerinde seçmen nüfusunun yaklaşık yüzde 27'sine sahip olan bölgeler, milletvekillerinin yarısını çıkarmıştır.[27] Ancak, otoriter rejimlerin, nisbeten türdeş bir nüfus yapısına sahip olan Mısır ve Tunus gibi ülkelerde de büyük dayanıklılık göstermeleri, etnik veya mezhepsel bölünmelerin demokratikleşme yolunda tek engel olmadığını düşündürmektedir.

Arap otoritarizmini açıklamak üzere ileri sürülen hipotezlerden biri de, "rantiye devlet" kavramından hareket etmektedir. Birçok Arap devleti, zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına sahiptir. Bu kaynaklardan elde edilen

25 Lewis, "A Historical Overview", s. 63.

26 Dankwart A. Rustow, "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, Cilt 2 (Nisan 1970), s. 337-363; Karatnycki, "Muslim Countries and the Democracy Gap", s. 99-112.

27 Michael Herb, "Princes, Parliaments, and the Prospects for Democracy in the Gulf", Posusney ve Angrist (der.), *Authoritarianism in the Middle East*, s.178-182.

muazzam gelir, bir yandan yönetici elitlere, potansiyel muhalefetin bazı unsurlarını satın alma veya kendi bünyesine katma (kooptasyon) imkânı sağlamakta, öte yandan da halkın büyük çoğunluğunun temel maddi ihtiyaçlarının karşılanmasını mümkün kılmaktadır. Bu durum, sadece Arap ülkelerinde değil, hemen hemen her yerde demokratikleşmenin itici gücünü oluşturan bağımsız bir burjuvazinin ortaya çıkışını geciktirici niteliktedir.[28] Oysa, yukarıda Vali Nasr'dan naklen belirtildiği gibi, "Müslüman demokrasi burjuvaziye, burjuvazi de Müslüman demokrasiye muhtaçtır. Müslüman demokrasi, orta ve alt-orta sınıfların dini değerlerini, onların ekonomik menfaatlerine hizmet eden politikalarla birleştirir."[29] Ancak, rantiye devlet hipotezi, elbette zengin petrol veya doğal gaz kaynaklarına sahip olmayan ülkelerdeki otoritarizmi açıklamamaktadır.

Başka bir açıklama, bu ülkelerin, bütün demokratik girişimleri bastıracak kapasitede güçlü ve rejime sâdık güvenlik güçlerine ya da "zorlayıcı kurumlar"a sahip olmalarıdır. Eva Bellin, bu durumu, rant gelirlerinin varlığı, milletlerarası aktörlerin mevcut otoriter rejimlere desteği, devlet kurumlarının patrimonyal karakteri ve demokratik reformlar yönündeki halk mobilizasyonunun sınırlı oluşu gibi faktörlerle açıklamaktadır.[30] Ancak burada da, çok güçlü zorlama mekanizmalarına sahip oldukları halde kolayca yıkılan eski Doğu Bloku üyeleri ve dünyanın diğer bölgelerindeki diktatörlükler düşünüldüğünde, bu faktörün de tek başına belirleyici olamayacağı sonucuna varılmaktadır.

Başka bir açıklamaya göre, otoriter Arap yöneticilerinin, gerek laik, gerek İslâmcı muhalefete karşı uyguladıkları baskıcı politikalar ve rejimi kısmen de olsa liberalleştirmeyi reddetmeleri, muhalefeti radikalleştirmektedir. Bu süreçten en çok yararlanan, laik muhalefet gruplarına oranla çok daha güçlü olan, daha geniş bir sosyal tabana dayanan, daha büyük mali kaynaklara sahip ve daha iyi örgütlenmiş bulunan İslâmcı muhalefettir. Bu da, yönetici grupların (gerçek, abartılmış veya manipüle edilmiş) tehdit algılamalarını güçlendirmekte ve daha da baskıcı politikaları meşru göstermek amacıyla kullanılmaktadır. Emmanuel Sivan'a göre bu tehdit algısı, otoriter yöneticileri, şiddet yöntemlerini reddeden, fakat aşırıların gündemini paylaşan oppor-

28 Rantiye devlet kavramı hakkında, bkz. Beblawi ve Luciani (der.), *The Rentier State;* Giacomo Luciani, "The Oil Rent, the Fiscal Crisis of the State and Democratization", Salamé (der.), *Democracy Without Democrats*, s. 130-155.

29 Nasr, "The Rise of 'Muslim Democracy'", s. 18.

30 Eva Bellin, "Coercive Institutions and Coercive Leaders", Posusney ve Angrist (der.), *Authoritarianism in the Middle East*, s. 21-41.

tünist İslâmcılardan bile kuşku duymaya sevketmektedir. Yöneticilere göre onlar, "devlet aygıtına ve ana sosyal sektörlere nüfuz etmeye, böylece devleti kendi içinden dönüştürmeye çalışabilecek olan, kuzu postundaki kurtlardır. Bir kez iktidara geldiklerinde onu hiç bırakmayacaklarından korkulmaktadır... Güvenlik aygıtı, çoğulculuğu bir Truva atı gibi görmektedir. Eğer radikal İslâmı önlemenin bedeli kamusal alanı daha da daraltmaksa, varsın öyle olsun."[31] İzleyen bölümde görüleceği gibi bu korku abartılmış ve manipüle edilmiş olmakla beraber, Türk devlet elitleri, özellikle askerî ve yargısal elitler arasında da hayli canlıdır ve demokratikleşme yolunda önemli bir engel oluşturmaktadır.

İslâmcı tehdit algılaması, normal olarak demokratik reformları desteklemeleri beklenen liberal veya laik muhalefet gruplarının, İslâmcı muhalefete karşı baskı politikalarını onaylamaları gibi paradoksal bir duruma da yol açmaktadır. Daniel Brumberg'in ifade ettiği gibi, otoriter devlet yöneticileri ile potansiyel demokratlar arasındaki ittifak, Doğu Avrupa ve genel olarak Üçüncü Dünya'daki siyasal reform sürecinin tam tersi bir durum yaratmaktadır. Bu ikinci gruptaki ülkelerde, pek demokratik bir zihniyete sahip olmayan yönetici elitler, gene de, rejim muhalifleri ile başa çıkabilmek için demokratik kurum ve yönetimleri kullanmayı kendi yararlarına görmüşler, böylece "demokratsız bir demokrasi"nin *(democracy without democrats)* ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. Ortadoğu'da ise, İslâmcıların zaferi korkusu, demokrasiyi seçebilecek olan bazı anahtar potansiyel demokrat grupların, İslâmcı bir rejime oranla ehven-i şer gördükleri otokratik politikaları desteklemeleri ya da en azından hoşgörüyle karşılamaları sonucunu doğurmuş, diğer bir deyimle "demokratların da desteklediği bir otokrasi" *(autocracy with democrats)* yaratmıştır.[32] Türkiye'de de benzer bir sürecin gözlemlendiğine izleyen bölümde değinilecektir.

Arap ülkelerindeki otoriter yöneticilerin ikilemi, liberalleşme politikalarının zigzaklı bir yörünge izlemesini açıklamaktadır. Gözlemler, nisbî liberalleşme dönemlerini çoğu zaman nisbî otoriterleşme dönemlerinin izlediğini göstermektedir.[33] Bazı Arap ülkelerinde, meselâ Ürdün, Fas, Cezayir, Kuveyt

---

31 Emmanuel Sivan, "Illusions of Change", *Journal of Democracy*, Cilt 11, No. 3 (Temmuz 2000), s. 77-78; keza, Laith Kubba, "The Awakening of Civil Society", *a.g.e.*, s. 89-90.

32 Daniel Brumberg, "Islamists and the Politics of Consensus", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 3 (Temmuz 2002), s. 110-111. "Demokratsız demokrasi" kavramının Ortadoğu'ya uygulanabilirliği konusunda bkz. John Waterbury, "Democracy Without Democrats: The Potential for Political Liberalization in the Middle East", Salamé (der.), *Democracy Without Democrats*, s. 23-47.

33 Sivan, "Illusions of Change", s. 73-74; Daniel Brumberg, "The Trap of Liberalized Autocracy",

ve Mısır'da kontrollü ya da yarı-yarışmacı seçimler yapılmış ve basın, dernekleşme ve toplantı hürriyetleri alanlarında bazı mütevazı gelişmeler gerçekleştirilmiş olmakla birlikte, bu ülkelerin hiçbiri, seçimsel otoritarizm düzeyinin üzerine çıkabilmiş değildir.[34] Söz konusu ülkelere ilişkin incelemelerin bazılarında görülen hayli iyimser bakış açısı, muhtemelen, yazarlarının güçlü demokratik tercih ve sempatilerinden kaynaklanmaktadır.[35]

Otoriter rejimlerdeki seçimlerin, her zaman demokratikleşmeye yol açmadığı, çoğu durumda statükonun sürdürülmesi, hatta rejimin otoriter karakterinin daha da güçlenmesi gibi sonuçlara yol açtığına Üçüncü Bölüm'de değinilmişti. Burada, yarı-yarışmacı seçimlerin yapıldığı bazı Arap ülkelerine ilişkin ampirik araştırmalara dayanılarak, bu hipotezin sınanmasına çalışılacaktır.

İkinci Bölüm'de işaret edildiği gibi, otoriter yöneticilerin elindeki seçim manipülasyonları menüsü hayli zengindir. Baskı, tehdit, satın alma, muhalif adayları çeşitli şekillerde tâciz etme, medya kanallarına ulaşımlarını sınırlama, belli parti veya adayları yasaklama ve çeşitli seçim hile ve yolsuzlukları gibi açık otoriter manipülasyonlar yanında otoriter yöneticiler, daha hukukî görünümlü ince yöntemlerle de seçim sürecini manipüle edebilirler. Bunların başında, en yüksek yürütme otoritesi olan devlet başkanlığını ya monarşilerde olduğu gibi seçim sürecinin tamamen dışında bırakmak ya da fiilen rekabet-dışı hale getirmek, bir yandan da bu makamın anayasal yetkilerini, yasama ve yargı organları aleyhine aşırı ölçüde genişletmek yöntemi gelir. Bu durumda siyasal yarışma, ancak, yetkileri zaten çok dar tutulan yasama meclisleri seçimleri bakımından söz konusu olur ki, aşağıda değinilecek olan manipülasyon yöntemleri, bu meclislerin büyük çoğunluğunun rejime sâdık milletvekillerinden oluşmasını sağlamaya yeter.

Otoriter rejimlerin sürekliliğini sağlama açısından en elverişli görünen ve seçimsel otoriter Arap ülkelerinin önemli bir bölümünce benimsenen seçim mühendisliği yöntemi, tek veya çok-isimli basit çoğunluk ya da "kazananın herşeyi kazandığı" *(winner takes all)* seçim sistemleridir. Özellikle muhalefetin bölünmüş ve örgütsüz olduğu durumlarda bu sistemin, iktidar partisi le-

Journal of Democracy, Cilt 13, No. 4 (Ekim 2002), s. 56-68.

34 Çeşitli Arap ülkelerindeki bu sınırlı liberalleşme reformları hakkında, bkz. Korany, Brynen ve Noble (der.), *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, Cilt 2; "Democratization in the Arab World", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 4 (Ekim 2002), s.6-68; "Arabs and Democracy", *a.g.e.*, Cilt 11, No. 3 (Temmuz 2000), s. 58-90; "Getting to Arab Democracy", *a.g.e.*, Cilt 17, No. 1 (Ocak 2006), s. 22-74.

35 Levitsky ve Way, "The Rise of Competitive Authoritarianism", s. 51-52.

hine ezici bir çoğunluk sağlaması, hemen hemen kaçınılmazdır. Meselâ 1989, 1994 ve 1999 Tunus parlamento seçimleri listeli (çok-isimli) basit çoğunluk sistemiyle; 1993 ve 1997 Yemen seçimleri tek-isimli basit çoğunluk sistemiyle; 1964, 1977, 1984, 1993, 1997 Fas parlamento seçimleri ile 1992 ve 1996 Kuveyt seçimleri keza tek-isimli basit çoğunluk sistemiyle yapılmıştır. Mısır'da 1976 seçimleri, ayrı ayrı seçilen iki isimli seçim çevreleri ve çoğunluk sağlanamadığı takdirde ikinci turun öngörüldüğü bir sistemle yapılmıştır; 1984 seçimleri, yüzde 8 ülke barajlı ve 10'ar adaydan oluşan listeli nisbî temsil yöntemiyle gerçekleştirilmiş; 1987'de ise, bu sistem muhafaza edilmiş, fakat 10 milletvekili çıkaran seçim çevrelerinde bir milletvekilliğinin yüzde 21 çevre barajlı basit çoğunluk sistemiyle seçilmesi kabul edilmiştir. Bu seçimlerin hemen hepsinin, otoriter iktidar partisi lehinde ezici çoğunluklar yarattığı görülmektedir. Meselâ 1976 Mısır parlamento seçimlerinde Başkan Sedat yanlıları parlamento sandalyelerinin yüzde 82'sini, 1984 seçimlerinde Başkan Mübarek'in Milli Demokratik Partisi sandalyelerin yüzde 87'sini, 1987 seçimlerinde yüzde 79'unu elde etmiştir. Diğer seçimsel otoriter Arap rejimlerindeki parlamento seçimleri de benzer sonuçlar vermiştir.[36]

Seçim kurallarının iktidar partisi yararına manipülasyonu dışında, otoriter Arap rejimlerinin dayanıklılığını sağlayan bir faktör de, Ellen Lust'ın "yarışmacı kayırmacılık" *(competitive clientelism)*[37] adını verdiği olgudur.[38] Lust, bu makalesinde, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yasama organlarının yetkilerinin kısıtlılığına, milletvekillerinin genel anlamda bir yasama faaliyetinde bulunmaktan çok, hükümetçe önerilen kanun tasarılarını görüşmekle yetindiklerine, üstelik Mısır ve Ürdün gibi ülkelerde atanmış bir ikinci meclisin güçlü veto yetkilerine sahip olduğuna işaret etmekte ve bir Suriyeli parlâmenterin şu ilginç sözlerini alıntılamaktadır: "Biz parlamento üyesiyiz. Biz kanun yapmayız!" Lust'a göre halk da, gerçek bir

36 Marsha Pripstein Posusney, "Multiparty elections in the Arab World: Election Rules and Opposition Responses", Posusney ve Angrist (der.), *Authoritarianism in the Middle East*, s. 91-118, özellikle, s. 98-99; Sivan, "Illusions of Change", s. 69-83; Herb, "Princes, Parliaments, and the Prospects for Democracy in the Gulf", s. 169-191.

37 Kliyantelizm *(clientelism)* ya da "patron-yanaşma ilişkileri" *(patron-client relationship)* şeklinde Türkçeye çevrilebilecek olan ilişki tipi, yüksek sosyal statüde olan bir kişiyle (bey, ağa, vb.) daha alt sosyal statüdeki kişileri birbirine, karşılıklı menfaatler temelinde bağlayan bir ilişkidir. Bu ilişkide, yüksek statüde olanın sunduğu koruma, devlet makamları nezdinde tavassut gibi menfaatler karşılığında, alt statüdeki geniş yanaşmalar kitlesi, patronun istekleri doğrultusunda oy verme ve diğer siyasal faaliyetlerde bulunma ve ona diğer birtakım hizmetler sunma tarzında karşılık verirler.

38 Ellen Lust, "Competitive Clientelism in the Middle East", *Journal of Democracy*, Cilt 20, No. 3 (Temmuz 2009), s. 122-135.

değişim getirmeyen bu seçimler konusunda kuşkucu bir görüşe sahiptir. "Meselâ çok-partili seçimlere geçilmesinden otuz küsur yıl sonra Mısır vatandaşlarının, demokratikleşmenin bir adım ötede olduğunu ümit etmeleri için pek sebep yoktur."

O halde, söz konusu ülkelerde parlamento seçimlerinin fonksiyonu, iktidar için gerçek bir yarışma sağlamak değil, devlet kaynaklarına erişme konusunda bir yarışma, diğer bir deyimle yazarın "yarışmacı kayırmacılık" ya da "yarışmacı yanaşmacılık" olarak adlandırdığı olgudur. Bu sistemde parlâmenterler, kanun yapmamakla birlikte, mevkilerini ve nüfuzlarını, bakanlara ve bürokratlara baskı yaparak, seçmenlerine iş imkânları, ruhsatlar ve diğer devlet kaynakları sağlamak amacıyla kullanmaktadırlar. Nitekim bu ülkelerde parlâmenterlerden, çoğu zaman, "hizmet milletvekili" *(naib khidma)* olarak söz edilmektedir. Gerçekten, "şeffaflığın olmadığı, hukuk devletinin de zayıf olduğu ülkelerde anahtar, vatandaşla devlet arasında bir aracı (ya da vâsıta, *wasta*) bulmaktır ve bu durum, gerek adaylar, gerek seçmenler tarafından kabullenilmektedir. Tabiî, bunlara ek olarak, milletvekilliği statüsünün milletvekillerine sağladığı kişisel imkânlar ve ayrıcalıklar (milletvekilliği dokunulmazlığı, kamu ihalelerinde ve devletle olan diğer iş ilişkilerinde sağlanan avantajlar gibi) da söz konusudur.[39]

Kuşkusuz, bu durum, seçmenlerin perspektiflerini de etkilemektedir. Seçmenler, rejime en fazla muhalif olan adayları değil, iktidarla iyi ilişkileri olan ve dolayısıyla kendilerine veya seçim çevrelerine birtakım yararlar sağlayabilecek adayları tercih etme eğilimindedirler. "Milletvekillerinin siyaset oluşturulmasında, hele mevcut elitlerin değiştirilmesinde oynadıkları rolün sınırlılığının farkında olan seçmenler, siyasal partilere ve parti programlarına fazla önem vermemektedirler. Vatandaşlar, şu veya bu politikadan çok, *wasta* için oy kullanmakta ve genellikle parti etiketlerine ilgi duymamaktadırlar. Gerçekten de, mevcut partiler, genellikle, partinin adı veya programından çok, liderleriyle anılmaktadır." Bu da, dinî ve sosyal hizmet örgütleriyle bağlantılı, dolayısıyla seçmenlerine hizmet verebilecek konumda olan İslâmcı partiler dışında, parti örgütlerinin zayıf oluşuna yol açmaktadır. Aynı nedenlerle, rejimin gerçek muhalifleri, kazanma şansı görmedikleri seçimleri ve parlamentoyu, rejimi güçlendirmeye yarayan bir "oyun" telâkki ederek, seçimlere katılmamayı ve siyasetin dışında kalmayı tercih etmektedirler.[40]

---

39 *A.g.e.*, s. 123-126.
40 *A.g.e.*, s. 126-131.

Sonuç olarak, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki parlamento seçimlerinin anlamlı bir demokratikleşmeye hizmet etmeleri beklenemez. Ancak bu, söz konusu seçimlerin, belli ölçüde bir "liberalleşme"ye hizmet edebilecekleri gerçeğini inkâr etmek anlamına da gelmez. Yarışmacı seçimler ve çok-partili parlamento görüşmeleri, toplumun farklı kesimlerinin görüşlerini açıkça dile getirmeleri ve tartışmaları için meşru bir forum sağlar. Dolayısıyla, çok-partili parlamento seçimleri *(çoğulculaşma, ta'adudiyya)*, seçimlerin ya hiç olmadığı veya hiçbir tercih imkânı sağlamadığı durumlara oranla, önemli bir liberalleşme adımı olarak kabul edilebilir.[41]

Liberalleşme sürecinin nisbeten daha başarılı veya daha başarısız olduğu Arap devletlerini inceleyen Daniel Brumberg, "uyumsuz" *(dissonant)* ve "uyumlu" *(harmonic)* devletler arasında bir ayrım yapmaktadır. Uyumsuz devletler, "tek bir siyasal toplum vizyonu" dayatmaya çalışmayan, aksine, birbirleriyle uyumsuz veya yarışmacı politikalara belli bir hayat alanı tanıyan devletlerdir. Yazar, bunlara örnek olarak, Fas, Mısır, Ürdün, Kuveyt ve Lübnan'ı göstermektedir. Bu rejimlerin, otokratik olmalarına rağmen, sosyal çoğulculuğu kabul etmeleri ve onu yok etmeye çalışmamaları, belli bir müzakere ve yarışma alanı yaratmaktadır. "Uyumlu" devletler ise, baskı ve kooptasyon yoluyla, çoğu zaman yapay bir birlik dayatmaya çalışmakta, müzakere ve uzlaşma alanı bırakmamakta ve sonunda, "ölümcül bir 'kazanan herşeyi kazanır'" oyunu yaratmaktadırlar.[42] Bu devletler, İslâmcılık veya Arap sosyalizmi gibi bir ideolojiye dayanan ve toplumu kendi "iyi toplum" imajlarına uygun olarak biçimlendirme yolunda güçlü bir misyon duygusuna sahip olan devletlerdir. John Waterbery de, bu tür devletleri, "amaca yönelik" devletler olarak tanımlamaktadır. Amaç ya da misyon kutsal sayıldığı için, "araçlar üzerindeki tartışmalar da, hemen yıkıcı veya inanç düşmanı gibi görülmekte ve nitelendirilmektedir."[43]

Uyumsuz Arap devletleri ve Müslüman dünyanın Arap olmayan bölgelerindeki uyumsuz devletler, belli ölçüde bir seçim yarışmasına izin vermek suretiyle, İslâmcı grupların ılımlılaşmalarına ve siyasal sistemle bütünleşmelerine yardımcı olmuşlardır. Türkiye'nin muhtemelen en iyi örneği olduğu bu kategorinin diğer örnekleri, Bangladeş, Endonezya, Malezya ve Pakistan'dır. Benzer süreçlerin Fas, Ürdün, Kuveyt ve Lübnan'da da işlemek-

41 Posusney, "Multiparty Elections in the Arab World", s. 92-93.

42 Brumberg, "The Trap of Liberalized Autocracy", s. 61; Brumberg, "Islamists and the Politics of Consensus", s. 113.

43 Waterbury, "Democracy Without Democrats", s. 26.

te olduğu gözlemlenmektedir. Vali Nasr'ın ifade ettiği gibi, yarışmacı seçimler dinî partileri pragmatizme yöneltmekte, diğer partileri de, merkezdeki seçmeni kazanma oyununda, İslâmi değerlere karşı daha duyarlı olmaya sevketmektedir. "Açık sonuç, ılımlılığın ödüllendirilmesidir. Oyun, merkezi kazanma oyunudur."[44] Seçim yarışması, tedricen, bir "demokratsız demokrasi" durumuna yol açabilir ki, bu elbette "demokratlı otokrasi" seçeneğine tercih edilmelidir.

44 Nasr, "The Rise of 'Muslim Democracy'", s. 19.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Türkiye'de Otoriter Tek-Parti Rejimi

Otoriter rejimler, seçimsel otoritarizm ve seçimsel demokrasilere ilişkin teorik ve karşılaştırmalı araştırmalar, Türkiye'nin yaklaşık son doksan yıllık siyasal evriminin analizine de ışık tutacak niteliktedir. Bu bölümde, Türk tek-parti sisteminin niteliği, önceki bölümlerde incelenen rejim tiplerinden hangisine girdiği ele alınacaktır.

TÜRK TEK-PARTİ SİSTEMİNİN NİTELİĞİ: DOĞUŞ VE KONSOLİDASYON AŞAMASI (1920-1931)

Doğuş ve Konsolidasyon

Türk tek-parti sisteminin, 1925 yılında muhalif Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) bastırılmasından, 1945-1946 yıllarında çok-partili hayata geçilmesine kadar yaklaşık yirmi yıl sürdüğü kabul edilebilir. Bu dönemde saf tek-parti rejiminden tek ve tartışmalı sapma, aşağıda değinilecek olan Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimidir. CHP'nin tek-parti statüsü hiçbir zaman resmen ve hukuken ilân edilmiş olmamakla beraber, bu dönemdeki uygulamanın, otoriter tek-parti tipine uygun düştüğünde kuşku yoktur.

Birçok başka ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de otoriter rejimin konsolidasyonu, belli bir zaman dilimi içinde gerçekleşmiştir. Birinci dönem (1920-1923) TBMM, zaman zaman kaotik ölçüye varan çoğulcu bir yapıya sahipti. Milletvekilleri, bağımsızlığı sağlama amacında birleşmiş olmakla birlikte, hemen hemen bütün sorunlarda derin görüş farklarıyla birbirlerinden ayrılıyor-

lardı. Meclis'te radikal reformcuların yanında siyasal muhafazakârlar, laik görüşlülerin yanında din adamları, hatta birkaç komünist eğilimli milletvekili vardı. Kısa zamanda Meclis içerisinde, Mustafa Kemal Paşa'yı destekleyen Birinci Grup'la, onun muhaliflerinden oluşan İkinci Grup ayrımı ortaya çıktı. Bu dönemde İkinci Grup, aktif ve zaman zaman etkili bir muhalefet partisi fonksiyonu ifa etti. Kemalistlerin kontrolünde yapılan 1923 seçimlerinde İkinci Grup'tan hiçbir üyenin seçilememesi, birinci dönemdeki çoğulculuğun tasfiyesi yönünde atılmış önemli bir adımdı.[1]

Ancak, ikinci dönem TBMM'yi oluşturan kadro içinde de, kısa zamanda bir ayrışma ortaya çıktı. Millî Mücadele'de Atatürk'ün yanında önemli rol oynayan komutanların (Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Refet Bele) liderliğinde kurulan TCF, Mustafa Kemal Paşa'nın radikal reformlar projesine karşı, daha tedricî ve evrimsel bir değişimi ve daha liberal politikaları savunuyordu. Liderliği Millî Mücadele lider kadrosunun önemli simalarından oluştuğu için CHP tarafından daha da tehlikeli görülen bu muhalefet partisi, 1925 yılında Şeyh Said isyanıyla ilişkili gösterilerek kapatıldı.[2] Bununla, tek-parti rejiminin konsolidasyon süreci tamamlanmış oldu.

İttihatçı kadroların önde gelen isimlerinin ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucularının, İzmir suikastı girişimiyle ilişkilendirilerek, bir bölümünün idam edilmesi, bir bölümünün de itibarsızlaştırılması ile konsolidasyon, doruk noktasına ulaşmıştı. Laikleştirici yöndeki temel hukuk devrimlerinin, bu konsolidasyon safhasının sonuçlanmasından sonra gerçekleştirilebilmesi, süphesiz, bir rastlantı eseri değildir.

Rejimin, konsolidasyonu sağlamak amacıyla başvurduğu şiddet, meselâ Fransız, Rus, Çin ve Meksika devrimlerine oranla çok sınırlı olmakla birlikte,

---

1 Birinci TBMM'nin çoğulcu yapısı hakkında, bkz. İhsan Güneş, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1985); Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare* (İstanbul: İletişim, 2001); Ergun Özbudun, *1921 Anayasası* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1992); Michael M. Finefrock, "The 'Second Group' in the First Turkish Grand National Assembly", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies* Cilt 3, No. 1 (Sonbahar 1979), s. 3-17; Frederick W. Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press, 1965), s. 306-313; Mete Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981), s. 42-47.

2 Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hakkında, bkz. Erik Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party, 1924-1925* (Leiden: E.J. Brill, 1991); Nevin Yurdsever Ateş, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994); Ali Fuat Cebesoy, *Siyasi Hâtıralar*, II. Kısım (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, 1960); Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 99-126; Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 323-335.

gene de azımsanmayacak ölçüdedir. Verdikleri idam kararları TBMM'nin onayına tâbi olmayan Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri, 1925-1927 döneminde, 357'si vicahî, 303'ü gıyabî olmak üzere, 600'ün üzerinde idam kararı vermişlerdir. Asker kaçaklığı nedeniyle verilen idam kararları, bu sayının dışında ve çok üstündedir.[3] Şiddet yöntemlerinin hedefinde, muhafazakâr İslâmcılar, Kürtler ve eski İttihatçılar olmak üzere başlıca üç grup vardır. Birinci grupta, laikleştirici reformlara karşı muhalefetin, resmî ulemadan değil, tarikatlardan gelmiş olduğu görülmektedir. Gerçekten, ulemanın Osmanlı Devleti'nde de devlet aygıtının bir parçası olmasına karşılık, kökleri halk kültüründe olan tarikatların devlete ne kurumsal ne de kültürel anlamda bağlantıları vardı.[4] Nitekim Kemalist rejimin bu iki gruba karşı davranışı da çok farklı olmuştur. Resmî ulemanın, yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde devlet bürokrasisine dahil edilmesine karşılık, tarikatların öncülük ettiği isyanlar şiddetle bastırılmış, tarikatlar yasaklanmış, tekke ve zaviyeler kapatılmıştır.

Tek-parti rejiminin konsolidasyonunda önemli rol oynayan araçlardan biri de, 4 Mart 1925 tarihinde kabul edilen 589 sayılı Takrir-i Sükûn Kanunu'dur. Kanunun birinci maddesine göre, "irticaa ve isyana ve memleketin içtimaî nizamını, huzur ve sükûnunu ve emniyet ve asayişini ihlâle bais bilumum teşkilat ve tahrikat ve teşvikat ve teşebbüsat ve neşriyatı, hükûmet, reisicumhurun tasdiki ile, re'sen ve idareten men'e mezundur." Bu kanuna dayanılarak birçok muhalif gazete ve dergi kapatılmış ve çok sayıda gazeteci İstiklâl Mahkemeleri'nde yargılanmıştır. TCF'nin 3 Haziran 1925'te Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılması da aynı kanuna dayandırılmıştır.[5]

Frederick Frey, bu dönemi, millî bağımsızlık savaşı ertesinde radikal devrimcilerle daha muhafazakâr görüşlü reformcuların ayrıştığı ve hemen daima radikallerin zaferi ile sonuçlanan diğer ülkelerle karşılaştırmaktadır.[6] Bu durum, siyasal elitin değişen kompozisyonunda açıkça gözlemlenmektedir. Birinci dönem TBMM üyelerinin yüzde 43'ü resmî mesleklere (asker, bürokrat, eğitimci) mensup oldukları halde, 1923 ve 1927 Meclislerinde bu oran yüzde 54'e çıkmıştır. Buna karşılık, tarım ve ticaret gibi ekonomik meslekle-

---

3 Tunçay, *Türkiyede Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 159-171, özellikle s. 169; keza, Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975).

4 Aynı yönde, Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 1968), s. 409-410.

5 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 142-149; Esat Öz, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)* (Ankara: Yetkin Yayınevi, 1996), s. 71-74.

6 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 327-330, 410-414.

re mensup olanların oranı, 1920'de yüzde 19'dan yüzde 14'e, büyük çoğunluğu (yüzde 17) din adamlarından oluşan diğer mesleklerin oranı da, 1920'deki yüzde 21'den, 1923'te yüzde 11'e, 1927'de yüzde 9'a düşmüştür. Dinî meslekler kökenli milletvekillerinin oranı, daha sonraki TBMM dönemlerinde de azalmaya devam ederek, 3. Dönem'de (1927) yüzde 4'e, 4. Dönem'de (1931) yüzde 3'e, 6. Dönem'de (1939) yüzde 2'ye ve 5. Dönem'de (1943) yüzde 1'e düşmüştür.[7] Görülüyor ki, konsolidasyon süreci ile birlikte, birinci TBMM döneminin çoğulcu ve hiç değilse sosyolojik anlamda temsilî yapısından iyice uzaklaşılarak, rejimin dayandığı temel sosyal güç olan devlet elitleri, hâkimiyetlerini sağlamlaştırmışlardır. Özellikle, Millî Mücadele koalisyonunun önemli bir unsurunu oluşturan din adamları kategorisinin büyük ölçüde marjinalleştirildiği görülmektedir.

Karşılaştırmalı Açıdan Türk Tek-Parti Sisteminin Niteliği

Türk tek-parti rejimi, esas itibariyle, Linz'in tipolojisindeki "bağımsızlıksonrası mobilizasyoncu otoriter rejimler" kategorisine uygun düşmektedir. Ancak, bu kategori içinde de, birbirlerinden oldukça farklı tipler ayırdedilebilir. M. P. Angrist, on Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkesinde otoriter rejimlerin doğuş sürecini incelerken , iki ayrı oluşum yörüngesinin varlığına işaret etmektedir. Tunus, Cezayir ve Güney Yemen'de tek-partili otoriter rejimlerin kurulması, bağımsızlığın kazanılması ile eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Bunun nedeni, bu ülkelerde bağımsızlık öncesinde sömürgeci devletlerin hoşgörüyle karşıladıkları az çok anlamlı yasama meclislerinin mevcut olmayışıdır. Dolayısıyla, bağımsızlık için mücadele eden milliyetçi güçler parlamento dışında, etkili bir kitle mobilizasyonuna dayanan ve çeşitli sosyal grupları bağımsızlık hedefi üzerinde birleştiren, güçlü milliyetçi partiler (Tunus'ta Yeni-Destur, Cezayir'de Millî Kurtuluş Cephesi, Güney Yemen'de Yemen Sosyalist Partisi) kurmuşlar; güçlü rakipleri de olmadığından, bağımsızlığın kazanılması ile birlikte, otoriter tek-parti yönetimlerini tesis etmişlerdir. İkinci gruptaki ülkelerde (Irak, Ürdün, Mısır ve Suriye) manda dönemlerinde oldukça geniş yetkili millî parlamentolar mevcut olmuş ve parlamento seçimleri, kutuplaşmış bir çok-parti yarışmasını teşvik etmiştir. Dolayısıyla bağımsızlıktan sonra da bir süre, bu çok-parti sistemi yaşamaya devam etmiş ve ancak daha sonra, sistemdeki aşırı kutuplaşma ve demokrasi-karşıtı, ideolojik mobilizasyoncu kitle partilerinin (Baas, Müslüman Kardeşler, Arap Sosyalistleri, Komünistler, vb.) eylemleri sonucunda yıkılarak otoriter

7 *A.g.e.*, s. 180-184, özellikle Tablo 7.5.

rejimlere dönüşmüşlerdir.[8]

Aslında, Türkiye'de tek-parti rejiminin kuruluş süreci, bu iki senaryodan da belli ölçüde farklıdır. Millî Mücadele döneminde bağımsızlık hedefi doğrultusunda oldukça etkili bir kitle mobilizasyonu ve farklı toplum kesimlerini içine alan geniş bir koalisyon oluşturulmuş olmakla birlikte, çoğulculuk ve muhalefet unsurları, birinci TBMM döneminde İkinci Grup, ikinci dönemde de TCF biçiminde kendisini göstermiştir. Bu muhalefetin bertaraf edilmesi, sert baskı tedbirlerini gerektirmiştir. Millî Mücadele dönemindeki ve onun hemen ertesindeki siyasal çoğulculuğun nedenleri arasında, şüphesiz, İkinci Meşrutiyet döneminin kısa da olsa parlâmenter deneyimi ve çok-partili siyasal hayatı da vardır. Ayrıca, Osmanlı bürokratik elitinin önemli bir bölümünün Cumhuriyet yönetimine intikal ettiği de unutulmamalıdır.[9] Öte yandan, Cumhuriyet dönemi çok-partili hayat deneyimi, Mısır, Irak, Ürdün ve Suriye gibi ülkelere oranla çok kısa olmuş, TCF ancak yaklaşık yedi ay (17 Kasım 1924-3 Haziran 1925) yaşayabilmiştir. Ömrü ancak üç ay olabilen Serbest Cumhuriyet Fırkası, aşağıda ele alınacaktır.[10]

Linz'in bağımsızlık-sonrası tek-parti rejimlerinin, kısa süre sonra, mobilizasyoncu niteliklerini kaybettikleri yolundaki gözlemi,[11] Türk tek-partisine de uygun düşmektedir. Millî Mücadele döneminin geniş koalisyonu ve oldukça etkili kitle mobilizasyonu, savaşın kazanılmasından sonra çok daha bürokratik ağırlıklı bir tek-parti yönetimine dönüşmüş, Millî Mücadele koalisyonunun önemli ortakları olan dinî muhafazakârlar, Kürtler ve liberal demokratlar, bilinen nedenlerle devlet yönetiminden dışlanmışlardır.[12]

---

8 Michele Penner Angrist, "Party Systems and Regime Formation: Turkish Exceptionalism in Comparative Perspective", Marsha Pripstein Posusney ve Michele Penner Angrist (der.), *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance* (Boulder-Londra: Lynne Rienner Publishers, 2005), s. 119-142.

9 Dankwart A. Rustow, "The Military: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1954), s. 388. Rustow'a göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kurmay subayların yüzde 93'ü Türkiye Cumhuriyeti'nde hizmete devam etmiş, ancak yüzde 7'si diğer halef devletlerde görev almışlardır. Sivil bürokratların da yüzde 85'i, Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiştir.

10 Rustow, Kemalist rejimin gelişiminde üç dönemi ayırdetmektedir: Mustafa Kemal'in mümkün olan bütün güçleri etrafında topladığı İstiklâl Savaşı dönemi; otoritesini güç kullanarak konsolide ettiği 1923-1927 dönemi; ve bu otoriteyi yumuşak biçimde kullandığı sonraki dönem: Dankwart A. Rustow, "Atatürk as Founder of a State", *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1969), s. 532. Benim görüşümce konsolidasyon safhası, TCF'nin kapatılmasıyla 1925 yılında tamamlanmıştır. Daha sonraki dönemde otoritenin yumuşak biçimde *(leniently)* kullanıldığını söylemek güçtür.

11 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 211.

12 Taha Akyol, *Ama Hangi Atatürk* (İstanbul: Doğan Kitap), 2008.

Türk Tek-Parti Rejiminin Örgütsel Nitelikleri

Örgütsel açıdan CHP, modern bir totaliter partiden çok, eski tipte bir kadro partisine benziyordu. Linz, otoriter bir rejimde partinin fonksiyonel ağırlığını ölçmeye yarayacak bir dizi gösterge önermektedir: Seçkinler grubuna katılmadan önce parti içinde aktif görevde bulunan yüksek yöneticilerin sayısı; partinin üye sayısı; parti faaliyetlerinin bütçesi; propaganda faaliyetleri; parti görevlilerinin sahip oldukları iktidar ve prestij; diğer kurumlarda parti hücrelerinin veya komiserlerinin varlığı; parti-içi eğitim merkezlerinin önemi; parti organlarına ve yayınlarına atfedilen önem; parti hizipleri arasındaki ideolojik polemiklerin yoğunluğu.[13]

Bu kriterlerin çoğuna göre CHP, güçlü mobilizasyoncu özelliklere sahip bir tek-parti olarak görünmemektedir. Bu, Linz'in, totaliter sistemlerin mobilizasyon ve katılmaya önem vermelerine karşılık, otoriter rejimlerin ilgisizlik *(apathy)* ve siyasetten uzaklaşmayı *(depoliticisation)* teşvik ettikleri yolundaki gözlemine uygun düşmektedir. Gerçekten CHP, bütün tek-parti dönemi boyunca, devlet elitlerinin hâkimiyetindeki bir kadro partisi olarak kalmış, köylü kitlelerini mobilize ederek partinin halk desteğini genişletmeye çalışmamış, bunun yerine ilgisini Batılılaşmış dar elit zümre üzerinde yoğunlaştırmıştır. Frey'in ifade ettiği gibi, Türk devriminin özü, Batılılaşmış aydınların zaptettikleri kırılgan köprübaşının genişletilip pekiştirilmesi ve her türlü tehdide karşı güvenliğinin sağlanmasına odaklanmış olmasıdır. Türk Devrimi, "alttan gelen bir devrim, köylü kitlelerinden başlayarak toplumu yeniden şekillendirme yolunda bir teşebbüs değildi. Böyle bir teşebbüs, ne hareketin tarihçesine, ne de liderlerinin tutumlarına uygun olurdu. Üstelik, böyle bir yaklaşımın gerektireceği görev, çok ağırdı. Gelişen milletlerin çoğunda olduğu gibi, daha küçük bir tutamak, daha kolay kavranabilecek bir kaldıraç gerekliydi."[14] Dankwart Rustow da, Türk devriminin niteliğine ilişkin olarak benzer bir değerlendirmede bulunmaktadır. Ona göre Atatürk, "sosyal ve ekonomik değişime karşı, bu kavramların Meksika, Rus ve sömürgecilik-karşıtı devrimlerden bu yana anlaşıldığı anlamda, pek ilgi göstermemiştir. Onun görüşünce ekonomik gelişme ve sınıf farklarının azaltılması, derinden hissedilen beşerî adalet ve onur ihtiyaçlarından çok, millî dayanışma ve milletlerarası itibarın pratik gereklilikleriydi."[15] Bu niteliği itibariyle CHP tek-parti reji-

13 Juan J. Linz, "An Authoritarian Regime: Spain", Erik Allardt ve Stein Rokkan (der.), *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (New York: The Free Press, 1970), s. 264.

14 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 40.

15 Rustow, "Atatürk as Founder of a State", s. 569.

minin kitle mobilizasyonuna ağırlık vermemiş olmasını tabiî karşılamak gerekir. Hatta böyle bir teşebbüste bulunulsaydı bile, Türkiye'de elit kültürü ile halk kültürü arasındaki büyük uçurum[16] nedeniyle, böyle bir teşebbüsün başarıya ulaşabileceği çok şüpheliydi.

Parti örgütünün, elit kadro partisi tipine daha uygun düştüğü yolunda birçok kanıt ileri sürülebilir. Partinin üst yönetici elitinin pek çok üyesi, bu konuma, parti örgütü içindeki faaliyetleri nedeniyle değil, ya Millî Mücadele'ye erken katılmış olmaları ya da devlet bürokrasisindeki başarılı performansları nedeniyle erişmişlerdir. Frey'in gözlemlerine göre bakanların çoğunun, ilk defa bakanlığa geldikleri anda, uzun bir parlâmenter deneyimleri bulunmuyordu; bu ön parlamento deneyimi süresi, ortalama olarak, dört yıldan biraz daha uzundu.[17] Bu durum, siyasal elitin üst noktalarının, arkalarında uzun bir parti örgütü veya parlamento deneyimi olan kişilerden çok, başarılı bir bürokratik kariyer sahiplerince doldurulduğunu göstermektedir. Partinin, üye sayısını arttırmaya fazla istekli olmadığının bir kanıtı da, 1927'deki İkinci Büyük Kongresi'nde yapılan bir tüzük değişikliği ile, parti üyesi olabilmek için, iki üyenin kefilliği şartının getirilmiş olmasıdır. Aynı tüzük değişikliği ile, o zamana kadar Fırka Divanı'na ait olan milletvekili adaylarını belirleme ve seçim işlerini yürütme görevinin, "umumî reis"e devredilmiş olması da ilginçtir.[18]

1931'de Türk Ocakları'nın yerine geçmek üzere CHP bünyesinde kurulan Halkevleri'nin bir ideoloji aşılama veya mobilizasyon çabası olarak görülmesi de pek mümkün değildir. Bu girişime partice büyük önem verilmiş ve 1949 Şubatı'na kadar ülkede 478 halkevi ve daha küçük yerleşim birimlerinde 4.322 Halkodası kurulmuştur. Ancak halkevlerinin, bir ideolojik mobilizasyon amacından çok, bir sosyal özgürleşme *(emancipation)* ve genel kültür seviyesini yükseltme aracı olarak kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Bu, Halkevleri'nin faaliyet kollarının niteliğinden de anlaşılmaktadır: Dil, edebiyat ve tarih, güzel sanatlar, temsil kolu, spor, içtimaiyat, sosyal yardım, halk dershaneleri ve kursları, kitaplık ve neşriyat, köycülük, müzeler ve sergiler.[19]

---

16 Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1969), s. 101-114.

17 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 286.

18 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 76-78.

19 *A.g.e.*, s. 93-96; Kemal H. Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1959), s. 380-381; meselâ Prof. Nermin Abadan-Unat, 1940'lı yıllarda şahsen katıldığı Eminönü Halkevi'ndeki faaliyetleri şöyle tasvir etmektedir: "Her türlü program yapıldı. Hastalığa karşı halkı aydınlatma programı, müzik programı, dans programı. Meselâ ben Beethoven'in senfonilerini anlattım... Cüneyt Gökçer, *Kral Oidipus*'u ilk defa Eminönü Halkevi'nin sahnesinde oynadı. Klasik müzik konserleri düzenlendi. Halk dansları teşvik

CHP Genel Sekreteri Recep Peker de, Halkevleri'nin kuruluş amacını, "siyasi hayata girmiş veya girmemiş vatandaşları müşterek bir Halk terbiyesiyle istikbale hazırlamak" olarak tanımlamıştır.[20] CHP'nin kitle mobilizasyonu alanındaki girişimlerinden biri de, 1931 yılından sonra kurulmaya başlanan "Halk Hatipleri Teşkilâtı"dır. Bu teşkilâtın amacı şöyle açıklanmıştır: "CHF'nin prensiplerini ve büyük ideallerimizi ve günlük politika vaziyetine göre fikir ve maksatlarımızı en müessir telkin vasıtalarından olan söz ile de halka anlatmak için fırkanın hatipleri teşkilâtı yapılacaktır. Teşkilâttan maksat, esaslı telkinlerimizin, gelişi güzel ve hazırlıksız olarak herhangi bir zevat tarafından yapılmasına meydan bırakmayarak bu mühim işi itinalı bir surette yetiştirilecek, müessir söz söylemeğe liyakatli arkadaşlarımıza yaptırmak ve bu arkadaşları her zaman söz söyleyecek esaslar ve malûmat ile her hale karşı evvelden hazır bulundurmaktır."[21] Ancak Halkevleri gibi, bu girişim de etkin bir kitle mobilizasyonu sağlamış görünmemektedir.

Bu analiz, Türk tek-partisinin, Huntington'un ayrımındaki "dışlayıcı" *(exclusionary)* tek-parti tipine uygun düştüğünü düşündürmektedir. Türkiye'de de tek-parti sisteminin doğuşu, Huntington'un değindiği keskin "ikileşme" *(bifurcation)* olgusunun sonucudur. Türkiye örneğinde bu iki güç, daha çok bürokratik devlet elitlerinden oluşan Batılılaşmış ve Batıcı aydınlarla, dinî duyguları güçlü ve büyük ölçüde köylü kitlelerden oluşan muhafazakâr çoğunluktur. Çatışma bunlardan ilkinin zaferi ile sonuçlanmış ve dışlayıcı tek-parti, Huntington'un gözlemlerine paralel bir politika izlemiştir. Bu da, toplumdaki ikileşmeyi kabullenmek, partiyi kendi tabanını mobilize edecek bir araç olarak kullanmak, öte yandan yenik sosyal gücün siyasal faaliyetlerini bastırmak veya sınırlandırmak olarak özetlenebilir.[22] Esasen Huntington'un "devrimci" tek-parti olarak tanımladığı diğer tipin politikalarını izlemek, yani yenik sosyal gücü tasfiye etmek ya da özümleyerek bünyesine katmak ve böylece başlangıçtaki ikileşmeyi ortadan kaldırmak, Türkiye örneği

edildi. Yavuz [Abadan] her iki haftada bir, İstanbul'un değişik yerlerinden folklor ekiplerini getirtiyor, orada gösteri yaptırıyordu. Çok yoğun bir kültür programı vardı, savaşa rağmen": Sedef Kabaş, *Hayatını Seçen Kadın: "Hocaların Hocası" Nermin Abadan-Unat* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), s. 88.

20 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 94.

21 *A.g.e.*, s. 101; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 455-458.

22 Samuel P. Huntington, "Social and Institutional Dynamics of One-Party Systems", Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems* (New York: Basic Books, 1970), s. 15-16; Ergun Özbudun, "Established Revolution Versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", *a.g.e.*, s. 380-405.

bakımından mümkün olmadığına göre, CHP'nin izleyebileceği alternatif bir strateji de yoktu.

Türk tek-partisinin dışlayıcı niteliği, onun elitçi ve vesayetçi karakterini de açıklamaktadır. Bu parti, normal anlamda bir siyasal parti olarak değil, halkı eğitecek, aydınlatacak ve ona rehberlik edecek bir araç olarak tasavvur edilmiştir. Nitekim Atatürk, CHP'nin niteliğini ve amaçlarını şöyle açıklamıştır: "Münevveran ve ulemaya terettüp eden vazife halkın içine girerek onları irşat ve ilâ etmek ve onlara terakki ve temeddünde pişva olmaktır... Biz hepimiz o suretle çalışalım ki, kuracağımız şey millî bir müessese olsun. Bu da millete terbiye-i siyasiye vermekle olur... Cumhuriyet Halk Fırkası diğer memleketlerde olduğu gibi alelâde sokak politikası yapan bir fırka değildir... Halk Fırkası Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti gibi bütün milleti tenvir ve bütün millete delâlet vazifesiyle mükelleftir. Fırkamıza âdi politikacılık atfedenler nankör insanlardır. Memleket mütesanit bir vahdete muhtaçtır. Alelâde politikacılıkla milleti parçalamak hiyanettir."[23]

Türk tek-partisinin vesayetçi, elitçi ve dışlayıcı niteliği çeşitli göstergelerde de kendisini göstermektedir. Yukarıda değinilen 1927 tüzük değişikliğinden sonra, milletvekili adaylarının belirlenmesi, tümüyle Genel Başkan (Atatürk), Genel Başkan Vekili (İnönü) ve Parti Genel Sekreteri'nden oluşan üç kişilik bir kurula bırakılmıştır.[24] Bunun sonucunda, gösterilen ve seçilen adayların önemli bir bölümü, temsil ettikleri seçim çevresiyle hiçbir bağı olmayan aydın ve bürokratlardan oluşmuştur. Frey'ın temsil ettikleri ilde doğmuş olan milletvekillerinin toplam milletvekili sayısına oranı şeklinde tanımladığı "yöresellik" *(localism)* oranı, Birinci TBMM dönemindeki (1920-1923) hayli yüksek olan yüzde 72'den, İkinci Dönem'de (1923-1927) yüzde 64'e, Üçüncü Dönem'de (1927-1931) yüzde 55'e, Dördüncü Dönem'de (1931-1935) yüzde 56'ya, Beşinci Dönem'de (1935-1939) yüzde 41'e, Altıncı Dönem'de (1939-1943) yüzde 47'ye, Yedinci Dönem'de (1943-1946) yüzde 49'a düşmüştür. Bu oranın, serbest seçimlerle oluşan Dokuzuncu Dönem (1950-1954) TBMM'de yüzde 68'e yükselmiş olması ilginçtir.[25]

CHP il yönetim kurullarının mesleksel kompozisyonu da, TBMM üyelerininkine benzerlik göstermektedir. Bu kurullara, büyük ölçüde, memurların, serbest meslek sahiplerinin, öğretmenlerin ve tüccarların hâkim olduğu

23 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2. baskı, 1959), s. 98, 224.

24 Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 431-433.

25 *A.g.e.*, s. 190. TBMM'nin mesleksel kompozisyonundaki değişimlerin ayrıntılı analizi için, bkz. *a.g.e.*, s. 180-184.

gözlemlenmiştir.[26] Kayıtlı üye sayısı hayli yüksek (meselâ 1941 yılında 1.512.719 veya toplam nüfusun yüzde 8.5'i) olmakla beraber,[27] bunların büyük çoğunluğunun pasif ya da kağıt üzerindeki üyeler olduğunda kuşku yoktur. CHP'de uzun yıllar Bayındırlık Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı, Parti Genel Sekreterliği ve Parti Genel Başkan Vekilliği gibi önemli görevlerde bulunmuş olan Hilmi Uran, SCF döneminde ve sonrasında parti örgütünün etkisizliğini şu sözlerle anlatmıştır: "Serbest Fırka artık ortadan çekilmiş ve yine tek parti hayatına dönülmüş olmakla beraber, Halk Partisi, mücadele sırasında kendi bünyesinde beliren uyuşukluğu yine de giderme yollarını aramaya tevessül etmişti... Fakat bütün bunlar, bir an için yaşamış, sonra dinamizmini kaybetmiş hareketler ve tedbirler olmuş ve tek parti hayatı yine eski uyuşuk temposuna dönmüştü."[28]

Tek-parti rejimi, anayasal bir yönetim şeklinin dış görüntülerini korumaya özen göstermiş, parlamento seçimleri düzenli olarak yapılmış, 1924 Anayasası'nın 4. maddesindeki "Türkiye Büyük Millet Meclisi, milletin yegâne ve hakikî mümessili olup millet namına hakk-ı hâkimiyeti istimal eder" efsanesi şeklen korunmuştur. Ancak çeşitli faktörler, bu seçimlerin demokratik anlamını tamamen ortadan kaldırmış, bunun sonucunda da teoride "milletin yegâne ve hakikî mümessili olup millet namına hakk-ı hâkimiyeti" kullanan TBMM, pratikte Cumhurbaşkanı ve parti liderine bağımlı, göstermelik bir onay organı haline gelmiştir. Tabiî, en başta gelen faktör, fiilî tek-parti yönetimi nedeniyle, örgütlü bir muhalefetin mevcut olmaması, dolayısıyla seçimlerin yarışmacı seçimler niteliği taşımamasıdır. İkincisi, seçimler, Meşrutiyet'ten kalan uygulamayı devam ettirerek, 1946 yılına kadar açık oy, gizli tasnif esasıyla iki dereceli olarak yapılmıştır. Az sayıdaki ikinci seçmenler (müntehib-i sânî) üzerinde yönetim organlarının çok daha etkili olacakları açıktır. Zaten ikinci seçmenleri her ilde partinin il idare kurulları belirlemektedir.[29] Nihayet, yukarıda değinildiği gibi, 1927 tüzük değişikliği ile, milletvekili adaylarını belirleme yetkisinin genel başkan, genel başkan vekili ve genel sekreterden oluşan üçlü kurula verilmiş olması, rejime muhalif bir kişinin milletvekili seçilebilmesini tümüyle imkânsız kılmaktadır. Bu tesbitler, Schedler'in yukarıda alıntıladığımız, seçimlerin demokrasilerin olduğu kadar otoriter rejimlerin de aracı olabileceği yolundaki gözlemini doğrulamaktadır.

---

26 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 169.
27 *A.g.e.*, s. 163-166.
28 Hilmi Uran, *Hâtıralarım* (Ankara, 1959), s. 229-230.
29 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 125-126.

1931 seçimlerinden itibaren seçim uygulamasında, az sayıda bağımsız adayın TBMM'ye girmesini sağlayacak bazı ufak değişiklikler yapılmıştır. 1931 seçimlerinde CHF, 22 seçim çevresinde 30 kadar milletvekilliği için aday göstermeyerek, bunların bağımsızların adaylığına açılmasını kararlaştırmıştır. Atatürk, bu kişilerde "laik, cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimî olmak" dışında hiçbir nitelik aranmayacağını belirtmiştir.[30] Ancak, bağımsızları seçecek ikinci seçmenlerin tümünün, parti tarafından belirlenmiş parti üyeleri olduğu unutulmamalıdır. Nitekim bunların ancak 20'si seçilebilmiş, geri kalan on üyelik, daha sonra CHF adaylarınca doldurulmuştur. Zaten bağımsızların onbiri de, daha sonra CHF'ye katılmışlardır.[31] 1935 seçimlerinde boş bırakılan üyelik sayısı 16'ya düşmüştür. 1939 seçimlerinde gayrımüslim azınlıklara mensup bağımsız adaylar için dört kontenjan ayrılırken, aşağıda değineceğimiz Müstakil Grup da kurulmuştur. 1943 seçimlerinde ise 38 ilde bu illerin çıkaracağı toplam milletvekili sayısından daha fazla aday gösterilerek, ikinci seçmenlerin bunlar arasında tercih yapabilmeleri sağlanmıştır.[32]

CHP'nin tekelciliğini bir ölçüde hafifletme yolundaki bir girişimi de, 1939 yılındaki Beşinci Büyük Kurultayı'ndan sonra, partili milletvekilleri arasından Büyük Kurultay'ın seçtiği bir "Müstakil Grup"un oluşturulmasıdır. Başlangıçta 21 üyeden oluşan, daha sonra sayısı 35'e çıkarılan bu gruba mensup milletvekilleri, CHP Meclis Grubu toplantılarına katılabilecekler, fakat burada görüş belirtemeyecek ve oylamaya katılamayacaklardı. Buna karşılık Meclis Genel Kurulu'na katılabilecek, görüş belirtebilecek, oy kullanabilecekler, bakanlara soru ve gensoru yöneltebilecekler, güvensizlik önergesi verebileceklerdi. Müstakil Grup'un güdümlü niteliği, Parti Tüzüğü'nün 128. maddesindeki şu ifadeden de anlaşılmaktadır: "Müstakil grup reis vekili, parti hükûmetinin muvaffakiyetine yardım etmeye; nifak, ihtiras ve şahsiyete mâni olmaya bilhassa dikkat eder." Uygulamada da Müstakil Grup'un, Meclis'in denetim faaliyetlerine katkısı, tahmin edilebileceği gibi, sınırlı olmuştur. Bu durum, CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran'ın anılarında şöyle ifade edilmektedir: "Meclisin aleni toplantılarında ise müstakil grup, asıl ana parti grubundan hatta daha çekingen, daha ihtiyatlı davranırdı. Öte taraftan, başı yine Halk Partisi Genel Başkanı'na bağlı ve yalnız adı müstakil olduğunu herkesin bildiği böyle sunî bir muhalefet ve tenkit unsurundan, emniyet edip de,

30 *A.g.e.*, s. 149.

31 *A.g.e.*, s. 150.

32 *A.g.e.*, s. 148-154; Ergun Özbudun, "Turkey", Myron Weiner ve Ergun Özbudun (der.), *Competitive Elections in Devoloping Countries* (Durham: American Enterprise Institute-Duke University Press, 1987), s. 337-340.

sonuna kadar kimse de bir şey ummamıştı ve sunîlik grubun büyük zaafı olmuştu." Nitekim Müstakil Grup, çok-partili hayata geçilmesiyle anlamını tümüyle kaybettiğinden 1946 Olağanüstü Parti Kurultayı'nca lağvedilmiştir.[33]

Görülüyor ki, Türk tek-parti rejiminin seçim uygulaması, bu ufak rötuşlara rağmen, hiçbir zaman bir yarışmacılık unsuru taşımamıştır. Bu itibarla, onu, seçimsel otoriter rejimler kategorisine değil, kapalı otoriter rejimler kategorisine sokmak gerektiği açıktır. Bu gerçek karşısında, rejimin düzenli aralıklarla seçim yapmaya neden ihtiyaç duyduğu sorusu akla gelebilir. Linz'in haklı olarak işaret ettiği gibi, eğer otoriter rejimlerde seçimler yapılıyorsa, "bunların ülkenin liderliği açısından bazı fonksiyonları ve siyasal sistem bakımından bazı sonuçları olması ve seçmenlerin bunlara katılma hususunda birtakım nedenlerinin bulunması gerekir."[34] Guy Hermet de, bu fonksiyonları, iletişim, eğitme, meşrulaştırma ve rejimi oluşturan gruplar arasındaki iktidar bölüşümünü yansıtma ve etkileme fonksiyonları olarak tanımlamaktadır.[35] Türk tek-parti sistemi bakımından da, bu fonksiyonların daha çok, eğitme ve meşrulaştırma fonksiyonları olduğu söylenebilir. Gerçekten, sistemde bazı bağımsızlara yer verme ve Müstakil Grup gibi uygulamalar, parti sözcülerince demokratik seçim süreçleri açısından bir "öğrenme süreci" olarak takdim edilmiş, basınca da böyle algılanmıştır.[36] Buna karşılık, bu seçimlerin bazı totaliter ülkelerde görülen kitle mobilizasyonu fonksiyonunu etkili şekilde yerine getirdikleri söylenemez. Rejimin seçimlere katılmayı teşvik edici yoğun çabalarına rağmen, oy verme oranları, hiçbir zaman totaliter sistemlerde görülen yüzde 99'luk çoğunluklara ulaşmamış, hatta bu oran 1927 seçimlerinde yüzde 23, 1931 seçimlerinde yüzde 45 gibi hayli düşük oranlarda kalmıştır. Daha sonraki seçimlerde bu oranın yükseldiği (1935'te yüzde 68.5, 1939'da yüzde 77.8, 1943'te yüzde 85) görülmekle birlikte, bu sayıların abartılı olduğu yolunda ciddî kuşkular vardır.[37]

Türk Tek-Parti Rejiminin İdeolojik Nitelikleri

Bilindiği gibi Juan Linz, totaliter rejimlerle otoriter rejimleri ayıran üç boyuttan biri olarak, bunlardan birincisinin ideolojilere, ikincisinin ise

---

33 Uran, *Hâtıralarım*, s. 345; Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 154-159; Frey, *The Turkish Political Elite*, s. 343-347.

34 Juan J. Linz, "Non-Competitive Elections in Europe", Guy Hermet, Richard Rose ve Alain Rouquié (der.), *Elections Without Choice* (New York: John Wiley, 1978), s. 36.

35 Guy, Hermet, "State Controlled Elections: A Framework", *a.g.e.*, s. 1-18.

36 Özbudun, "Turkey", s. 339.

37 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 127-139.

"zihniyet"lere *(mentality)* dayanmasını gösteriyordu. Gerçekten de, CHP tek-parti yönetiminin zihinsel tutumunun, özellikle rejimin oluşum ve konsolidasyonu aşamasında, bir ideolojiden çok, bir zihniyete uygun düştüğünü söylemek mümkündür. 1931 yılından itibaren bu zihniyetin daha katı bir ideolojiye dönüşmesi süreci aşağıda incelenecektir.[38]

Millî Mücadele yıllarında bütün milli güçleri savaş yolunda seferber etme ihtiyacı, Atatürk'ü doktriner tutumlar almaktan alıkoymuştur. Bu dönemde ortaya çıkan fikrî ilkeler, tam bağımsızlık ve oldukça müphem bir "halkçılık" kavramıdır. Anılan dönemde halkçılık, daha çok, halk egemenliği anlamında kullanılmış, ancak gerek Atatürk, gerek dönemin diğer bazı önemli simaları, bu kavrama anti-emperyalist, hatta anti-kapitalist vurgular da yüklemişlerdir. Atatürk'ün 1 Aralık 1921 tarihinde TBMM'deki konuşması bunun tipik bir örneğidir:

> "Mahiyetimizi bilelim. Kurtulmak, yaşamak için çalışan ve çalışmaya mecbur olan bir halkız! Binaenaleyh her birimizin hakkı vardır. Salâhiyeti vardır. Fakat çalışmak sayesinde bir hakkı iktisap ederiz. Yoksa arka üstü yatmak ve hayatını sâyden muarra (çalışmaktan uzak) geçirmek isteyen insanların bizim heyet-i içtimaiyemiz içinde yeri yoktur, hakkı yoktur... Halkçılık, nizam-ı içtimaîsini sâyine, hukukuna istinad ettirmek isteyen bir meslek-i içtimaîdir... Biz bu hakkımızı mahfuz bulundurmak, istiklâlimizi emin bulundurabilmek için... bizi mahvetmek isteyen emperyalizme karşı ve bizi yutmak isteyen kapitalizme karşı heyet-i milliyece mücadeleyi caiz gören bir mesleği takip eden insanlarız. Binaenaleyh... hükûmetimizin istinad ettiği esasın, ilm-i içtimaiye müstenit bir esas olduğunu bâriz bir surette görürüz! Fakat ne yapalım ki demokrasiye benzemiyormuş, sosyalizme benzemiyormuş, hiçbir şeye benzemiyormuş! Efendiler biz benzememekle ve benzetmemekle iftihar etmeliyiz! Çünkü biz bize benziyoruz Efendiler."[39]

---

38 CHP tek-parti rejiminin ideolojisi veya zihniyeti hakkında pek çok yayın mevcuttur. Bunlardan en önemli gördüğüm bazıları şunlardır: Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 1: *Atatürk'ün Nutuk'u* (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt 2: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt 3: *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u* (İstanbul: İletişim, 1992); Taha Parla ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?* (Syracuse: Syracuse University Press, 2004); Taner Timur, *Türk Devrimi: Tarihî Anlamı ve Felsefî Temeli* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1968); Suna Kili, *Kemalism* (İstanbul: Robert College, 1969); aynı yazar, *Atatürk Devrimi: Bir Çağdaşlaşma Modeli* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983); Aykut Kansu, *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim, 2001), s. 5-34; Karpat, *Turkey's Politics*, s. 251-348; Ahmet Mumcu ve diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, III, Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)* (Ankara: Yükseköğretim Kurulu Yayınları, 1986).

39 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, T.B.M. Meclisinde ve C.H.P. Kurultaylarında (1919-1938)* (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961), s. 196-197; Akyol, *Ama Hangi Atatürk*, s. 214-298.

Ancak, Millî Mücadele yıllarında halkçılık ilkesine, çok muhtemelen Sovyet desteğini sağlama amacıyla yüklenen bu anti-emperyalist ve anti-kapitalist vurgu, savaşın başarıyla sonuçlandırılmasından sonra terkedilmiş, halkçılığın millî egemenliğe dayanan halk hükûmeti anlamı bir süre için ön plana çıkmıştır. Atatürk'ün, 1923 seçimlerinden önce Meclis'teki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na (HF) dönüşeceğini açıklayan 6 Aralık 1922 tarihli Dokuz Umde bildirisinde,[40] sık sık "hâkimiyet-i milliye esasına müsteniden bir halk devleti ve hükûmeti", "hâkimiyet-i milliye", "halk hâkimiyeti" deyimleri kullanılmış, 1921 Anayasası'nın ifadelerine paralel olarak birinci umdede "hâkimiyet bilâ kaydü şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil tedvir etmesi esasına müstenittir. Milletin hakikî ve yegâne mümessili (Türkiye Büyük Millet Meclisi) dir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiçbir kuvvet ve hiçbir makam mukadderat-ı milliyeye hâkim olamaz" denilmiştir.

Benzer şekilde, HF'nın 1923 tarihli Nizamnamesinde partinin gayesi, "millî hakimiyetin halk tarafından ve halk için icrasına rehberlik etmek" olarak tanımlanmaktadır. Ancak, halkçılık kavramına, kanun önünde eşitlik ve her türlü ayrıcalığın reddi gibi unsurlar da eklenmiştir. Buna göre, "Halk Fırkası nazarında halk mefhumu, herhangi bir sınıfa münhasır değildir. Hiçbir imtiyaz iddiasında bulunmayan ve umumiyetle kanun nazarında mutlak müsavatı kabul eden bütün fertler halktandır. Halkçılar, hiçbir ailenin, hiçbir sınıfın, hiçbir cemaatin, hiçbir ferdin imtiyazlarını kabul etmeyen ve kanunları vaz' etmekteki mutlak hürriyet ve istiklâli tanıyan fertlerdir." 1927 tarihli Nizamnamede de benzer bir tanım yer almıştır.[41] Aşağıda görülebileceği gibi, 1931'den başlayarak halkçılık kavramı bir değişim daha geçirmiş ve özü itibariyle anti-demokratik bir dayanışmacılık *(solidarism)* doktrinine dönüşmüştür.

Benzer bir dönüşüm, milliyetçilik ilkesi bakımından da gözlemlenmektedir. Millî Mücadele döneminde, Anadolu'da yaşayan bütün farklı etnik grupları, özellikle Kürtleri, tek bir hedef yönünde seferber edebilmek için, Türk milliyetçiliği vurgulanmamış, "camia-ı Osmaniye", "bilcümle anâsır-ı İslâmiye", "İslâm ekseriyet-i kahiresi", "memâlik-i Osmaniye", "Osmanlı İslâm ekseriyeti" gibi deyimlerin kullanılması tercih edilmiştir. Erzurum ve Sivas Kongreleri beyannameleri ile Misak-ı Millî gibi üç önemli belgede, Türklük, Türk milleti, Türk milliyetçiliği gibi deyimlerin bir kere dahi kullanılma-

40 Metin için bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 354-356.
41 *A.g.e.*, s. 362, 382.

mış, ülke halkının Osmanlılık ve Müslümanlık gibi geleneksel kriterlerle tanımlanmış olması ilginçtir. "Bilcümle anâsır-ı İslâmiye"yi birbirine bağlayan bağlar, "öz kardeşlik", "karşılıklı saygı ve fedakârlık duygusu" ("yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ve fedakârlık hissiyatiyle meşhun"), "saadet ve felâkette iştirak-ı tam" ve "mukadderatı hakkında aynı maksadı" taşımak olarak ifade edilmiştir. Belki daha da ilginci, her üç belgede de hemen hemen aynı ifadelerle, bu unsurların "hukuk-u ırkiye ve içtimaiyelerine ve şerait-i muhitiyelerine (çevre şartları veya özellikleri) tamamiyle riayetkâr" olunacağından söz edilmiş olmasıdır. Bu kavramların içeriği açıklığa kavuşturulmamış olmakla birlikte, verilmek istenilen mesajın, kültürel kimlikler bakımından çoğulculuğu benimseyen bir "çeşitlilik içinde birlik" mesajı olduğu kuşkusuzdur. Unsurların "şerait-i muhitiyelerine riayet" ise, geniş kapsamlı bir yerinden yönetim olarak yorumlanabilir. Nitekim 1921 Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun, Türkiye'nin ne o ana kadar, ne de daha sonra gördüğü genişlikte bir yerel yönetim öngörmüş olması da, bu bağlamda açıklanabilir.[42]

Baskın Oran da, bu durumu şöyle açıklamaktadır: "Kurtuluş Savaşı'nın seçkinleri bu etnik grupları büyük bir ciddiyetle dikkate almak, bunlarla gene karşılıklı anlaşmaya dayanan koalisyonlara girmek zorunluluğunu duymuşlardır... Çünkü hem azınlıklarla, hem işgal kuvvetleriyle, hem Sultan'ın ordularıyla ve hem de iç ayaklanmalarla uğraşan milliyetçiler, bir de Müslüman milliyetler sorunuyla uğraşmayacaklardır... Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan geniş bir etnik grup olan, üstelik yaşam koşulları ve gelenekleri sonucu 'sert ve müsellâh' insanlar olarak bilinen Kürtler büyük önem kazanmıştır... Önder, Kürtlerle anlaşmaya ve onların ayrılık yaratmadan Türklerle birlikte savaşım vermesine olağanüstü önem vererek bu yolda çaba göstermektedir."[43]

Atatürk'ün 1 Mayıs 1920 günü TBMM'de yaptığı konuşma da, kendisinin bu konudaki duyarlılığını çok iyi yansıtmaktadır: "Burada maksut olan ve Meclis-i âlinizi teşkil eden zevat yalnız Türk değildir, yalnız Çerkes değildir, yalnız Kürt değildir, yalnız Laz değildir. Fakat hepsinden mürekkep anâsır-ı İslâmiyedir, samimî bir mecmuadır. Binaenaleyh bu heyet-i aliyenin temsil ettiği... emeller, yalnız bir unsur-u İslâm'a münhasır değildir. Anâsır-ı İslâmiyeden mürekkep bir kütleye aittir... Bu mecmuayı teşkil eden her bir unsur-u İs-

42 Ergun Özbudun, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", Artun Ünsal (der.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), s. 151-153.

43 Baskın Oran, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmî İdeoloji Dışı Bir İnceleme* (Ankara: Dost Kitabevi, 1988), s. 98-99.

lâm, bizim kardeşimiz ve menafii tamamiyle müşterek olan vatandaşımızdır ve yine kabul ettiğimiz esasatın ilk satırlarında bu muhtelif anasır-ı İslâmiye ki: Vatandaştırlar, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ile riayetkârdırlar ve yekdiğerinin her türlü hukukuna, ırkî, içtimaî, coğrafî hukukuna daima riayetkâr olduğunu tekrar ve teyid ettik ve cümlemiz bugün samimiyetle kabul ettik. Binaenaleyh menafiimiz müşterektir. Tahlisine azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkes değil hepsinden memzuç bir unsur-u İslâmdır."[44] Buna karşılık, rejim konsolide oldukça, bu çoğulcu söylemin unutulduğu ve giderek Türk milliyetçiliğinin vurgulandığı bir gerçektir. Bu da, Atatürk ve Millî Mücadele'nin yönetici kadrolarının, daha baştan beri Türk milliyetçiliğine dayanan yeni bir devlet kurma kararlılığında oldukları, ancak Millî Mücadele'nin yukarıda değinilen zorunlulukları nedeniyle, o yıllarda bunu telâffuz etmemeye özen gösterdikleri görüşüne haklılık kazandıracak niteliktedir. Başka bir deyişle, burada da, Atatürk'ün "tatbikatı birtakım safhalara ayırmak ve... kademe kademe yürüyerek hedefe vâsıl olmaya çalışmak" şeklinde özetlediği[45] liderlik stratejisinin bir örneğine tanık olunmaktadır.

Milliyetçilik ilkesi, CHF'nin 1927 tarihli Nizamnamesine[46] (Tüzüğüne) açık olarak girmiştir. Nizamnamenin birinci maddesinde Fırka, kendisini "cumhuriyetçi, halkçı, milliyetçi, siyasî bir cemiyet" olarak tanımlamakta ve beşinci maddesinde milliyetçilik anlayışının içeriğini şöyle açıklamaktadır: "Fırka; vatandaşlar arasında en kavi râbıtanın dil birliği, his birliği, fikir birliği olduğuna kani olarak Türk dilini ve Türk kültürünü bihakkın tâmim ve inkişaf ettirmeyi ve bütün şuabât-ı faaliyette bu esası mevki-i itibar ve mer'iyette bulundurmayı... umde-i esasiye olarak takrir eder."

Bu tanımda ırksal ve etnik unsurlar bulunmamakla beraber, özellikle dil birliğinin, Türk dili ve kültürünün vurgulanması, farklı dil ve kültürlerin varlığını meşru kabul eden çoğulcu bir toplum anlayışının benimsenmesini çok güçleştirmiştir. Aşağıda görüleceği gibi, 1931 sonrasında otoriter rejimin güçlenmesi safhasında, Türk milliyetçiliği ideolojisi daha katılaşmış, şoven hatta ırkçı çağrışımlara elverişli bir zemin yaratmıştır.

CHF'nin 1927 tarihli Tüzüğü, laiklik deyimine yer vermemekle beraber, onun içeriğini şöyle tanımlamıştır (m. 3): "Fırka; itikadat ve vicdaniyatı siyasetten ve siyasetin mütenevvi ihtilâtatından kurtararak milletin, siyasî, içtimaî bilcümle kavanin, teşkilât ve ihtiyacatını müsbet ve tecrübevî ilim ve

---

44 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, s. 73-74.

45 Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I (İstanbul: Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1960), s. 14-15.

46 Metin için bkz. Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 382-394.

fenlerin muasır medeniyete bahş ve temin ettiği esas ve eşkâle tevfikan tahakkul ettirmeyi, yani devlet ve millet işlerinde din ile dünyayı tamamen birbirinden ayırmayı en mühim esaslarından addeyler." Böylece, bu tarihte, cumhuriyetçilik, halkçılık ve milliyetçilikle birlikte, laikliğin de CHF'nin temel ilkelerinden biri haline geldiği görülmektedir. Ayrı bir ilke olarak formüle edilmiş olmamakla beraber, maddede "müsbet ve tecrübevi ilim ve fenler"e ve "muasır medeniyet"e atıfta bulunulması, pozitivist bir çağdaşlaşma (modernleşme) idealinin, CHP zihniyetine hâkim olduğunu gösterir. Çağdaşlaşma düşüncesine laiklikle birlikte aynı maddede değinilmiş olması, bizi CHF yöneticilerinin zihniyetinde bu iki kavramın neredeyse anlamdaş olarak kullanıldığı sonucuna götürmektedir.[47] Bu ilkelerin, gerçekten de, bir ideolojiden çok, bir zihniyete uygun düştüğü söylenebilir. 1930'da kontrollü bir biçimde de olsa, bir muhalefet partisinin (Serbest Cumhuriyet Fırkası, SCF) kurulmasına izin verilmesi, hatta bunun teşvik edilmesi, rejimin siyasal çoğulculuğu ilke olarak reddetmediğinin kanıtıdır. Ancak, 1931'den sonra, bu nisbeten esnek zihniyet, katı bir ideoloji haline dönüşme eğilimi göstermiştir.

Türk Tek-Parti Rejimi ve Sınırlı Plüralizm

Bilindiği gibi, Linz'in totaliter ve otoriter rejimleri ayırt etmekte kullandığı üçüncü kriter çoğulculuğun ya da plüralizmin derecesidir. Totaliter rejimlerin çoğulculuğu hemen hemen tümüyle yok etmelerine karşılık, otoriter rejimler sınırlı bir çoğulculuğa izin verirler. Türkiye'de Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanılarak 1925 yılında muhalif TCF'nin kapatılması ve İstiklâl Mahkemeleri'nin icraatıyla muhalif basının susturulması, süphesiz, siyasal çoğulculuğa son vermiştir. Bu yöndeki son adım, İttihatçıların önde gelen isimlerinin, 1926 İzmir Suikastı teşebbüsü ile ilişkilendirilerek idam edilmeleri olmuştur. Bunun yanında, 1925 yılında çıkarılan Şapka İktisâsı Hakkında 671 sayılı Kanun ile , "Tekke ve Zâviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair" kanun ve bu kanunlara karşı muhalefetin gene İstiklâl Mahkemeleri vasıtasıyla şiddetle bastırılması,[48] İslâmî muhalefeti de etkisiz hale getirmiştir. Buna rağmen CHF'nin politikalarına muhalefet etmeyen ve siyasal nitelik taşımayan bazı dernekler, faaliyetlerini sürdürebilmişlerdir. Dolayısıyla, 1931 yılına kadarki dönemi, Linz'in tanımına uygun bir sınırlı çoğulculuk dönemi olarak kabul etmek mümkündür. Öyle görünüyor ki,

---

47 Taner Timur da, Türk devriminin felsefi temelinin, "positivist bir espri" olduğunu ifade etmektedir: *Türk Devrimi*, s. 112-117.

48 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 149-159.

CHP tek-parti yönetiminin evriminde 1931 yılı, gerek örgütsel, gerek ideolojik, gerekse çoğulculuğa gösterilen hoşgörü açısından, bir kırılma noktasıdır. Bu dönemin, başarısız SCF deneyimini izlediği düşünülürse, bu deneyimi daha yakından incelemek yerinde olacaktır.

Serbest Cumhuriyet Fırkası Deneyimi[49]

SCF muhalefeti, daha önceki TCF muhalefetinden çok farklıdır. TCF'nin kendi inisiyatifi ile doğmuş, bağımsız bir muhalefet partisi olmasına karşılık SCF, bizzat Atatürk'ün teşvik ve garantisiyle onun yakın arkadaşı Fethi Bey'e (Okyar) kurdurulmuş, yeni partiye katılacak CHF milletvekilleri Atatürk tarafından belirlenmiş, hatta Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Atadan'ın da partiye katılması sağlanmış, büyük ölçüde yapay bir muhalefet partisidir. Parti, devrimin temel ilkeleri olan cumhuriyetçilik, milliyetçilik ve laiklik ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kalacak, CHF'nin iktidar tekelini tehdit etmeyecek, daha çok Meclis içinde, özellikle ekonomik konularda sınırlı bir denetim ve eleştiri fonksiyonu yerine getirecek bir uydu parti olarak tasavvur edilmiştir. SCF'nin kuruluşu vesilesiyle Atatürk'ün Fethi Bey'e yazdığı şu mektup, SCF'nin nasıl bir muhalefet partisi olarak düşünüldüğünü açıkça ortaya koymaktadır:

> "Büyük Millet Meclisinde ve millet önünde, millet işlerinin serbest münakaşası ve iyiniyet sahibi zatların ve fırkaların düşüncelerini ortaya koyarak milletin yüksek menfaatlerini aramaları, benim gençliğimden beri âşık ve taraftar olduğum bir sistemdir... Memnuniyetle tekrar görüyorum ki, laiklik esasında beraberiz. Zaten benim siyasi hayatta bir taraflı olarak daima aradığım ve arayacağım temel budur. Binaenaleyh Büyük Mecliste aynı temele dayanan yeni bir fırkanın faaliyete geçerek millet işlerini serbest münakaşa etmesini cumhuriyet esaslarından sayarım. Bu itibarla, görüşlerinizi takip için siyasî mücadeleye girmenizi şüphesiz iyi karşıladım. Cumhurbaşkanı bulunduğum müddetçe, Cumhurbaşkanlığının bana verdiği yüksek ve kanunî vazifeleri, hükûmette olan ve olmayan fırkalara karşı âdilâne ve tarafsız ifa edeceğime ve laik cumhuriyet esası dahilinde fırkanızın her nevi siyasî faaliyet ve cereyanlarının bir engele uğramayacağına emniyet edebilirsiniz efendim."[50]

---

49 SCF hakkında bkz. Walter Weiker, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath* (Leiden: E.J. Brill, 1973); Çetin Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* (İstanbul: Karacan Yayınları, 1982); Cemil Koçak, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: İletişim, 2006); Fethi Okyar, *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980); Ahmed Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları* (İstanbul: Nebioğlu Yayınları, 1960).

50 Yetkin, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı*, s. 251-252.

Atatürk, iki-partili sistem içinde kendi rolünü de şöyle algılamaktadır: "Cumhuriyet Halk Fırkası reisleriyle çok mücadele edeceklerini tahmin ediyorum. Fakat ben, Cumhuriyet esaslarının kuvvetlenmesini temin edecek olan bu mücadeleleri memnuniyetle müşahade edeceğim ve şimdiden söyleyebilirim ki, en çok kavgalı olduğunuz geceler sizi soframda birleştireceğim ve o zaman tekrar tekrar ayrı ayrı her birinize soracağım. Sen ne dedin? Ne için dedin? Senin cevabın ne idi? Neye istinat ediyordu? Bu günden itiraf ederim ki, bu benim için yüksek bir zevk olacaktır."[51]

Bu ifadeler, SCF deneyimi başarıya ulaşmış olsaydı dahi, bu parti için öngörülen rolün sınırlı bir eleştiri ve denetim rolünün ötesine geçmediğini, bu partinin, ancak hegemonyacı bir tek-parti sistemindeki uydu partilerin rolünü oynayabileceğini göstermektedir. Bilindiği gibi, bu partilerin, hegemonyacı parti ile eşit şartlar altında mücadele etmeleri söz konusu değildir. Burada iktidarın el değiştirmesi olayı sadece fiilen imkânsız değil, bunun teorik bir ihtimal olarak bile düşünülmesi imkânsızdır. Oyunun temel kuralı, hegemonyacı partinin daima iktidarda kalmasıdır. Bu parti sisteminin başlıca örneği, demokrasiye geçiş öncesi Polonya'dır. Bu ülkede, Birleşik İşçi Partisi (Komünist Parti) dışında, teorik olarak köylü ve burjuva sınıflarını temsil eden Birleşik Köylü Partisi ve Demokratik Parti gibi iki siyasal parti ve Katolik cemaatini temsil eden üç Katolik dernek mevcut olmuştur. Bu partiler ve dernekler, seçimlere Komünist Parti'yle ortak listeler içinde katılmışlardır. Dolayısıyla, yönetim makamlarında pay sahibi olmalarına ve bir ölçüde kamuoyunun oluşumunda rol oynamalarına rağmen, Komünist Parti'nin hegemonyacı konumuna karşı bir tehdit oluşturmamışlardır. Sistem, iktidarın el değiştirmesine, hatta etkin bir muhalefete imkân vermeyecek şekilde tasarlanmıştır.[52]

SCF için öngörülen rol bu derece sınırlı olduğuna göre, böyle bir teşebbüse niçin gerek duyulduğu sorulabilir. Bu konuda CHF liderliğinin çeşitli muhtemel saiklerinden söz etmek mümkün olmakla beraber, temel saikin meşrulaştırma, yani iç ve dış kamuoyuna karşı demokratik bir görüntü vermek olduğu kabul edilebilir. Atatürk'ün, partinin kuruluşundan önce Fethi Bey'e söylediği şu sözler, onun bu konudaki duygularının bir ifadesidir:

> "Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir *dictature* manzarasıdır. Vakıa bir meclis vardır. Fakat dahilde ve hariçte bize diktatör nazarıyla bakıyorlar. Halbuki ben cumhuriyeti şahsî menfaatlerim için yapmadım. Hepimiz fâni-

51 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s. 255-256.

52 Jerzy J. Wiatr, "The Hegemonic Party System in Poland", Erik Allardt ve Stein Rokkan (der.), *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (New York: The Free Press, 1970), s. 312-321.

> yiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum."[53]

Ancak, SCF'nin, gerek CHF liderlerinin, gerek kendi liderlerinin beklentilerinin aksine hızlı bir gelişme göstermesi; toplantılarında, özellikle olaylı İzmir gezisinde büyük halk kitlelerinin coşkulu gösterileri, 1930 Ekimi'ndeki belediye seçimlerine katılarak bütün baskılara rağmen Samsun il merkezi dahil 30 civarında belediye başkanlığı kazanması, CHF çevrelerinde ciddî bir alarm duygusu yaratmış; bu durum, Atatürk'ün de başlangıçta kendisi için öngördüğü tarafsızlık rolünden ayrılarak CHF lehinde tutum almasına yol açmıştır. Sonuçta Fethi Bey, 17 Kasım 1930 günü Dahiliye Vekâleti'ne gönderdiği şu dilekçeyle SCF'yi kapattığını açıklamıştır:

> "(T)ahakkuk eden şekle nazaran fırkamız âtiyen Gazi Hazretleriyle siyasi sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği anlaşılmıştır. Bu vaziyette kalacak siyasî bir teşekkülün mevcudiyetini fırka müessisi sıfatıyla muhafaza ve idameyi muhal buluyorum. Bu sebeple SCF'nin feshine karar verdim."[54]

REJİMİN OTORİTER NİTELİĞİNİN GÜÇLENMESİ

Örgütsel Dönüşüm

SCF deneyiminin çok kısa zamanda ve başlangıçtaki yüksek beklentilere rağmen başarısızlıkla sonuçlanması, Türk tek-parti rejiminin evriminde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. SCF'nin bütün tahminleri üzerinde hızlı bir gelişme göstermesi ve CHF'nin tekelci konumunu tehdit edebileceği endişesi, CHP yönetimini, devrimlerin henüz yerleşmemiş olduğu teşhisiyle, rejimin otoriter niteliğini çok daha güçlendirecek bir dizi karar almaya sevketmiştir. Gerek ideolojik, gerek örgütsel alanlarda, gerekse parti-devlet ve parti-toplum ilişkilerinde gerçekleştirilen değişiklikler, rejimin yapısını, totalitarizmden de bazı izler taşıyan, çok daha katı bir otoriter rejime dönüştürmüştür. Bunda, henüz devrimleri yeterince özümsememiş olduğuna kanaat getirilen halkın, daha etkili şekilde eğitilmesi ve mobilize edilmesi arzusu yanında, başta güçlü Genel Sekreter Recep Peker olmak üzere, Falih Rıfkı (Atay), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Yunus Nadi (Abalıoğlu) gibi önde gelen partili aydınların, Komü-

---

53 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 392-393. Keza Okyar'a göre Atatürk, CHF ile SCF arasındaki yarışmada "elbette tarafsız kalacağım" ifadesini kullanmıştır (*a.g.e.*, s. 409).

54 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 273.

nist ve Faşist totaliter rejimlerin etkin kitle mobilizasyonu yöntemleri takdirle anmaları ve Türkiye'nin onlardan örnek almasını savunmaları da, rol oynamış görünmektedir.[55] Meselâ Falih Rıfkı, Rusya gezisinden sonra yazdığı *Yeni Rusya* adlı kitabında şunları söylemektedir:

> "Rusya'dan ben bir ders getiriyorum: Bu ders, Türk ihtilâlini organize etmek, yeni gençliği yetiştirmek ve Türk cemiyetini birkaç hamlede terbiye etmek usulleridir... Türkiye'nin iktisat ve inşa plânını yapmak, İnkılâp Fırkasını komünist ve faşist, yani eski nizamdan yeni bir nizama geçen memleketlerin fırkalarından örnek alarak kurmak, bürokrasi yerine ihtilâlci metodlar almak, hiç durmaksızın büyük yığının terbiyesine geçmek."[56]

SCF denemesinin başarısızlıkla sonuçlanmasından hemen sonra Atatürk'ün uzun bir yurt gezisine çıkarak çeşitli halk gruplarıyla temas etmesi de, CHF'nin devrimleri halka benimsetmekteki görünür başarısızlığı karşısında, daha etkili bir örgütlenme ve mobilizasyon modeli arayışı olarak nitelendirilebilir.[57]

Örgütsel planda, yukarıda işaret edildiği gibi, parti politikaları doğrultusunda hareket eden fakat belli ölçüde özerkliğini koruyan Türk Ocakları'nın lağvedilip yerine tamamen partiye bağlı Halkevleri'nin kurulması, Halk Hatipleri Teşkilatı'nın yaratılması, kitleleri eğitme ve mobilize etme amacına yönük çabalar olarak kabul edilebilir. Ancak bunların yüksek düzeyde bir mobilizasyon sağlamadığına yukarıda değinmiştik.

---

55 Çetin Yetkin, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi, 1930-1945* (İstanbul: Altın Kitaplar, 1983), s. 31-42; Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 96-98.

56 Nakleden Yetkin, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi*, s. 34-35.

57 Ahmet Hamdi Başar, katıldığı bu üç aylık gezideki anı ve gözlemlerini kitaplaştırmıştır: *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1945). Başar, Atatürk'ü bu yurt gezisine sevkeden sebepleri şöyle açıklamaktadır: "Atatürk'ün geniş ölçüde yapacağı bu seyahatin hususi bir hedefi vardı: Serbest Fırka hadisesi memlekette idareden memnun olmayanların çokluğunu ortaya koymuştu. Her taraftan şikâyetler yükselmekteydi. Bunların hepsini hocalar, mürteciler ve saire yapıyor denemezdi. Çünkü şikâyet madde gösterilerek yapılıyordu. Vergilerin ağırlığı, tahsil edenlerin yaptığı suistimallerden şikâyet umumi idi. Devlet otoritesini temsil eden memurların yaptıkları haksızlıklar ve kanunsuzluklardan her tarafta, geniş ölçüde misaller getirilerek, bahis olunuyordu. İnkılâbın ve inkılâpçı elemanın merkezi olması lazım gelen Halk Fırkası, birçok yerde menfaatçıların elinde ve emrinde çalışıyordu. Her devirde Fırkaların başına geçerek ve arasına karışarak nüfuz kazanan ve onunla geçinen profesyonel eleman, mütegallibe ve saire fırka teşkilatını da idare etmekteydi... Kısacası şikâyetlerin köyden ve şehirden bir anda toplanarak Türkiye'nin sekiz senelik sükûnet havasında fırtınalar yaratması için Serbest Fırka'nın doğması kâfi gelmişti. İşte Atatürk bu fırkayı feshettikten sonra şikâyetleri en mütehassıs bir heyetle yerlerinde tetkik etmek ve yapılması lazım gelen işleri tesbit eylemek üzere seyahate çıkmış bulunuyordu" (*a.g.e.*, s.21).

Parti-devlet ilişkileri konusunda önemli bir değişiklik, 1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kongre'de gerçekleştirilmiştir. Buna göre, parti genel sekreterliği görevi İçişleri Bakanı'nca, parti il başkanlığı görevi valilerce yerine getirilecektir. Bu değişiklik parti-devlet kaynaşmasını daha ileri bir düzeye taşıması açısından bir bakıma totaliter örgütlenme modelini çağrıştırmakla beraber, bunun parti örgütünü güçlendirdiği mi, yoksa zayıflattığı mı tartışılabilir. Hâkim görüş, söz konusu değişikliğin partiyi büyük ölçüde bürokrasinin hegemonyası altına sokmuş ve dinamizmini büsbütün öldürmüş olduğudur. Nitekim, şikâyetler üzerine, 1939 Kurultayı'nda bu uygulamadan vazgeçilerek eski sisteme dönülmüştür.[58]

Sınırlı Plüralizmin Tasfiyesi

Bilindiği gibi, Linz'e göre otoriter ve totaliter rejimleri ayırdeden kriterlerden biri, totaliter rejimlerin sosyal ve siyasal plüralizmi tümüyle yok etme çabalarına karşılık, otoriter rejimlerin özellikle siyasal olmayan alanlarda belli ölçüde bir sınırlı plüralizme izin vermeleridir. CHP yönetiminde de, 1931 yılına gelene kadar, yukarıda değindiğimiz bir sınırlı plüralizm yaşanmıştır. Siyasal muhalefetin 1925 yılında TCF'nin kapatılmasıyla tasfiye edilmiş olmasına karşılık, amaçları rejimin amaçlarıyla örtüşen fakat bir ölçüde özerkliğini koruyan Türk Ocakları gibi sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerine hoşgörü gösterilmiştir.

1931 ve sonrası, örgütsel ve ideolojik açılardan olduğu gibi, bu sınırlı plüralizmin tasfiyesi açısından da bir kırılma noktasıdır. Bu yeni politikanın en iyi ifadesini belki Atatürk'ün 25 Mart 1931 tarihli şu demecinde bulmak mümkündür:

> "Milletin tarihinde bazı devirler vardır ki; muayyen maksatlara erebilmek için maddî ve manevî ne kadar kuvvet varsa hepsini bir araya toplamak ve aynı istikamete sevketmek lâzım gelir... Memleketin ve inkılâbın içerden ve dışardan gelebilecek tehlikelere karşı masuniyeti için bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi kuvvetlerin bir yerde toplanması lâzımdır... Aynı cinsten olan kuvvetler müşterek gaye yolunda birleşmelidir."[59]

Nitekim, bu telkinlerin etkisi altında, Türk Ocakları, Mason Cemiyeti ve Türk Kadınlar Birliği gibi sivil toplum kuruluşları, "kendi arzu ve iradeleriyle" kendilerini feshederek faaliyetlerine son vermişlerdir. Sınırlı plüraliz-

58 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 166-167.
59 Yetkin, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi*, s. 30.

min tasfiyesine yönelik diğer adımlar arasında, 25 Temmuz 1931 tarihli ve 1881 sayılı Matbuat Kanunu ile Bakanlar Kurulu'na "memleketin umumî siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı" gazete ve dergileri kapatma yetkisinin verilmesi; 1933 üniversite reformu ile, rejimin ideolojik ilkelerini benimsememiş oldukları varsayılan öğretim üyelerinin tasfiye edilmesi sayılabilir.[60]

Bu otoriter tedbirler dizisinin en önemli halkalarından biri de, 1938 yılında çıkarılan 3959 sayılı Cemiyetler (Dernekler) Kanunu'dur. Bu kanun, getirdiği pek çok yasak arasında "sınıf esasına veya adına dayanan" dernekleri de yasaklamak suretiyle, meselâ sendikaların kurulmasını da imkânsızlaştırmıştır. Robert Bianchi'nin tesbit ettiği gibi, "Kemalist yönetimin son yılında kabul edilen aşırı yasakçı 1938 Cemiyetler Kanunu'nun etkisiyle, derneklerin toplam sayısı 1938'deki bir avuç 205 kuruluştan, 1946'da mütevazı 820 gruba çıkmıştır. Sosyal sınıf esasına dayanan derneklerin açıkça yasaklanmış olması sebebiyle, bu dönemdeki dernek hayatı esas itibariyle, İstanbul, Ankara ve İzmir gibi metropoliten merkezlerde toplanmış mahallî spor klüplerinden ibaret kalmıştır."[61]

İdeolojik Dönüşüm

1931 yılından itibaren parti, ideolojik açıdan da bir dönüşüm geçirmiş ve o zamana kadar daha çok, Linz'in kullandığı anlamda bir "zihniyet" niteliği taşıyan fikrî yapısı, daha katı bir ideolojiye dönüşmüştür. 1931 Büyük Kongresi'nde, daha önceden partinin ana ilkeleri olarak belirlenen cumhuriyetçilik, halkçılık, milliyetçilik ve laiklik ilkelerine, devletçilik ve inkılâpçılık da ilâve edilerek altı ok tamamlanmış, 1937 Anayasa değişikliği ile de bu ilkeler Anayasa hükmü, diğer bir deyimle devletin resmî ideolojisi haline getirilmiştir. Bunun dışında, milliyetçilik ilkesi daha katı biçimde uygulanmış, halkçılık ilkesi Millî Mücadele yıllarındaki demokratik içeriğinden tamamen arındırılarak dayanışmacılık felsefesini yansıtacak şekilde tanımlanmış, tek-parti sistemi geçici bir zorunluluk olarak değil, ideal ve kalıcı bir model olarak sunulmuştur.

Milliyetçilik konusunda 1931 yılında kabul edilen CHF Programı, 1927 Nizamnamesi'nden farklı bir ifade kullanmamıştır. 1927 Nizamnamesi'nde "vatandaşlar arasında en kavi râbıtanın dil birliği, his birliği, fikir birliği" olduğu ifade edilmiş, 1931 Programı'nda da aynı doğrultuda olarak mil-

60 *A.g.e.*, s. 52-86.

61 Robert Bianchi, *Interest Groups and Political Development in Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984), s. 155; Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 180-184.

let, "dil, kültür ve mefkûre birliği ile bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve içtimaî hayat" tarzında tanımlanmıştır. 1935 parti programı da, bu tanımı sadece dilini öz Türkçeleştirmek suretiyle tekrarlamıştır. Ayrıca, 1931 ve 1935 programlarında, milliyetçiliğin şovenist anlamda kullanılmadığını gösteren şu ifadeler de yer almıştır: "Fırka, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimaî heyetinin hususî seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mahfuz tutmayı esas sayar."[62]

Bu ifadeler, CHP'nin millet tanımının, esas itibariyle sübjektif millet anlayışına uygun düştüğü, ırksal, etnik veya dinsel çağrışımlara yol açmadığı; diğer çağdaş milletlerle eşit şartlar içerisinde "âhenk"li ilişkiler sürdürmeyi amaçladığı anlamına gelmektedir. Atatürk'ün *Medenî Bilgiler* kitabında verdiği millet tanımı da, bu anlayışa uygundur: "Bir harstan (kültürden) olan insanlardan mürekkep cemiyete millet denir, dersek milletin en kısa tarifini yapmış oluruz." Atatürk bu kısa tanımı şu şekilde genişletmiştir:

> "a) Zengin bir hâtıra mirasına sahip bulunan;
>
> b) Beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimî olan;
>
> c) Ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden meydana gelen cemiyete millet namı verilir. Bu tarif tetkik olunursa, bir milleti teşkil eden insanların rabıtalarındaki kıymet, kuvvet ve vicdan hürriyetiyle insanî hisse gösterilen riayet, kendiliğinden anlaşılır. Gerçekten, maziden müşterek zafer ve yeis mirası; istikbalde gerçekleştirilecek aynı program, beraber sevinmiş olmak, beraber aynı ümitleri beslemiş olmak; bunlar elbette bugünün medenî zihniyetinde, diğer her türlü şartların üstünde mâna ve şümul alır."[63]

Görülüyor ki, bu tanım, esas itibariyle, Ernest Renan'ın sübjektif millet anlayışına uygundur. Fakat dil ve kültür birliği üzerindeki vurgulamanın, dilsel ve kültürel çeşitliliğin tanınmasını ve korunmasını güçleştirdiği de açıktır. Nitekim Atatürk'e göre, "Türk dili Türk milleti için mukaddes bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz badireler içinde, ahlâkının, an'anelerinin, hâtıralarının, menfaatlerinin, elhâsıl bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili,

---

62 Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması*, s. 382, 448; Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 25-40.

63 A. Afetinan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969), s. 18-25.

Türk milletinin kalbidir; zihnidir."[64] Keza, Atatürk'ün etnik farklılıklara ve bilinçlere sıcak bakmadığı da, onun şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

> "Bugünkü Türk milleti siyasî ve içtimaî camiası içinde kendilerine kürtlük fikri, çerkeslik fikri ve hatta lâzlık fikri veya boşnaklık fikri propaganda edilmek istenmiş vatandaş ve millettaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler (adlandırmalar), birkaç düşman âleti, mürteci beyinsizlerden maada hiçbir millet ferdi üzerinde teellümden (kederlenmeden) başka bir tesir hâsıl etmemiştir. Çünkü, bu millet efradı da umum Türk camiası gibi aynı müşterek maziye, tarihe, ahlâka, hukuka sahip bulunuyorlar."[65]

Tek-parti rejiminin millet ve milliyetçilik anlayışının, ana çizgileri itibariyle, kültürel ya da sübjektif millet anlayışına uygun olmasına rağmen, 1930'lar ve 1940'lardaki bazı uygulamaların, şoven hatta ırkçı unsurlardan tümüyle arınmış olduğunu iddia etmek güçtür. Baskın Oran, "dil ve tarih girişimlerinde milliyetçiliğin şovenlik ve hatta ırkçılıkla olan sınırı oldukça oynak ve ince olmuştur" sonucuna varmıştır.[66] Bunun kanıtları arasında Türk Tarih Tezi, Güneş Dil Teorisi, "Vatandaş Türkçe Konuş!" kampanyaları, askerî okullara girmenin "Öz Türk ırkından" olmak şartına bağlanmış olması, Türk ırkının antropolojik özellikleri konusundaki araştırmaların teşvik edilmesi, 1927 Şark Islahat Planı, 1934 tarihli İskân Kanunu, 1935 tarihli Tunceli Kanunu, Trakya'daki 1934 Yahudi pogromları, 1942-1943 Varlık Vergisi vb. sayılabilir.[67] Belki bu anlayışın en tipik örnekleri, CHP'nin önde gelen bakan ve ideologlarından Mahmut Esat Bozkurt'un "bu memleketin efendisi Türktür. Öz Türk olmayanların Türk vatanında bir hakkı vardır, o da

---

64 *A.g.e.*, s. 19.

65 *A.g.e.*, s. 23.

66 Oran, *Atatürk Milliyetçiliği*, s. 157-159.

67 Cumhuriyetin, özellikle tek-parti döneminin azınlık politikaları hakkında, bkz. Baskın Oran, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama* (İstanbul: TESEV, 2004); Ayhan Kaya ve Turgut Tarhanlı (der.), *Türkiye'de Çoğulculuk ve Azımlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* (İstanbul: TESEV, 2005); Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları* (İstanbul: İletişim, 2000); Etyen Mahçupyan, *Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Sorunları ve Vatandaş Olamama Durumu Üzerine* (İstanbul: TESEV, 2004); M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınevi, 2009); Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları, 1919-1938* (İstanbul: İletişim, 2007); Umut Özkırımlı ve Spyros A. Sofos, *Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey* (Londra: Hurst and Company, 2008); Özkan Duman, *Whither Europeanization? Transformation of Minority Rights Protection in Greece and Turkey* (yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Kasım 2010), s. 250-273.

hizmetçi olmaktır, köle olmaktır"[68] yolundaki sözleri; Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in *İnkılâp Dersleri*'ndeki "insanlık tarihi 20. yüzyıla açılırken en büyük imha vasıtaları ve en ezici hâdiselerle bile bozulması mümkün olmayan tek bir şey, Türk kanı, bütün bu gürültüler içinde temiz kalmıştı... Dünyaya batırlık örneği gösteren Osmanlı ordusunun yüksekliği... bu orduları yaratan bay Türk Ulusu'nun kanındaki yücelikten ileri geliyordu"[69] yollu ifadeleridir. Taha Parla'ya göre, "Cumhuriyet şefleri ve alt-şefleri, Gökalp'in milliyetçiliğini aşarak, bu tür bir dışlayıcı etnik milliyetçiliğin ideolojisini yapmışlardır... 'Halkçılık' ilkesiyle toplumu tam bir çıkarlar uyumu içinde bulunan monolitik, kaynaşmış bir kitle olarak gören Kemalizm'in 'Milliyetçilik' ilkesi, azınlıklar konusunda buna paralel bir etnik egemenlik-tekelcilik-dışlayıcılık boyutu taşır... Millî kültür zaten öyle tanımlanıyor ki, etnik kökenli çok-kültürlülüğe yer bırakmıyor. Egemen bir millî kültürün yanında/içinde yaşayabilecek başka kültürel özelliklere alan kalmıyor. Monolitik millet-halk ve kültür birliği yaklaşımı, etnik çoğulluğun inkârına varıyor. Kültürel Türk milliyetçiliği, dışlayıcı-tekçi bir etnik Türk milliyetçiliğine dönüşüyor."[70]

Ancak, 1931-sonrasında CHP ideolojisinde görülen en önemli değişiklik, muhtemelen, bu ideolojinin halkçılık boyutuna ilişkindir. Millî Mücadele yıllarında halk egemenliği, onun hemen sonrasında kanun önünde eşitlik ve her türlü ayrıcalığın reddi anlamında kullanıldığını gördüğümüz bu ilke, 1931 Parti Programı ile birlikte, özü itibariyle antidemokratik bir dayanışmacılık doktrinine dönüşmüştür. 1931 CHF Programı, halkçılığı şöyle tanımlamaktadır:

> "Türkiye Cumhuriyeti halkını ayrı ayrı sınıflardan mürekkep değil ve fakat ferdî ve içtimaî hayat için iş bölümü itibariyle muhtelif mesai erbabına ayrılmış bir camia telâkki etmek esas prensiplerimizdendir.
>
> A) Küçük çiftçiler, B) Küçük sanayi erbabı ve esnaf, C) Amele ve işçi, Ç) Serbest meslek erbabı, büyük arazi ve iş sahipleri ve tüccar, Türk camiasını teşkil eden başlıca çalışma zümreleridir. Bunların her birinin çalışması, diğerinin ve umumî camianın hayat ve saadeti için zarurîdir. Fırkamızın bu prensiple istihdaf ettiği gaye sınıf mücadelesi yerine içtimaî intizam ve tesanüt temin etmek ve birbirini nakzetmiyecek surette menfaatlerde âhenk tesis eylemektir. Menfaatler kabiliyet ve çalışma derecesiyle mütenasip olur."[71]

---

68 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 208.
69 Recep Peker, *İnkılâp Dersleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984), s. 16.
70 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 119, 209.
71 *A.g.e.*, s. 36-38.

Parti Genel Sekreteri Recep Peker'in halkçılık ilkesine ilişkin açıklamaları da, tamamen aynı yöndedir:

> "Filhakiyka biz memleketin saadetini, vatandaşlardan birinin menfaati ötekini selbeden sınıf zihniyetinin hâkimiyeti altında yaşamamasında görüyoruz... Bir vatan içinde menfaatler, mutlaka bazı vasıfların benzeyişi ve müşterekleşmesi iddiasından gidilerek sınıflaşmak yolu ile temin edilemez... Bütün dünyada görülen misallere bakarsak sınıflaşma fikri, insafsız, ihtiraslı ve taassuplu bir sınıf mücadelesini ve bu da vatandaşların mütemadî çatışmasını doğuruyor. Bu çatışma, bir devletin yaşamasında ve tehlikelerden korunmasında en büyük kuvvet olan millî birliği ve milliyet fikirlerini yavaş yavaş tahrip ediyor... Bu sebeple biz, sınıflaşmayı reddediyor ve bunun yerine milletçe kütleleşmek fikrini müdafaa ediyoruz."[72]

Bu halkçılık anlayışının, dayanışmacı ve korporatist nitelikte olduğunda kuşku yoktur. Parla'nın sözleriyle, "sınıfların siyasi mücadelesi şöyle dursun, sınıfların çıkar çatışmasını hatta varlığını bile reddeden, iş kollarının ya da meslek zümrelerinin çıkar birliğini ve tek-parti çatısı altında hepsinin birlikte ve uyum içinde temsil edildiğini ilan eden bu korporatist halkçılık... hem anti-liberal hem anti-sosyal bir halkçılıktır... Durkheimcı-Gökalpçı solidarist korporatizmin, hem bir sosyolojik teori olarak, hem de bir siyasi teori-ideoloji olarak bundan daha özlü, reçetevari bir tanımı olamaz."[73]

Bu dayanışmacı ve korporatist halkçılık anlayışının, farklı ekonomik menfaatleri bağdaştırmak ve uyumlulaştırmak amacıyla, devletin ekonomik hayatta önemli ve aktif bir rol oynamasını gerektireceği açıktır. Bu, Parti Programı'na 1931 yılında devletçilik ilkesinin eklenmesini de açıklamaktadır. 1931 Programı'nda devletçilik, ekonomik yönüyle ve oldukça ılımlı terimlerle ifade edilmiştir: "Ferdî mesai ve faaliyeti esas tutmakla beraber mümkün olduğu kadar az zaman içinde milleti refaha ve memleketi mâmuriyete eriştirmek için memleketin umumî ve yüksek menfaatlerinin icap ettirdiği işlerde – bilhassa iktisadî sahada– Devleti fiilen alâkadar etmek mühim esaslarımız-

72 *A.g.e.*, s. 112.

73 *A.g.e.*, s. 42-44, 139-144; Parla ve Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey*; Kemalist korporatizmle İtalyan Faşist korporatist devletin karşılaştırılması için, bkz. Feroz Ahmad, "The Search for Ideology in Kemalist Turkey", Feroz Ahmad, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottomaan Empire and Modern Turkey* (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2008), s. 184-192. İlginçtir ki, 1930'lardan 1960'lara kadar Latin Amerika'nın birçok ülkesinde görülen yarı-otoriter rejimler de, korporatizmi halkçılık ideolojisinin ayrılmaz bir parçası olarak görmüşlerdir: James M. Malloy, "Authoritarianism and Corporatism in Latin America: The Modal Pattern", James M. Malloy (der.), *Authoritarianism and Corporatism in Latin America* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1978), s.12.

dandır." Bu anlamıyla devletçilik, özellikle özel teşebbüsün giremediği veya girmek istemediği alanlarda, hızlı sanayileşmeyi sağlayacak bir devlet teşebbüsçülüğünü ifade eden bir "kalkınmacı" *(developmentalist)* doktrin olarak kabul edilebilir. Bu politikanın içeriğinin, ihtiyaçlara ve konjonktüre bağlı olarak hayli esnek nitelik taşıyacağı, zaten uygulamada da böyle olduğu söylenebilir.

Ancak CHP doktrininde devletçiliğin, sırf bir ekonomik kalkınmacılık politikası olmanın ötesine geçen daha derin bir anlamı vardır. Yukarıda değinildiği gibi, halkçılık ilkesinin doğal ve zorunlu sonucu, devletin, çeşitli menfaatlerinin bağdaştırılmasında ve uyumlulaştırılmasında aktif bir rol yüklenmesidir. Atatürk, 1931 yılındaki bir konuşmasında, devletçiliğin Türk halkının tabiatına uygunluğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "Fırkamızın takip ettiği program... iktisadî nokta-i nazardan devletçidir... Halkımız tab'an devletçidir ki, her türlü ihtiyacı devletten talebetmek için kendisinde bir hak görüyor. Bu itibarla milletimizin tabayii ile fırkamızın programında tamamiyle bir mutabakat vardır... (S)iyasi fırkalar, mahdut maksatlarla teşekkül ederler... Halbuki bizim fırkamız böyle mahdut bir nazar takibeden bir teşekkül değildir. Bilâkis her sınıf halkın menfaatlerini müsavi bir surette, bir diğerini mutazarrır etmeden temin etmeyi istihdaf eden bir teşekküldür."[74]

Benzer şekilde Genel Sekreter Recep Peker, 1935 yılındaki program açıklamasında, CHP'nin halkçılık anlayışının sınıf mücadelesini reddettiğine değinerek, devlete düşen menfaatlerin uyumlulaştırılması fonksiyonunu şöyle tanımlamıştır:

> "Bir taraftan işçilerin çokluğa ve parti kuvvetine dayanan kuvvetle ulusal çalışmanın ahengini bozacak zorlu hareketlerine ve öte taraftan sermaye sahiplerinin, büyük iş sahiplerinin para ve varlık gücüne dayanarak işçilerinin haklarını çiğnemesine yol bırakmıyoruz. Binaenaleyh sınıf kavgası, tahakküm, imtiyaz zihniyetlerini kökünden silen bir zihniyet, bu memleketin zihniyetini tamamlayacaktır... (Y)eni doğan bu işçi sınıfının patronlarla münasebatı noktasında... ahenk, anlaşma, uyuşma haline irca ediyor. Aralarında uyuşma yolu yetmezse devletin koyacağı hakem yolu çatışmaları önleyecektir. Programda Türkiye'de grev ve lok-avt sınıf çarpışması yasak edilecektir... Türkiye'de istismarcı yolda çalışacak tröstler ve karteller de yasak olacaktır... (B)iz Türk varlığında bu müstahsiller-müstehlikler çatışmasına da yer vermeyeceğiz... Türkiye'de teklerin menfaati umumun menfaati sınırı içinde bulunacaktır."[75]

---

74 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s. 262-264.

75 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 126-131.

Görülüyor ki, CHP'nin dayanışmacı-korporatist halkçılığı, gerek liberal kapitalizmden, gerek sosyalizmden farklı ve onlardan üstün bir "üçüncü yol" olarak takdim edilmektedir. Bu üçüncü yolun faşist korporatizme ne ölçüde benzer ve ne ölçüde ondan farklı olduğu tartışılabilir. Parla'ya göre, "C.H.P. devresi kapanmış, tam faşist bir ideoloji ve rejime sahip değildi... (R)ejim ve daha çok da ideoloji planında yer yer faşizm boyutları ve açılımları vardı, ama net bilançoda korporatizmin faşist değil solidarist alt-türüne yakındı. Korporatizmi, dar anlamda korporatif/korporasyoncu faşist alt-türe dönüşmemişti; ama daha yumuşak solidarist-dayanışmacı alt-türün tüm özelliklerini de taşıyordu."[76]

Aslında Peker de, yukarıda değinilen konuşmasında, CHP'nin halkçılığı ile İtalyan tipi faşist korporatizm arasına mesafe koymaya özen göstermiştir. Ona göre, "acaba korporatif bir devlet düşüncesi mi hâkimdir fikri hatıra gelebilir. Bunu da karşılamak için programımızda bir önemli madde vardır... Türkiye'de istismarcı yolda çalışacak tröstler ve karteller de yasak olacaktır."[77] Parla, Peker'in ifadesini "kendi başına ilginç bir nokta" olarak nitelendirerek şunları söylemektedir:

> "En azından, tehlikeli sulara yaklaşılmış olduğunun farkında. İkincisi, o dönemin birçok solidarist ve faşist korporatif 'üçüncü yol' olma iddiasındaki rejim, ideoloji ve ideologlarında görülen 'bizimki farklı, bizimki özgün' sendromunu da görüyor olabiliriz burada. Bu, tamamen farklı ya da karşıt olma iddiası değil; anti-liberal ve anti-sosyalist olma ekseninde birleşen, geniş bir üçüncü yol *(tertium genus)* kategorisi içindeki iç ve küçük farklılıkların siyasî-ideolojik narsizmi."[78]

Bu görüşler ışığında devletçilik ilkesini, sadece kalkınmacı bir ekonomik politika anlayışı olarak değil, dayanışmacı halkçılık ideolojisinin zorunlu bir sonucu ve tamamlayıcısı olarak görmek gerekir. Gene Parla'nın belirttiği gibi,

> "C.H.P.'nin... devletçiliği, iktisadi alanda ılımlı olabilir, ama devletçilik, devlet güdümü ve denetimi, kültür ve eğitimi de içine alacaktır. Kemalist devletçilik bu bakımdan 'ılımlı iktisadî devletçilik'ten ibaret değildir. Entegralist ve totaliter boyutları da olan, bir idarî-siyasî devletçiliktir aynı zamanda. Bu boyutların bir kısmı tam bir kısmı yarım kurumlaşmış, bir kısmı ideolojik planda tasavvurlar olarak kalmıştır."[79]

---

76 *A.g.e.*, s. 143.
77 *A.g.e.*, s. 131.
78 *A.g.e.*, s. 142.
79 *A.g.e*, s. 144; Levent Köker, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim, 1990), s. 177-209, 226.

Halkçılık ilkesinin 1931'den itibaren geçirdiği dönüşümün, konumuz açısından en önemli yanı, o zamana kadar teorik bir meşruluk temeline oturtulmamış olan tek-parti yönetiminin, artık ideal ve kalıcı bir model olarak sunulmaya başlanmış olmasıdır. Bu noktanın tartışılması, şüphesiz, CHP ideolojisi ile demokrasi arasındaki sorunlu ilişkinin aydınlatılmasına da yardımcı olacaktır.

CHP İdeolojisi ve Demokrasi

Yukarıda görüldüğü gibi, CHP'nin halkçılık ve milliyetçilik ilkeleri, halkı, aynı dil, kültür ve ideali paylaşan, menfaatleri arasında derin çatışmalar bulunmayan uyumlu ve yekpâre bir kitle olarak tasavvur etmiştir. Bu halk anlayışının çoğulcu bir parti sistemini meşrulaştırabileceğini söylemek güçtür. Çokpartili sistemin reddedilişindeki temel meşrulaştırıcı gerekçe, başka ülkelerde siyasal partilerin, değişik sınıfların menfaatlerini temsil etmek üzere ortaya çıkmış oldukları, Türkiye'de ise böyle bir sınıf farklılaşması olmadığına göre, çok-partili sistemin de gerekli olmadığıdır. Nitekim Atatürk, daha HF kurulmadan yaptığı konuşmalarda bu görüşü açıkça ifade etmiştir:

> "Bu milletin siyasî fırkalardan çok canı yanmıştır. Şunu arz edeyim ki, memaliki sairede fırkalar behemahal iktisadî maksatlar üzerine teessüs etmiş ve etmektedir. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini muhafaza için teşekkül eden siyasî bir fırkaya mukabil diğer bir sınıfın menfaatini muhafaza maksadiyle bir fırka teşekkül eder. Bu pek tabiidir. Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sunuf varmış gibi teessüs eden siyasî fırkalar yüzünden şahit olduğumuz neticeler malûmdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içinde bir kısım değil, bütün millet dahildir. Bir defa halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki, memleketimiz çiftçi memleketidir. O halde milletimizin ekseriyeti âzimesi çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri vâridi hatır olur. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin vüsatine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccaran gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve âtilerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçilerin karşısında olduğunu farzettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilâkis memleketimizde birçok milyonerlerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra amele gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalâthane vesaire gibi müessesat çok mahduttur. Mevcut amelemizin miktarı yirmi bini geçmez. Halbuki mem-

> leketi taali eylemek için çok fabrikalara muhtacız. Bunun için de amele lâzımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçilerden farkı olmayan ameleyi de himaye ve siyanet etmek icabeder. Bundan sonra münevveran ve ulema denilen zevat gelir. Bu münevveran ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara terettüp eden vazife, halkın içine girerek onları irşat ve ilâ etmek ve onlara terakki ve temeddünde pişva olmaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh mesaliki muhtelife erbabının menafii yekdiğerine memzuç olduğundan onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur ve heyeti umumiyesi halktan ibarettir."[80]

Atatürk'ün bu yöndeki beyanlarına daha birçok örnek verilebilir. Meselâ 16.1.1923 tarihinde İstanbul gazeteleri temsilcilerine şunları söylemiştir:

> "(B)ütün sunufu yekdiğerine lâzımı gayrı müfarik olan, çünkü menfaatleri de yekdiğerinden tehalüf eylemeyen, halkımızın müşterek ve umumî olan menafi ve saadetini temin için 'Halk Fırkası' namı altında bir fırka teşkili tasavvur edilmektedir. Fakat millî maksatlardan ziyade şahsî menfaatler esasına müstenit siyasî teşekküllerden ve bu teşekküllerin iğfallerinden, müsademelerinden tevellüt etmiş olan tarzların elân cezasını çekmekte olan milleti aynı mahiyette birtakım bisût iştigallere sevketmek kadar kebairden günah yoktur... (İ)smi fırka olan halk teşekkülünden maksat evlâdı milletten bir kısmının, sunufu ahaliden bazılarının, diğer evlâd ve sunufun zararına menafiini temin etmek değildir. Belki birbirinden ayrı ve hariç olmayıp halk namı altında bulunan umum milleti müşterek ve müttehit bir surette müşterek ve umumî olan refahı hakikiye isal için faaliyete getirmektir."[81]

Ancak belirtmek gerekir ki, 1931 öncesindeki bu ifadeler, çok-partili demokratik sistemin ilkesel ve ideolojik planda kategorik olarak reddedilmesi anlamını taşımamaktadır. Tek-parti yönetimi, daha çok, ülkenin o günkü gelişme düzeyi itibariyle menfaatleri birbiriyle çatışan sınıfların mevcut olmaması ve ortaya çıkabilecek menfaat farklarının solidarist bir devlet anlayışı içinde uyumlulaştırılabileceği gibi daha pragmatik gerekçelerle meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Nitekim 1930 yılında bizzat Atatürk'ün teşvikiyle SCF'nin kurulmuş olması, çok-parti sisteminin ilke olarak reddedilmediğinin bir kanıtıdır. Rejimin kırmızı çizgileri olan cumhuriyetçilik, laiklik ve milliyetçilik sınırları içinde sâdık bir muhalefet partisinin faydalı bir denetim ve eleştiri fonksiyonu ifa edebileceği düşünülmüştür.

Bu deneyin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından otoriter rejimin güçlenmesi safhasında ise, tek-parti sisteminin kalıcı ve ideal olarak takdim

---

80 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, II, s. 97-98 (7.11.1923 tarihli Balıkesir konuşması).

81 *A.g.e*, s. 60; aynı yönde s. 82.

edildiği, liberal demokratik devlet anlayışına çok daha ideolojik ifadelerle saldırıldığı görülmektedir. Liberalizmin bu keskin reddiyesinin en iyi örneklerinden birini, Recep Peker'in 1935 tarihli Program açıklamasında bulmak mümkündür. Ona göre, liberal devlette:

> "Haklarda hürriyetin suiistimali insanları yıkıp çürüten bir anarşi devrine götürdü. Herkes kendini hür sayıyor, kendi varlığının hürriyetini sınırsız bir genişlikte kullanırken kendi öz varlığının yanında bütün tek varlıkların yekûnunu da korumak ödevinde bulunan devlet kudretinin masuniyeti hiç göz önüne alınmıyordu... Bunun neticesinde bütün hakları çiğnenenler, liberalizmin yaptığı çatışmalardan doğan büyük nefret duyguları içinde karşı karşıya cepheler kurdular, boğuştular, insan yığınları ardı arası gelmiyen bir kavga içinde yaşadılar. Liberal devlet sinesinde her türlü zarar ve karışıklık unsurları yaşamaya müsaid bir zemin buldu... (L)iberal devlet tipinin de bütün bu sebeplerle artık can çekişmekte olduğunu söylemeliyim. Feodal devlet battı, onun yerine gelen liberal devlet de kendi içinde tefessüh neticesinde dünyanın her yerinde çöküyor."[82]

Peker'in aynı açıklamasında demokrasi konusunda kullandığı şu ifadeler de aynı doğrultudadır.

> "Demokrasi bir nas, bir âyet değildir. Bir ruh, bir espri ve bir mânâdır. Yapılan işler akıl denilen bir süzgeçten geçirildikten sonra muhit denilen bir icaba uydurulduktan sonra tatbik edilirse fayda verir, kök tutar. *Zigana dağının üzerine portakal ağacı dikilmez.* Biz filân millet veyahud filân yerde böyle yapmışlar, biz de aynını tatbik edelim, diyenlerden değiliz. Biz memleketimize uygun olan ulus işine elvereni tatbik ederiz ve ulus işlerinde taklid ve dış görünüşle beğendirme yerine hayata uygun yolları doğru buluruz."[83]

Peker'in bu sözleri ile, günümüzde de sık sık işittiğimiz, "Türkiye'nin kendisine özgü şartları", "bize özgü bir demokrasi" gibi ifadeler arasındaki benzerlik ilgi çekicidir.

Gene 1943 yılında parti tarafından yayınlanan *Yirmi Yıl İçinde Cumhuriyet Halk Partisi* başlıklı broşürde CHP, dünya milletlerine bir örnek olarak gösterilmektedir:

> "Eminiz ki yirminci asırda da Türkün devlet ve rejim telâkkisi, gene dünya milletlerinin bir çoğu üzerinde söylenerek veya söylenmiyerek örnek gibi

---

82 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 128-129.
83 *A.g.e.*, s. 138.

> görülecektir. Şimdiden olaylara dayanarak bu tesirleri incelemek ilim adamları için ilgi çekici bir konu olsa gerekir."[84]

Bu dönemde, tek-parti sisteminin gelip geçici bir zorunluluk değil, ideal ve kalıcı bir sistem olarak sunulduğu da görülmektedir. Meselâ partinin 1935 Programının girişinde, "yalnız bir kaç yıl için değil, geleceği de kapsayan tasarılarımızın ana hatları burada toplu olarak yazılmıştır. Partinin güttüğü bütün bu esaslar, Kamalizm prensipleridir" ifadesi kullanılmıştır.[85] Aynı doğrultuda Başbakan Refik Saydam, Beşinci Büyük Kurultay'ın (1939) açılışı vesilesiyle şunları söylemiştir: "C.H.P.'nin, başka memleketlerdeki klâsik partilere hiç benzemeyen bir hususiyeti vardır. C.H.P., yeni Türk varlığı ile beraber doğmuş, beraber yürümüş ve bütün dünyada hayranlık yaratan muazzam eseri başarmıştır. C.H.P. demek Türk Devleti demektir; bu mefhumlar birbirine o kadar sıkı şekilde bağlıdır ki, birini diğerinden ayırmak imkânsızdır." İsmet İnönü de 1943 yılındaki bir konuşmasında, "Partimizin, yer yüzünün en ileri kurumu olduğunu söylemeye hakkımız vardır" sözleri ile Türk tek-parti sistemini idealleştirmişti.[86]

SCF deneyiminin sonundan itibaren CHP'nin otoriter karakterinin yoğunlaşması, iç ve dış sebeplerle açıklanabilir. İç sebepler arasında, SCF deneyiminin uyandırdığı büyük halk ilgisinin, CHP yöneticilerinde bir alarm duygusu yaratmış, devrimlerin henüz yeterince benimsenmemiş olduğu düşüncesini uyandırmış olması zikredilebilir. Bu tesbitle birlikte, partinin gerek ideolojik, gerek örgütsel açıdan güçlendirilmesi, halk kitlelerinin siyasal eğitimine daha fazla ağırlık verilmesi zorunlu görülmüştür. Dış faktörler arasında ise, faşizmin yükselen câzibesi, Avrupa'nın birçok ülkesinde faşist veya faşist-benzeri rejimlerin kurulması, bunlara Avrupa'nın en güçlü devletlerinden Almanya'nın da katılması, liberal demokrasilerin bütün dünyada gerileme süreci içinde bulunması[87] sayılabilir. Sovyetler Birliği de, ideolojik yönden olmamakla birlikte, kitle mobilizasyonunu ve hızlı ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmedeki başarısı nedeniyle, her zaman için ilgi çekici bir örnek olmuştur. Bu dönemde çeşitli parti yetkilileri, milletvekilleri ve aydınların, faşizme açık bir sempati ifade eden konuşma ve yazıları bilinmektedir.[88]

---

84 *A.g.e.*, s. 158-159.

85 Aynı nitelikteki ifadeler, 1931 ve 1943 Programlarında da yer almaktadır: *A.g.e.*, s. 19-20.

86 Öz, *Otoriterizm ve Siyaset*, s. 116.

87 Samuel P. Huntington'un tesbitine göre, 1942 yılında dünyadaki demokratik ülke sayısı 12'ye inmişti: "Democracy's Third Wave", *Journal of Democracy*, Cilt 2, No. 2 (İlkbahar 1991), s. 12.

88 Örnekler için, bkz. Ayşe Hür, "Kemalizm'in Doğum Hikâyesi", *Taraf*, 14 Kasım 2010.

Taha Parla, 1930'lardaki dönüşümün, göründüğü kadar radikal olmadığını, özellikle bu süreçte Recep Peker'e izafe edilen rolün abartılı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, CHP ideolojisindeki otoriter öz, ilk yıllardan beri mevcuttu. Peker ise, "Atatürk'ün ve C.H.P.'nin kurumsal ideolojisinin sadık bir temsilcisidir. Yaptığı açıklamalar, kişisel, idiyosinkratik eklemeler ve sapmalar değil; Kemalist C.H.P. ideolojisini açan, açımlayan, ruhunu ve mantıksal uzantılarını sergileyen görüşlerdir... Kısacası elimizdeki veriler, Peker'in kişisel faşizan sapmasını kanıtlamıyor, Kemalist C.H.P.'nin bu yöndeki kurumsal kaymasına işaret ediyor."[89]

Bütün bu görüşlerde önemli gerçek payı bulunmakla beraber, CHP ideolojisinin demokrasiye bakışında bir iç çelişki olduğu da inkâr edilemez. CHP tek-parti rejiminin, nihaî amacı baştan beri normal bir demokrasiye geçmek olan, tek-partiyi gelip geçici bir zorunluluk olarak gören bir "vesayetçi demokrasi" olduğu tezi elbette abartmalıdır. Ancak onun, demokrasi hedefini ileriye dönük olarak kategorik biçimde reddettiği iddiası da, çok inandırıcı değildir. Bu dönemi inceleyen yazarlar, farklı olgulara ve farklı ifadelere dayanarak farklı sonuçlara varmışlardır. Türk yazarları arasında hâkim olan[90] birinci tez, belki en güçlü ifadesini ünlü Fransız siyasal bilimcisi Maurice Duverger'in *Siyasal Partiler* adlı başyapıtında bulmaktadır. Yazara göre,

> "(B)azı tek partiler, gerek felsefeleri gerek yapıları bakımından gerçek anlamda totaliter değildir. Bunun en iyi örneğini, 1923'ten 1946'ya kadar Türkiye'de tek parti olarak faaliyet göstermiş bulunan Cumhuriyet Halk Partisi sağlamaktadır. Bu partinin başta gelen özelliği, demokratik ideolojisindedir. Bu ideoloji, hiç bir zaman, Faşist ya da Komünist kardeşleri gibi, bir Tarikat ya da Kilise niteliği taşımamış; üyelerine bir iman ya da bir mistik empoze etmemiştir; Kemalist devrim, özü bakımından pragmatiktir. Ödevi, Orta-Doğu uluslarının modernleşmesini önleyen başlıca engele, yani İslâmiyete karşı mücadele ederek, Türkiye'yi 'Batılılaştırmak' olmuştur. Partinin yönetici kadrolarının anti-klerikal ve akılcı tutumu, onları açıkça 19. yüzyıl Liberalizmine yaklaştırmıştır; milliyetçilikleri bile, 1848'de

---

89 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 3, s. 149-153.

90 Bu yazarlara kendimi de dahil ediyorum: Ergun Özbudun, "The Nature of the Kemalist Political Regime", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State* (Londra: Hurst and Company, 1981), s. 79-102; *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation* (Boulder-Londra: Lynne Rienner Publishers, 2000), s. 19-24 (Türkçe çevirisi, *Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller*, İstanbul, Doğan Kitap, 2003, s. 25-29); "Atatürk ve Devlet Hayatı", *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi II*, s. 31-97; "Atatürk ve Demokrasi", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı, I* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), s. 161-170. Ancak daha sonraki okumalarım, CHP tek-parti ideolojisinin demokrasiye açıklığı hakkında bende ciddî şüpheler uyandırdı.

> Avrupa'yı çalkalandırmış olan akımdan pek farklı değildir... Faşist rejimlerde her gün rastlanan otorite savunusunun yerini, Kemalist Türkiye'de demokrasi savunusu almıştır; bu da, 'halkçı' ya da 'sosyal' diye nitelendirilen 'yeni' bir demokrasi değil, geleneksel siyasal demokrasidir... Türk tek-parti sistemi, hiç bir zaman bir tek parti doktrinine dayanmamış; tekele resmî bir nitelik vermemiş; onu, sınıfsız bir toplumun varlığıyla ya da parlamenter çekişmeleri ve liberal demokrasiyi ortadan kaldırma arzusuyla meşrulaştırmaya çalışmamıştır. Sahip olduğu tekelden dolayı daima rahatsızlık, hatta utanç duymuştur. Türk tek partisi, bir suçlu vicdanına sahip olmuş ve bu noktada, kendilerini taklid edilmesi gereken modeller olarak gösteren Faşist ya da Komünist kardeşlerinden ayrılmıştır. Parti liderlerinin gözünde tekel, Türkiye'deki özel siyasal durumun bir sonucu olmuş ve çok-partili sistem ideal olmakta devam etmiştir... 'Potansiyel demokrasi' fikri tebessümle karşılanabilir; plûralizm yönünde gelişen bir tek parti fikri, şüphe uyandırabilir. Ancak her iki fikir de, olgusal bir temele dayanmaktadır. Bu temel, 1950'de muhalefetin barışçı zaferiyle sonuçlanan, 1923-sonrası Türk evrimidir: Türkiye, engelsiz ve sıkıntısız şekilde, tek-parti sisteminden plûralizme geçmiştir."[91]

Gerçekten, CHP düşüncesinde, bir yandan Türk tek-parti sistemi yüceltilirken, öte yandan bundan dolayı bir nevi suçluluk duygusu hissedildiğine dair işaretler vardır. Bunun en iyi örneklerinden biri, Atatürk'ün Fethi Bey'e söylediği, yukarıda alıntıladığımız şu cümledir: "Bugünkü manzaramız aşağı yukarı bir *dictature* manzarasıdır. Vakıa bir meclis vardır. Fakat dahilde ve hariçte bize diktatör nazarıyla bakıyorlar. Halbuki ben Cumhuriyeti şahsî menfaatlerim için yapmadım. Hepimiz fâniyiz. Ben öldükten sonra arkamda kalacak müessese bir istibdat müessesesidir. Ben ise millete miras olarak bir istibdat müessesesi bırakmak ve tarihe o suretle geçmek istemiyorum."[92] İnönü de, demokrasiye geçişten yıllar sonra aynı duyguyu şu şekilde ifade etmişti: "Etrafımızdaki memleketlerin serbest seçimler yaptıklarını görür ve utancımdan odamın duvarlarına bakamazdım."[93]

Gene bir yandan tek-parti yüceltilirken, Atatürk'ün kendi el yazılarından oluşan ve onun emriyle 1931 yılında okullarda okutulmak üzere basılan *Medenî Bilgiler* kitabında demokrasinin güçlü şekilde övülmüş olması ilginçtir. Atatürk'e göre,

---

91 Maurice Duverger, *Siyasi Partiler* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1970) (çev. Ergun Özbudun), s. 359-364.

92 Okyar, *Üç Devirde Bir Adam*, s. 392-393.

93 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), s. 17.

> "Demokrasi esasına müstenit hükûmetlerde, hâkimiyet, halka, halkın ekseriyetine aittir. Demokrasi prensibi, hâkimiyetin millette olduğunu, başka yerde olmıyacağını iltizam eder. Bu suretle demokrasi prensibi, siyasî kuvvetin, hâkimiyetin menşeine ve meşruiyetine temas etmektedir... Demokrasi esası, bugün asrî teşkilâtı esasiyenin umumî fabrikası gibi görünmektedir... Artık bugün, demokrasi fikri daima yükselen bir denizi andırmaktadır... Demokrasi esas itibariyle siyasî mahiyettedir. Demokrasi, bir içtimaî muavenet veya bir iktisadî teşkilât sistemi değildir... Demokrasi maddî refah meselesi de değildir. Böyle bir nazariye, vatandaşların siyasî hürriyet ihtiyacını uyutmayı istihdaf eder. Bizim bildiğimiz demokrasi, bilhassa siyasîdir; onun hedefi, milletin idare edenler üzerindeki murakabası sayesinde, siyasî hürriyeti temin etmektir."[94]

Aynı eserde Atatürk, Bolşevizmi ve korporatizmi (menfaatlerin temsili) de eleştirerek, bunları "memleket ve milletimiz için muvafık" görmediğini belirtmiştir.[95]

Nihayet, CHP ideolojisinin, kendisine çizdiği nihaî hedef açısından da, demokrasi konusunda bir iç çelişki ya da gerilim taşıdığı söylenebilir. Gerçekten, Türk devriminin nihaî hedefinin "muasır medeniyet seviyesine erişmek" olduğu, o zamandan bu yana, sürekli tekrarlanmıştır. Nitekim Anayasa Mahkemesi'nin 1986 tarihli bir kararında, çağdaş uygarlık seviyesine erişilmesi, "Anayasada benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen" bir "ana erek" olarak nitelendirilmiştir.[96] Oysa, demokrasi uygulamasının iki Dünya Savaşı arasındaki dönemde kaydettiği gerilemeye (Huntington bunu "birinci ters dalga" olarak adlandırmaktadır), rağmen, "muasır medeniyet seviyesi"nin siyasal ifadesinin, Batı tipi siyasal demokrasi olduğu, Atatürk ve lider kadronun diğer mensuplarının çoğu tarafından da teslim edilmektedir. Bu iç çelişki, aşağıda göreceğimiz gibi, 1940'ların ortalarında çok-partili sisteme geçişi kolaylaştırıcı bir faktör olmuştur.

Genel Değerlendirme

CHP tek-parti rejiminin, 1931'den sonra geçirdiği dönüşümün, gerek örgütsel, gerek ideolojik, gerekse sınırlı plüralizmin tasfiyesine yönelik tedbirler açısından, onu otoriter rejimden, totaliter-benzeri bir rejime dönüştürmüş olduğu ileri sürülebilir. Rejimin bu dönemdeki görüntüsünün, Linz'in "eksik

---

94 Afetinan, *Medenî Bilgiler*, s. 29-31.

95 *A.g.e.*, s. 40-41.

96 Anayasa Mahkemesi kararı, (E. 1986/11, K.1986), 26, 4.11.1986, *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi*, Sayı 22, s. 312.

totalitarizm" veya "durdurulmuş totalitarizm" olarak adlandırdığı alt-tipe uygun düşüp düşmediği tartışılabilir. Yazara göre, otoriter rejimlerle totaliter rejimler "arasındaki geçişler, demokrasiden otoritarizme geçişteki gibi temel bir kesinti göstermemekte; nadir istisnalar bir yana, zora dayanan değişimler, iç savaşlar ve askerî darbeler söz konusu olmamaktadır. Sınırın belirsizliği, bu ikisi arasındaki gri bölgeyi tasvir etmek üzere, totalitarizm-benzeri, totalitarizm-sonrası, rasyonelleştirilmiş totalitarizm, terörsüz totalitarizm, vb. deyimlerin gitgide daha çok kullanılır olmasından da anlaşılmaktadır... Totalitarizm yönündeki gelişmenin durdurulduğu ve durumun istikrar kazandığı... bir sistem, 'eksik totalitarizm' *(defective totalitarianism)* olarak tanımlanabilir... Totalitarizmden yana olan güçlerin etkinliğinin önlendiği durumlara da 'durdurulmuş totalitarizm' *(arrested totalitarianism)* adı verilebilir."[97]

Sonuç olarak, 1931-1945 döneminde partiye birtakım totaliter nitelikler kazandırma yolundaki çabalara rağmen, varılan noktanın, bir "eksik totalitarizm" olarak dahi değerlendirilmesinin güç olduğu söylenebilir. Yukarıda açıklandığı gibi, bu dönemde geçirdiği örgütsel değişikliklere rağmen parti, güçlü bir kitle mobilizasyonu yeteneği kazanamamış, esas itibariyle bir elit partisi olma niteliğini korumuştur. İdeolojik açıdan da, bir çeşit korporatist ideoloji yaratma yolundaki çabalara rağmen, CHP'nin totaliter rejimlerdekine benzer işlenmiş, kapsamlı ve sistemli bir ideoloji yaratabildiği söylenemez. CHP'nin bu dönemdeki ideolojisi, kuşkusuz, Marksizm-Leninizmin, hatta Faşizmin felsefî zenginliğinden ve iç tutarlılığından yoksundur. Rejimin ideolojisini açıklama ve sistemleştirme amacıyla yazılan eserler, entelektüel seviyeleri bakımından, Komünist ve Faşist benzerlerinin çok altındadır.[98] 1932-1933'te CHP üyesi veya sempatizanı bir grup aydının, *Kadro* dergisi çevresinde sol Kemalist bir ideoloji yaratma çabaları da, bazı fikirlerinin rejim yöneticilerinde hoşnutsuzluk uyandırması sonucunda, başarıya ulaşamamıştır.[99]

Türk tek-partisinin ideolojisi, Clement H. Moore'un ideolojik nitelikleri açısından yaptığı tek-parti sistemleri tasnifi yönünden de değerlendirilebilir.[100] Bilindiği gibi Moore, bu sistemleri, ideolojilerinin araçsal veya anlatım-

---

97 Linz, *Totaliter ve Otoriter Rejimler*, s. 220-225.

98 Esat Öz, o dönemde Kemalizmi yorumlamaya ve açıklamaya yönelik başlıca eserlerin bir listesini vermektedir: *Otoritarizm ve Siyaset*, s. 109, n. 10.

99 *Kadro* dergilerinin tıpkıbasımı yapılmıştır: *Kadro* 1932, Cilt 1; *Kadro* 1933, Cilt 2 (yayına hazırlayan Cem Alpar) (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1978, 1979). Kadro hareketi hakkında keza bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İnkılâp ve Kadro* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968).

100 Clement H. Moore, "The Single Party as Source of Legitimacy", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 48-72.

sal oluşlarına ve amaçlarının topyekûn veya kısmî değişim oluşuna göre dörde ayırmaktadır. Araçsal *(instrumental)* ideoloji, taraftarlarına, pratik eylem alanında yol gösteren, rehberlik eden ideolojidir. Pratik eylem dünyasıyla yakın bir ilişki içinde bulunmayan anlatımsal *(expressive)* ideoloji ise, daha çok, bir efsane, bir "myth" niteliği taşır. Anlatımsal ideolojinin gerçek anlamda uygulanması söz konusu olmadığından, onun rasyonel bir eleştiriye tâbi tutulması, ideolojik ilkelerle pratik sonuçlar arasındaki çelişkilerin ortaya çıkarılması da çok güçtür. Anlatımsal ideolojilerin en tipik örneklerinden biri, Sorel'in "genel grev efsanesi"dir.

CHP ideolojisinin, pratik eylem anlamında yol göstermekten çok, muasır medeniyet seviyesine ulaşmak ve davranışlarını akıl ve bilim esasları doğrultusunda düzenleyen rasyonel bireylerden oluşan bir-örnek bir toplum yaratmayı amaçladığı düşünülürse, onun anlatımsal özelliklerinin ağır bastığı söylenebilir. Gene bu tür bir değişim, mahiyeti icabı, kısmî bir değişim değil; siyaseti, ekonomiyi, kültürü ve eğitimi kapsayan topyekûn bir değişim olabilir. Moore, anlatımsal bir ideoloji ile topyekûn değişim amacını birleştiren tek-partileri "kiliyastik" *(chiliastic)* tek-partiler olarak adlandırmaktadır. Ancak Moore'un işaret ettiği gibi, bu tip rejimlerin, istikrarlarını koruyabilmek için, başlıca özel menfaat gruplarıyla uzlaşmaya varıp onları devlet mekanizması içinde bağdaştırmaya çalışmaları, bu partilerin devrimci ruhlarını ve toptan değişim ideallerini geri plana atmaları sonucunu doğurur. CHP'nin de, 1930'larda doruk noktasına çıkan, otoriter rejimi derinleştirme çabalarından sonra, benzer bir sürece girdiği söylenebilir.

ALTINCI BÖLÜM

Türkiye'de Çok-Partili Hayata Geçiş ve Seçimsel Demokrasi

DEMOKRASİYE GEÇİŞ (1946-1950)

Türkiye'deki tek-parti rejiminin, 1946-1950 yılları arasında, rejimde ihtilâl, hükûmet darbesi, iç savaş, askerî yenilgi veya yabancı işgal gibi radikal bir kesinti ya da kopma olmaksızın, barışçı yoldan çok partili hayata geçmesi, o zaman için böyle bir dönüşümün tek örneği olması açısından, gerek Türk gerek yabancı bilim adamlarının ve siyaset çevrelerinin büyük ilgisini çekmiştir. Türk örneği, 1980'lerde ve 1990'larda oluşacak olan demokrasiye geçiş literatüründe (*transitology*) "reform" yolu olarak adlandırılan yolun tipik bir örneğini teşkil etmektedir.[1] Bu dönüşümün başka ve bildiğim kadarıyla benzersiz olan özelliği, onun siyasal kurumlarda ve anayasal yapıda hiçbir değişiklik olmaksızın, sadece nisbeten basit bazı kanun değişiklikleriyle gerçekleştirilmiş olmasıdır.[2]

---

1 Demokrasiye geçişlerdeki reform yolu hakkında, bkz. Samuel P. Huntington (çev. Ergun Özbudun), *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlaşma* (Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Yetkin Yayınevi, 1996), s. 120-137; Scott Mainwaring ve Donald Share, "Transitions through Transaction: Democratization in Brazil and Spain", W. A. Selcher (der.), *Political Liberalization in Brazil: Dynamics, Dilemmas, and Future Prospects* (Boulder: Westview Press, 1986), s. 177-179; Alfred Stepan, "Paths toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations", Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter ve Laurence Whitehead (der.), *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), s. 72-78; Adam Preworski, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), s. 68; Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993), s. 19-29.

2 Dankwart A. Rustow da, Türk siyasal gelişim çizgisinin bu ilginç özelliğine şöyle işaret etmekte-

Reform yolunun temel özelliği, demokrasiye geçiş sürecinin, bizzat otoriter rejim yöneticileri tarafından başlatılması ve yürütülmesidir. Huntington'a göre demokratikleşme "süreçlerindeki üç temel etkileşim, iktidarla muhalefet, iktidar koalisyonundaki reformcularla tutucular ve muhalefetteki ılımlılarla aşırılar arasındaki etkileşimlerdir... Dönüşümlerde [reform yolunda], iktidar koalisyonu içindeki reformcularla tutucular arasındaki etkileşim temel önem taşımış; dönüşüm ancak, reformcular tutuculardan, iktidar muhalefetten, ılımlılar da aşırılardan daha güçlü oldukları takdirde gerçekleşmiştir."[3]

Türkiye'deki reform sürecinin başarıyla sonuçlanmasında, bu üç şartın da gerçekleşmiş olması, şüphesiz, belirleyici rol oynamıştır. Demokratikleşme sürecinde CHP içinde, reformcular ya da demokratikleşme taraftarları ile, tutucular ya da buna karşı olanlar arasında ciddî bir çatışmanın yaşanmış olduğu bilinmektedir. Bu çatışmanın reformcular lehine sonuçlanmasında, kişisel ağırlığını onlardan yana koyan Cumhurbaşkanı İnönü'nün rolü belirleyici olmuştur. Şaibeli 1946 seçimlerinden[4] sonra, 7 Ağustos 1946 tarihinde Başbakanlığa gelen ve partinin sert kanadının lideri görünümünde olan Recep Peker, demokratikleşme hamlelerine sıcak bakmıyordu. Onun Başbakanlığı döneminde CHP ile muhalefetteki DP arasındaki ilişkiler gerilmiş ve bu gerilim ancak, İnönü'nün ünlü 12 Temmuz 1947 Beyannamesi ile giderilebilmiştir. Beyannamede İnönü, ihtilâlci değil kanunî usuller içerisinde çalışan muhalefet partisinin, iktidar partisinin sahip olduğu imtiyazlara sahip olması gerektiğini, kendisini devlet başkanı olarak her iki partiye karşı aynı derecede sorumlu gördüğünü, idarenin huzur ve asayişi sağlama görevinin tartışılamayacağını, ancak kanunlara uygun olarak kurulmuş siyasal partilere karşı tarafsız ve eşit davranmasının siyasal hayatın güvenliğinin temel şartı olduğunu, muhalefetin güven içinde ve iktidarın kendisini ezeceğinden korkmaksızın çalışacağını, karşılaşılan güçlüklerin çoğu zaman psikolojik nitelikte olduğunu vurgulamıştır.[5]

---

dir: "Siyasal elitin en köklü biçimde değiştiği zamanlarda siyasal kurumlar, ana nitelikleri itibariyle, istikrarlarını korumuşlardır; siyasal kurumların baştan aşağıya yeniden biçimlendirildiği zamanlarda ise, siyasal elitin sosyal kompozisyonu değişmemiştir: "Turkey: The Modernity of Tradition", Lucian W. Pye ve Sidney Verba (der.), *Political Culture and Political Development* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965), s. 197. Demokrasiye geçiş, bu gözlemlerden ilkine; Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e geçiş ise, ikincisine uygun düşmektedir.

3 Huntington, *Üçüncü Dalga*, s. 119.

4 1946 seçimleri hakkında etraflı bir araştırma için, bkz. Erol Tuncer, *1946 Seçimleri* (Ankara: TESAV Yayınları, 2008), özellikle, s. 119-130.

5 Kemal Karpat, *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1959), s. 191-192; Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1982), s. 170-172. Hakan Yılmaz, 12 Temmuz Beyannamesi'ni, İnönü'nün tek taraflı bir iyi niyet beyanı olarak değil, CHP ve DP liderleri arasında bir aylık temaslar sonu-

12 Temmuz Beyannamesi, geçiş sürecinde bir dönüm noktası olmuştur. Kısa bir süre sonra Peker, İnönü ile fikir ayrılıkları ve CHP içindeki ılımlı ya da reformcu grubun (Otuzbeşler) artan muhalefeti karşısında Başbakanlıktan istifa etmiş, daha ılımlı olan Hasan Saka, 10 Eylül 1947'de Başbakan olarak Peker'in yerini almıştır. Peker'in CHP'nin 7. Kurultayı'nda (17 Kasım-4 Aralık 1947) İnönü'ye son meydan okuması kesin bir yenilgi ile sonuçlanmış, Peker parti genel başkanlığı için 595 oy almış olan İnönü karşısında sadece 25 oy toplayabilmiştir.[6] Saka hükûmeti, 16 Ocak 1949'da yerini Şemsettin Günaltay hükûmetine bırakmıştır. Ilımlıların hâkim olduğu bu hükûmet döneminde demokrasiye geçişin önündeki son engeller de ortadan kaldırılmış, özellikle Seçim Kanunu (5545 sayılı Kanun), DP'nin taleplerinin büyük bölümünü karşılayacak, bu arada gizli oy açık tasnif sistemini ve seçimlerin yargısal denetimini gerçekleştirecek biçimde değiştirilmiştir. Bu kanuna göre yapılan 14 Mayıs 1950 seçimleri, DP'nin açık zaferi ile sonuçlanmıştır. Böylece, Huntington'un birinci şart olan, iktidar partisi içindeki reformcuların tutuculardan daha güçlü olması, Türkiye örneğinde tam olarak gerçekleşmiştir.

Huntington'un reform sürecinin başarısı için ikinci şartı olan, iktidarın muhalefetten daha güçlü olması durumunun da, Türkiye örneğinde gerçeğe uygun düştüğü söylenebilir. Bazı demokrasiye geçiş örneklerinde görülen, iktidarla muhalefetin yaklaşık eşit güçte oldukları, dolayısıyla demokrasiye geçişin iki taraf arasında müzakerelere dayanan az çok resmî ve biçimsel bir sözleşme (*pactada*) yolu ile gerçekleşmesi, Türkiye örneği bakımından söz konusu olmamıştır. CHP iktidarı, ordunun ve tüm devlet aygıtının desteğiyle, muhalefetten çok daha güçlü konumdaydı. Celal Bayar'ın uzun yıllar sonra Metin Toker'e söylediği şu sözler, bu güç dengesizliğini açıkça ortaya koymaktadır: "İki jandarma eri gönderebilirler ve partiyi kapatabilirlerdi ve memlekette hiçbir şey olmazdı. Fakat ben İsmet İnönü'nün bunu arzulamadığından emindim."[7]

Huntington'un reform sürecinin başarısının üçüncü şartı olarak gör-

---

cunda hazırlanan bir çeşit sözleşme (pakt) olarak görmektedir. Ona göre bu pakt, her iki cephe içindeki sertlik yanlılarına ve maksimalistlere karşı, iktidar partisi içindeki yumuşaklık yanlılarıyla muhalefet partisi içindeki ılımlıların vardıkları bir anlaşmadır. Yılmaz, beyannamenin açıklanmasının, Türkiye-ABD askerî yardım andlaşmasının imzalanmasıyla aynı günde olduğuna da dikkat çekmektedir: "Democratization from Above in Response to the International Context: Turkey, 1945-1950", *New Perspectives on Turkey*, 17 (Sonbahar 1997), s. 22.

6 Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş*, s. 190; Cemil Koçak," Siyasal Tarih (1923-1950)," Sina Akşin (der.), *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2007), s. 183-188.

7 Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990), s. 91.

düğü, muhalefet içindeki ılımlıların aşırılardan daha güçlü olması şartı da, Türkiye bakımından gerçekleşmiştir. Gerçekten, daha önceki TCF ve SCF denemelerinin aksine, CHP liderliği, DP muhalefetinin rejimin temel ilkelerini ve Atatürk devrimlerini tehlikeye atmayacağına inanıyordu. Özellikle, Atatürkçülüğünden hiç kuşku duyulamayacak olan Celâl Bayar'ın şahsına karşı güven, bu süreçte kilit rol oynamıştır. DP'nin diğer önde gelen simaları, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan da uzun süre CHP milletvekili olarak görev yapmışlardı. CHP'nin resmî organı *Ulus* gazetesinin başyazarı Falih Rıfkı Atay'ın şu sözleri, yeni muhalefet partisinin iktidarca nasıl algılandığını açıkça göstermektedir: "Celâl Bayar'ın Kemalizm davasına ve Türk devrim geleneklerine uygun bir muhalefet partisi kurmaya ve işletmeye muvaffak olmasını biz de en aşağı kendisi ve arkadaşları kadar dilemekteyiz. Celâl Bayar bizim partimizde fazileti, dürüstlüğü ve ülkücüğüyle şöhret kazanmıştır. Karşımızda bu vasıfta bir liderin muhalefet partisini kurmasından memnun olmamak imkânı var mıdır?"[8]

Gerçekten, temel iç ve dış politika konularında CHP ile DP muhalefeti arasında bir fikir ayrılığı bulunmadığı, Celâl Bayar'ın yeni partinin programını sunmak üzere İnönü'yü ziyaret edişi sırasında aralarında geçen şu konuşmadan anlaşılmaktadır:

> İnönü,
>
> "Terakkiperverlerde olduğu gibi 'İtikadatı diniyeye biz riayetkârız' diye madde var mı?"
>
> Celâl Bayar,
>
> "Hayır Paşam. Laikliğin dinsizlik olmadığı var" dedi.
>
> "Ziyanı yok. Köy Enstitüleriyle, ilkokul seferberliğiyle uğraşacak mısınız?"
>
> "Hayır."
>
> "Dış politikada ayrılık var mı?"
>
> "Yok!"
>
> "O halde, tamam..."[9]

Feroz Ahmad'a göre de, "iki partinin programları arasında pek bir fark yoktu... Bu iki parti, ABD'deki Cumhuriyetçiler ve Demokratlar arasındaki fark kadar farklıydı; İngiltere'deki İşçi Partisi ve Muhafazakâr Parti arasındakinden daha çok ortak noktaları vardı."[10]

---

8 *A.g.e.*, s. 40-41.

9 *A.g.e.*, s. 81.

10 Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment with Democracy, 1950-1975* (Boulder: Westview Press, 1977), s. 30, 40.

Demokrasiye geçiş sürecinde ılımlılarla aşırılar arasındaki ayrışma, muhalefet cephesinde de gözlemlenmiştir. Bayar ve yakın arkadaşlarının ılımlı kanadı temsil etmesine karşılık, DP içindeki bir grup, hükûmet karşısında daha uzlaşmaz bir çizgi izlemiş ve DP'yi bir "muvazaa" partisi olarak nitelendirmiştir. Bu grup, 1948 yılında DP'den kopmuş ve Millet Partisi'ni (MP) kurmuştur. MP, 1950 seçimlerinde oyların ancak yüzde 3'ünü alabilmiş ve tek bir milletvekilliği kazanabilmiştir.[11] Böylece, muhalefet cephesinde de ılımlıların üstünlük kazanması, demokrasiye geçişi kolaylaştırıcı faktörlerden biri olmuştur.

Konumuz açısından özellikle üzerinde durulması gereken bir husus, 1945 yılında başta İnönü olmak üzere CHP liderliğini böyle bir demokratik açılımı başlatmaya sevketmiş olan faktörlerin neler olduğudur. Yukarıda değinildiği gibi, bu olay o dönemde bir ilk olduğundan, gerek Türk, gerek yabancı gözlemcilerin çok ilgisini çekmiş ve başlıca iki tez geliştirilmiştir. Bunlardan biri, demokratik açılımı çok büyük ölçüde dış faktörlere, yani mihver devletlerinin yenilgisi sonucunda faşizm ve faşizm-benzeri ideolojilerin itibarlarını kaybetmesine, esen demokrasi rüzgârlarına ve daha özel olarak da Sovyet tehdidi karşısında CHP iktidarının, demokratik Batı ülkelerinin desteğini sağlama arzusuna bağlamaktadır. İkincisi ise, demokratikleşmeyi CHP tek-parti rejiminin kendisine özgü niteliği ile, yani bu rejimin hiçbir zaman demokrasiyi ilke olarak reddetmemiş, tek-parti rejimini ülke şartlarının zorunlu kıldığı geçici bir dönem olarak görmüş, demokrasiyi uzak da olsa nihaî bir hedef olarak telâkki etmiş bir "vesayetçi demokrasi" oluşuyla açıklamaktadır.[12] Bu iki temel açıklamaya eklenebilecek bir üçüncüsü de, bürokratik ağırlıklı tek-parti rejiminin sona erişini, güçlenen burjuvazinin ve onun temsilcisi olan DP'nin eseri olarak görmektedir.

Birinci tezin en inandırıcı ve bilimsel açıklaması, Hakan Yılmaz tarafından ileri sürülmüştür. Yılmaz'a göre, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Türkiye'nin milletlerarası itibarı, Müttefikler safında savaşa girmeyi reddetmiş olması ve savaşın ilk yıllarında Nazi Almanya'sına karşı izlediği uzlaşmacı, hatta zaman zaman işbirlikçi politikası sebebiyle, en düşük seviyesindeydi. Bir yandan da Sovyetler, Türk-Sovyet "özel dostluğunun" yenilenmesinin şartı olarak, Boğazların ortak savunmasını talep ediyorlardı. Üstelik, ABD ve

---

11 *A.g.e.*, s. 26-27; Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 210-234; Koçak, " Siyasal Tarih (1923-1950)," s. 190-191; Yılmaz, "Democratization from Above", s. 23-24.

12 Daha önceki yazılarımda, benim de bu görüşü benimsemiş olduğuma yukarıda değinmiştim: Bölüm 5, n. 90.

İngiltere de, bu talebe soğuk bakmıyorlardı. CHP liderliği ise, bu özel ilişkinin yenilenmesinin, sonuçta rejimin devrilmesine ve Türkiye'nin Sovyetler'e bağımlı bir devlet haline gelmesine yol açacağından endişe ediyordu.[13] Metin Toker'in İnönü'den naklettiği şu sözler bu endişenin gerçekliğini açıkça göstermektedir: "Boğazları beraber savunacaktık. Yani Rus kuvvetleri gelip Boğazlara yerleşecekti. Sonra, ortak savunmanın icabı diye bizden her şeyi isteyeceklerdi. Doğu Avrupa'nın ele geçirdikleri ülkelerinde hangi statüye sahipseler, bizde de o statüde bulunacaklardı."[14]

Yılmaz'a göre Sovyetler Birliği ile özel dostluk ilişkisinin yenilenmesi, Kemalist yönetici blok bakımından bir ölüm kalım sorunu haline gelmiş ve Türkiye'yi ABD liderliğindeki Batı dünyasıyla sıkıca bütünleştirmek, onun milletlerarası alandaki izolasyonunu önleyecek "en iyi ve en emin yol" olarak görülmüştü. Bunun yolunun da liberalleşme ve demokratikleşmeden geçeceğine inanılıyordu. Yılmaz, İnönü'nün demokratikleşmeye güçlü bir yeşil ışık yakan 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasının, Sovyet taleplerinden hemen sonra ve San Fransisco konferansının bitiminden hemen önce olmasına dikkat çekmektedir.[15] Gerçekten, İnönü, o konuşmasında şunları ifade etmiştir:

> "Memleketimizin siyasi idaresi cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla gelişmeye devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir... Büyük Meclisin şimdiye kadar parlak bir surette ispat ettiği hakikat, halk idaresinin memleketi serbest düşüncelere ve hürriyet hayatına alıştırıp eriştirmesi... olmuştur. Büyük Meclis az zaman içinde büyük inkılaplar geçirmiş bir memleketin, sarsıntılara uğramadan, daha ziyade ilerlemesini temin edecektir."[16]

İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihli şu konuşması, yeşil ışığı daha da güçlendirmiştir:

> "Demokratik karakter Cumhuriyet dönemi boyunca prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük prensip olarak hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka, zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edil-

13 Yılmaz, "Democratization from Above", s. 5-6; bu dönemde Almanya ile yakınlaşma politikası hakkında, bkz. Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1986), s. 152-203.

14 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 138.

15 Yılmaz, "Democratization from Above", s. 6-9.

16 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 56-57; Karpat, *Turkey's Politics*, s. 141.

> miştir. Bizim tek eksiğimiz hükûmet partisinin karşısında bir parti bulunmamasıdır. Bu yolda memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir. İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüsün muvaffak olamaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları sevkiyle hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır."

İnönü, bu konuşmasında, muhaliflerin parti içinde bir hizip olarak çalışmaktansa, açıkça "kanaatleri ve programları ile" bir siyasal parti halinde ortaya çıkmalarının daha doğru olacağını belirtmiş, bu nutuktan tam bir ay sonra da, 1 Aralık 1945'te Celâl Bayar, yeni partiyi kuracağını ilân etmiştir.[17]

Yılmaz, bu açılımın ABD tarafından olumlu karşılanması ve Sovyet taleplerine karşı daha sert bir tutumun alınmasından sonra, Recep Peker'in başbakanlığında liberalleşme ve demokratikleşme politikalarının durma noktasına geldiğini, ancak 1947'de Truman doktrininin ilânı ve Marshall yardım planından büyükçe bir pay alabilme ümidiyle, demokratikleşme sürecinin yeniden ve daha kararlı biçimde hızlandırıldığını ifade etmektedir. Yazara göre bu dış gelişmeler, DP muhalefetini bastırma alternatifinin dış maliyetini yükseltmiştir.[18]

Demokrasiye geçişte dış faktörlerin en çok ağırlık taşıdığı görüşü, başka birçok yazarca da paylaşılmıştır. DP döneminin önde gelen simalarından Rıfkı Salim Burçak, bunu şöyle ifade etmektedir:

> "İnönü, demokratik düzene iç olayların olduğu kadar, dünya şartlarının da tesir ve baskısı altında girmeye kendisini mecbur hissediyor ve tek-partili diktatoryal idareye son verirken, memleket güvenliğinin ancak demokratik devletler topluluğu içerisinde sağlanabileceğine inanıyordu. Türkiye'nin tek partiden demokrasiye geçişi üzerinde birinci derecede etkili olan faktör kanaatimce bu idi. Türkiye, rejimini demokratlaşması için şu veya bu devletin belki açıktan bir baskısı karşısında kalmadı; ama dünya şartlarının pek âşikar olan tesir ve baskısı altına girmiş olduğunda da şüphe yoktu. Savaşın sonlarında, Sovyet Rusya ile aramızda baş gösteren gerginliği, memleketimizin içine düşmüş olduğu tehlikeli yalnızlıktan kurtulmak için Birleşik Amerikaya yaklaşma çabalarını, Avrupada faşist rejimlerin kanlı akibetlerini göz önünde tutmadan bizdeki rejim değişikliğini gerçekçi bir açıdan izah etmek kabil değildir."[19]

---

17 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye* , s. 75-76.

18 Yılmaz, "Democratization from Above", s. 17-22.

19 Rıfkı Salim Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş*, 1945-1950 (Olgaç Yayınevi, 1979), s. 41-42. Burçak, benzer görüşteki başka yazarlardan da alıntılarda bulunmaktadır, s. 47-49. Keza bkz. Çe-

Türkiye'nin çok-partili sisteme geçişinde dış faktörlerin belirleyici rol oynamış olduğu tezi, bazı ünlü yabancı tarihçilerce şüphe ile karşılanmıştır. Meselâ Bernard Lewis'e göre,

> "Yabancı şüpheciler ve bazı Türkler, bu değişiklikleri, Batı'yı ve özellikle Amerikalıları memnun etme arzusuna atfetmektedirler... Şüphesiz, Batı'yı etkileme ve kazanma arzusu, 1945'te İnönü'yü otoriter rejimi gevşetmeye zorlamış olan saikler arasında yer almaktadır... Ancak bundan, Türk reformunun bu çeşitli aşamalarının, diplomatik manevralardan başka bir şey olmadığı sonucuna varmak, vahim bir yanılgı olur. Türkiye'nin yöneticilerinin, salt yabancı bir devleti hoşnut etmek için, yönetim şekillerini değiştirmeleri ve iktidarı bir muhalefete teslim etmeleri muhtemel değildir. Eğer başlangıçtan beri bilmiyor olsalardı dahi, Türkiye'deki demokratik hürriyetlerin genişletilmesi ya da kısıtlanmasının, Washington'da onlara yardım etmek veya onları terk etmek konusundaki bir karar üzerinde ancak sınırlı bir etkiye sahip olacağını kısa zamanda anlamış olmaları gerekirdi."[20]

Feroz Ahmad da benzer görüştedir. Ona göre, "Amerika'nın temel kaygısı, demokrasi ya da çok partili siyaset değil, bölgesel ya da iç istikrardır." Ahmad, daha sonra Dışişleri Bakanı olacak olan Necmettin Sadak'ın ileri gelen Amerikalı ve İngiliz devlet adamları ile görüşmüş olduğunu, onlar açısından Ortadoğu'nun istikrarının temel önem taşıdığını, Türkiye güçlü olduğu sürece rejimin niteliğine itiraz etmediklerini, hatta partiler yarışmasının Türkiye'yi zayıflatabileceğinden endişe duyduklarını nakletmektedir.[21]

Bu tesbitler Batılı yöneticiler bakımından şüphesiz doğru olabilir. O dönemde Batılı yöneticilerin, Türkiye'nin demokratikleşip demokratikleşmemesine özel bir önem atfetmemiş oldukları, akla yakın gelmektedir. Nitekim, Salazar diktatörlüğü altındaki Portekiz, NATO'ya Türkiye'den önce kabul edilmiş, Franco İspanya'sı ile ABD arasında önemli askerî ve stratejik ilişkiler kurulmuştur. Ancak, burada kritik faktör, Batı devletlerinin Türkiye'nin demokratikleşmesi hakkında ne düşündüklerinden çok, Türk yöneticilerin, değişen milletlerarası konjonktürü nasıl algıladıkları ve değerlendirdikleridir. İnönü ve yakın çevresinde, demokratik açılımın, özellikle ABD yönetiminde Türkiye lehine güçlü bir sempati yaratacağı görüşünün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İnönü, San Fransisco Konferansı'na katılacak Türk dele-

tin Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1983), s. 225-254; Karpat, *Turkey's Politics*, s. 140-143.

20 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra: Oxford University Press, 2. baskı, 1968), s. 313-314.

21 Ahmad, *The Turkish Experiment with Democracy*, s. 24.

gasyonu başkanına, kendi rolünün "reformları kurumsallaştırmak ve tam demokrasiyi kurmak" olduğu yolunda Amerikalılara teminat vermesi talimatında bulunmuştur.[22]

Öte yandan ikinci tez, yani Türk tek-parti rejiminin baştan itibaren nihaî hedefi normal bir demokrasiye geçmek olan bir "gizil" (*virtual*) ya da "vesayetçi" (*tutelary*) demokrasi karakterine sahip olduğu, savaş sona erer ermez de, âdeta doğal bir evrim süreci ile demokrasiye dönüştüğü görüşü de, inandırıcı görünmemektedir. Yukarıda açıklandığı gibi, özellikle 1931'den sonra, liberal demokratik devletin ideolojik planda da reddedildiği, mevcut sınırlı plüralizmin tasfiye edildiği, tek-parti sisteminin zorunlu bir geçici dönem olarak değil, kalıcı ve dünyaya örnek olacak bir model olarak takdim edildiği hatırlanacaktır.[23] Belki bu konuda söylenebilecek en fazla şey, CHP ideolojisinin gene yukarıda değinilen iç çelişkilerinin, hiç değilse, böyle bir gelişimi imkânsız kılmadığıdır. Demokratikleşmenin üçüncü dalgasında Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin çoğunda (Polonya, Macaristan, Bulgaristan) demokrasiye geçiş sürecinin, Komünist Parti'nin liberal ya da reformcu kanadı tarafından başlatıldığı unutulmamalıdır.[24]

İdeolojik mülâhazalar bir yana, demokrasiye geçiş kararının alınmasında, daha pragmatik düşünceler de rol oynamış olabilir. Uzak görüşlü ve vizyon sahibi bir devlet adamı olan İsmet İnönü'nün, otoriter bir rejimin ilelebet ayakta duramayacağı yolundaki görüşleri, muhtemelen bu kararda önemli rol oynamıştır. Onun, 19 Mayıs 1945 nutkunu takiben Nihat Erim'e söylediği şu sözlerin, kendisinin gerçek düşüncelerini yansıttığı kabul edilebilir:

> "Bizim şimdiki sistemimiz baştaki şahsa dayanmaktadır. Bu türlü idareler ekseriya pek parlak başlar, hatta bir süre parlak devam eder. Fakat bunun sonu yoktur. Baştaki şahıs sahneden çekildiği zaman nasıl bir akibetle karşılaşılacağı bilinemez. Tek parti rejimleri normal demokrasi usulleri ile idare şekline intikal edemedikleri, hiç değilse bu zaruri olan intikali tam zamanında yapamadıkları için yıkılmıştır. Yıkıntının arasında da birçok zahmetlerle meydana getirilen birçok eserin hepsi heba olmuştur. Memleketimizi böyle bir akibetten korumalıyız. Ciddi ve esaslı murakabe ve muhalefet sis-

22 Yılmaz, "Democratization from Above", s. 9.

23 Cemil Koçak da benzer görüştedir: "Hiç olmazsa İnönü dönemi için şu yargıda bulunmak yanlış olmayacaktır. Bu dönemde yönetim ve CHP, kendini topluma tek-parti olarak sunmuş ve bunun 'geçici' bir durum olduğu yolunda herhangi bir açıklama yapmamıştır. Yönetimin, tek-parti iktidarının aslında geçici bir dönem olduğunu düşündüğü yönünde herhangi bir yazılı belge bulmak kolay değildir. Buna karşılık, tek-parti yönetiminin meşrulaştırılmak istendiği yolunda birçok resmî açıklama ortaya konabilir": *Türkiye'de Milli Şef Dönemi*, s. 392.

24 Ergun Özbudun, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı*, s. 99-110.

> temlerine süratle geçmeliyiz... Ben ömrümü tek parti rejimi ile geçirebilirim. Ama, sonucu düşünüyorum. Benden sonrasını düşünüyorum. Bu sebepten vakit geçirmeksizin işe girişmeliyiz."[25]

Türkiye'de demokrasiye geçişi açıklamak üzere ileri sürülen üçüncü bir görüş, bu dönüşümü, CHP iktidarı döneminde Türkiye'nin sosyal ve ekonomik yapısında meydana gelen değişimle ilişkilendirmektedir. Bu görüşe göre, CHP devletçiliği korumacılık politikalarıyla, aslında bir ticarî ve endüstriyel burjuvazinin doğmasına hizmet etmiş, bu burjuvazi de 1945'ten sonra, kendi menfaatlerini daha iyi koruyacağını düşündükleri bir demokratik rejime geçilmesini zorlamıştır. İlkay Sunar, bu görüşü şöyle ifade etmektedir: "Bürokrasi ile ticari sınıflar bir noktaya kadar birlikte ilerlediler, ancak bu noktadan sonra menfaat birliği bozuldu. Zenginliğini hızla arttırdığı İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda burjuvazi, devlet korumacılığına dayanmaktan vazgeçmişti; aslında, korumalar prangalara dönüşmüştü... Ticarî sınıflar, kendi güvenliklerinin ancak bürokratların bertaraf edilmesiyle mümkün olacağına inanmışlardı."[26]

Hakan Yılmaz, bu tezi, bence de çok haklı olarak eleştirmektedir. Ona göre, 1945'lerde Türk burjuvazisinin, ne Marksist anlamda "kendi başına bir sınıf" (*class-in-itself*), ne de Gramsci'ci anlamda "hegemonik-siyasal" bir sınıf olduğunu iddia etmek mümkündür.[27] Cılız ticaret ve sanayi burjuvazisinin, devlet korumacılığından yakındığına dair bir kanıt da yoktur. Aksine, burjuvazi, mevcut gelişmesini çok büyük ölçüde o politikalar sayesinde sağlamış ve demokrasiye geçilmesinden çok sonralara kadar devlet korumacılığına dayanmayı, diğer bir deyimle devlete bağımlılığını sürdürmüştür. 1980 ve 1990'larda dahi, önde gelen Türk siyasal bilimcileri, burjuvazinin devlete bağımlı karakterini vurgulamışlardır.[28] Yılmaz'a göre, "DP ile Türk burjuvazisi arasındaki ilişki, tıpkı DP ile köylü kitleleri arasındaki ilişki gibi, bir siyasal temsil ilişkisi değil, sosyal destek tabanından partiye, partinin sıradan üyeleri tarafından da

---

25 Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 57.

26 İlkay Sunar, *State and Society in the Politics of Turkey's Development* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1974), s. 66-87, alıntı s. 80-81'den; aynı yönde, Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Londra-New York: Verso, 1987), s. 112-115; Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 317. Bu görüşün geniş bir özeti ve eleştirisi için, bkz. Yılmaz, "Democratization from Above", s. 28-31.

27 *A.g.e.*, s. 30-31.

28 Metin Heper (der.), *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience* (Berlin: Walter Gruyter, 1991); özellikle bu kitapta yer alan, Metin Heper, Ersin Kalaycıoğlu, Yılmaz Esmer, Yeşim Arat ve Ayşe Buğra'nın makaleleri, bu yönde güçlü kanıtlar sunmaktadır.

parti liderliğine sunulan tam bir 'irade delegasyonu' idi... Sadece 1950'leri değil, daha sonraki onyılları da nitelendiren bu Türk tarzı delegasyoncu veya patrimonyal demokraside seçimler, 'millet' in 'irade'sini, kazanan partiye ve özellikle parti liderine vekâlet yoluyla devretmesinin aracı olarak işlemiştir." Yılmaz, bu modelle, Guillermo O'Donnell'ın "delegasyoncu (*delegative*) demokrasi" modeli arasındaki benzerliğe de dikkati çekmektedir.[29] Türk burjuvazisinin devlet karşısında az çok özerk bir siyasal güç kazanması süreci, esas itibariyle, Turgut Özal döneminin serbest piyasa reformlarıyla başlamıştır.

Sonuç olarak, Türkiye'de çok-partili hayata geçişin tek bir sebebe bağlanması zordur. Bu tarihî kararda, iç ve dış faktörler, özellikle İnönü'nün rejimin geleceğine ilişkin endişeleri rol oynamış gibi görünmektedir. Üstelik, bütün kanıtlar CHP liderliğinin, bu süreci başlatırken iktidarın bu kadar kısa bir süre içinde el değiştireceğini tahmin etmemiş olduğunu göstermektedir. CHP iktidarının, gelecek dönemde kendisini güvenceye alacak, kendisine birtakım "mahfuz alanlar" (*reserved domains*) bırakacak anayasa değişikliklerini (meselâ İnönü'nün halk oyuyla Cumhurbaşkanı seçilmesi, ikinci bir meclis, anayasa yargısı, nisbî temsil, vb.) gerçekleştirmeyi düşünmemiş olması, bunun bir kanıtıdır. Başka bir kanıt da, CHP'nin 1950 seçimlerini büyük farkla kazanacağından emin olarak, DP'ye bir kontenjan garantisi teklif etmiş ve bunun DP tarafından reddedilmiş olmasıdır.[30] Bu anlamda 1950 seçimleri, Huntington'un "sürpriz seçimler" (*stunning elections*)[31] kategorisinin en tipik örneklerinden biridir.

SEÇİMSEL DEMOKRASİ

Türkiye demokrasisinin en ilginç paradokslarından biri, çok-partili hayata geçişten 65 yıl sonra, hâlâ demokrasisini pekiştirebilmiş ya da konsolide edebilmiş olmamasıdır. Türkiye deneyimi, 1970'lerde demokrasiye geçen üç Güney Avrupa ülkesi (İspanya, Portekiz ve Yunanistan) ve Berlin Duvarı'nın yıkılmasını takiben demokrasiye geçen Komünizm-sonrası Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin deneyimleri ile kıyaslandığında, ortaya çıkan bilânço, tatmin edici olmaktan çok uzaktır. Bunun sebeplerinin çok-yönlü ve karmaşık olduğunda kuşku yoktur.[32] Başarısızlığı etkileyen başlıca faktörler şöyle sıralanabilir:

---

29 Yılmaz, "Democratization from Above", s. 31.

30 Aynı yönde, *a.g.e.*, s. 30, 26-27; Ahmad, *The Turkish Experiment with Democracy*, s. 30.

31 Huntington, *Üçüncü Dalga*, s. 169-179.

32 Bu soruyu, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation* (Boulder ve Londra: Lynne Rienner Publishers, 2000) başlıklı kitabımda cevaplandırmaya çalışmıştım.

Güçlü Devlet Geleneği

Türkiye ile ilgilenen araştırmacıların üzerinde ittifak ettikleri bir husus, Türkiye'de Osmanlı geçmişinden gelen bir güçlü devlet geleneğinin hâkim olduğudur.[33] Bu tesbit, Osmanlı İmparatorluğu'nda yönetici sınıf ile yönetilenler arasındaki keskin ayrılıktan; piyasaya yönelik değerlerden çok statüye yönelik değerlerin hâkim oluşundan; Ortaçağ Batı feodalizminin tersine, devletle birey arasında kilise, loncalar ve özerk şehir yönetimleri gibi ara ya da tampon yapıların mevcut olmamasından; toprak mülkiyetinin devlete ait oluşundan; yerli bir aristokrasinin bulunmamasından; din adamları sınıfının devlet karşısında özerk bir hiyerarşiye sahip bulunmayıp devlete bağımlı bir devlet hizmetlileri sınıfı oluşturmasından; bütün bu etkenlerin sonucu olarak da padişahın elinde mutlak bir otoritenin toplanmış bulunmasından kaynaklanmaktadır. Sonuç, zayıf bir sivil toplum karşısında, güçlü ve toplumdan büyük ölçüde özerk bir devlet yapısıdır. Hiçbir sosyal sınıfın esiri olmayan bu özerk devlet, sınıf ilişkilerini değiştirecek, ortadan kaldıracak veya yaratacak siyasal kararları kolaylıkla alabilmekteydi.

Osmanlı devlet yapısı ile Batı Avrupa feodalizmi arasındaki fark, yeniçağın başlarından bu yana, Machiavelli, Bodin, Bacon, Harrington, Bernier, Montesquieu ve Marx gibi düşünürlerin dikkatini çekmiştir. Meselâ Machiavelli'ye göre, "Türk imparatorluğunun tümü tek bir efendi tarafından yönetilmektedir; bütün diğer insanlar onun hizmetkârlarıdır; o krallığını sancaklara böler ve oraları yönetmek üzere çeşitli yöneticiler gönderir; istediği zaman da onları değiştirir veya başka yere nakleder... Onların hepsi, kendisine bağlı kullardır." Bacon da, benzer şekilde, aristokrasinin olmadığı yerde, Türklerde olduğu gibi "saf ve mutlak bir istibdat"ın var olacağını, çünkü aristokrasinin egemenliği yumuşattığını ve halkın gözlerini hükümdarlıktan başka taraflara çevirttiğini söylemiştir.[34]

---

33 Metin Heper, *The State Tradition in Turkey* (Walkington: Eothen Press, 1985); Ergun Özbudun, "The Continuing Ottomon Legacy and the State Tradition in the Middle East", L. Carl Brown (der.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1996), s. 133-157; Halil İnalcık, "The Nature of Traditional Society: Turkey", Robert E. Ward ve Dankwart A Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1964), s. 42-63; Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History*, Cilt 11 (Haziran 1969), s. 258-281; Engin Deniz Akarlı, "The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey", Engin Deniz Akarlı ve Gabriel Ben.Dor (der.), *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems* (İstanbul: Boğaziçi University Publications, 1975), s. 135-155.

34 Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra ve New York: Verso, 1979), s. 360-431, 462-549, alıntı s. 397-398'den.

Bu yapısal özellikler, siyasal kültür alanına da yansımış; devlet, gerek Osmanlı-Türk siyasal düşüncesinde, gerek halkın algılamalarında üstün ve yüce bir konum işgal etmiştir. Bu paternalist devlet anlayışı, "Devlet-i Aliye", "Devletin âli menfaatleri", "hikmet-i hükûmet" gibi kavramlarda ve "Allah Devlete, Millete zeval vermesin" ve "Devlet Baba" gibi halk deyişlerinde ifadesini bulmuştur. 1982 T.C. Anayasası'nın Başlangıç bölümünde, "kutsal Türk Devleti" (1995 Anayasa değişikliği ile çıkarılmıştır) ve "Yüce Türk Devleti" ibarelerinin kullanılmış olması, herhalde bir tesadüf eseri değildir.[35] Bildiğim kadarıyla, Türkiye'de milletin devletin hizmetinde değil, devletin milletin hizmetinde olması gerektiğini açıkça ilk söyleyen politikacı, merhum Turgut Özal olmuştur.

Tepeden İnme Devrim

Tanzimat reformlarıyla devlet içindeki iktidar merkezi, padişahın şahsından askerî ve sivil bürokrasiye kaymaya başlamıştır. Ancak bu değişim, gene de yönetici sınıf ya da devlet bloku içinde ve toplumsal faktörlerden geniş ölçüde bağımsız olarak gerçekleşmiştir. Tanzimat reformları, Birinci ve İkinci Meşrutiyet yönetimlerinin ve nihayet Cumhuriyet'in kurulması, çok büyük ölçüde, bu askerî-bürokratik sınıfın girişimleriyle gerçekleşmiştir.

Ellen Kay Trimberger, Japonya, Türkiye, Mısır ve Peru örneklerini karşılaştırdığı kitabında, bu değişim modeline "tepeden inme devrim" (*revolution from above*) adını vermektedir. Yazara göre, bu devrim türünün ön şartları şunlardır: "(a) nisbeten özerk bir bürokratik devlet aygıtı; (b) dinamik yönden özerk bir devlet bürokrasisi." Bunun özerk sayılabilmesi de şu şartlara bağlıdır: (a) "bunların hâkim toprak sahibi, ticarî veya endüstriyel sınıflardan devşirilmiş olmamaları; ve (b) iktidara geldikten sonra da, bu sınıflarla yakın kişisel ve ekonomik bağlar oluşturmamaları. Böylece, nisbî olarak özerk olan bürokratlar, üretim araçlarına hâkim olan o sınıflardan bağımsızdırlar."[36]

Türkiye'de önemli siyasal değişimlerin hemen hemen tümünün tepeden inme devrim yoluyla gerçekleşmiş olması, bugün bile Türk siyasal hayatında etkisini koruyan bazı önemli sonuçlara yol açmıştır. Bunlardan biri,

35 Türk siyasal kültüründe "hikmet-i hükûmet" (Devlet aklı, *raison d'état*) kavramının yeri hakkında, bkz. Mithat Sancar, *Devlet Aklı Kıskacında Hukuk Devleti* (İstanbul: İletişim, 2004).

36 Ellen Kay Trimberger, *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1978), s. 4-5. Keza bkz. Ali Kazancıgil, "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der), *Atatürk: Founder of a Modern State*, 2. baskı (Londra: Hurst, 1997), s. 45-46.

devrimleri gerçekleştiren askerî-bürokratik kadroların, bu devrimleri korumayı kendileri için aslî bir misyon olarak görmeleri ve bunu gerçekleştirebilmek için de devlet yapısı içerisinde ayrıcalıklarını ve vasî konumlarını muhafaza etmeye çalışmalarıdır.[37] Frederick W. Frey, Türkiye siyasetinde elitlerin hâkim konumunu şu sözlerle ifade etmektedir:

> "Yakın zamanlara kadar Türkiye siyaseti, çok büyük ölçüde, elit siyaseti olmuştur. Gelişme halindeki toplumların çoğunda olduğu gibi, siyasal dram, elit aktörler, elit kurumlar ve elit kentsel çevrelerle sınırlı kalmıştır. Kitle unsurları, kültürün niteliği, kaynakların dağılımı ve yöneticilerin tasarımlarıyla, dışlanmışlardır... Hâlâ Türkiye siyasetinin akışını, siyasal elit üzerinde odaklaşmak suretiyle geniş ölçüde analiz etmek mümkündür; ne var ki, bu perspektif gelecekte muhtemelen gitgide yetersiz kalacaktır."[38]

Gene iki Amerikalı siyasal bilimciye göre, "Kemalist rejimde, resmî elit, neredeyse karşı gelinemez bir iktidara ve bu iktidarla birlikte gelen sosyal itibara alışmıştı. Cumhuriyet Halk Partisi bürokratlaşmış; bürokratik ve siyasal iktidar, resmî görevlilerin iradesini kamuya dayatacak bir aygıt kuracak biçimde, birbiriyle büyük ölçüde kaynaşmıştı."[39] Askerî-bürokratik elitin bu vesayetçi anlayışı, aşağıda görüleceği gibi, Türkiye'nin bugün dahi tümüyle tasfiye etmeyi başaramadığı bir mirastır.

Tepeden inme devrim modelinin Türk siyasal hayatı bakımından doğurduğu ikinci önemli sonuç, Türk partileriyle sosyal sınıflar ve gruplar arasındaki bağların güçlü olmamasıdır.[40] Metin Heper, "parti sisteminin sosyal gruplardan büyük ölçüde bağımsız" olduğu bu durumu, "parti merkezli devlet" olarak adlandırmaktadır.[41] Gerçekten, bu bağların zayıflığı, sosyal grupların parti tercihlerini sık sık değiştirmesine, dolayısıyla seçimden seçime partiler arasında önemli oy kaymalarına (*volatility*) yol açmaktadır.

Hakan Yılmaz, CHP-DP ayrışmasını, haklı olarak, Kemalist yönetici blok içinde bir çatlama olarak nitelendirmektedir. Bu yarışma içerisinde DP, çevresel menfaatlere daha etkili şekilde hitap etmiş olmakla beraber, "Türk

---

37 Ergun Özbudun, "State Elites and Democratic Political Culture in Turkey", Larry Diamond (der.), *Political Culture and Democracy in Developing Countries* (Boulder ve Londra: Lynne Rienner Publishers, 1994), s. 189-210.

38 Frederick W. Frey, "Patterns of Elite Politics in Turkey", George Lenczowski (der.), *Political Elites in the Middle East* (Washington, DC: American Enterprise Institute, 1975), s. 42.

39 Leslie I. Roos ve Noralou P. Roos, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey (1950-1969)* (Cambridge: Harvard University Press, 1971), s. 31-32.

40 Özbudun, *Contemporary Turkish Politics*, s. 82-83.

41 Heper, *The State Tradition*, s. 100-101.

burjuvazisinin partisi değildi... DP, burjuvaziyi ya da büyük toprak sahiplerini veya köylü kitlelerini siyasal arenada temsil ediyor değildi; en fazlası, labirentimsi patron-yanaşma ağlarında patron koltuğunu işgal ediyordu."[42] Kanımca, siyasal partilerin sosyal güçlerle bağlarının zayıflığı daha uzun süre devam etmiş, yarışma esas itibariyle devlet elitleri blokunun iki kolu arasında cereyan etmiştir. 1980 ve 1990'larda ANAP ve Millî Görüş partilerinin ortaya çıkması, özellikle AK Parti'nin yükselişiyle birlikte, bu örüntünün değişmeye başladığı, belli sosyal grupların belli siyasal partilerle daha güçlü ve kalıcı biçimde özdeşleştiği görülmektedir.

Vesayetçilik

Yukarıda özetlenen tarihî, kültürel ve sosyolojik şartlar, Türkiye demokrasisinde güçlü bir askerî-bürokratik vesayet unsurunun oluşmasına yol açmıştır. Bilindiği gibi, liberal bir demokrasinin (Robert Dahl'ın deyimiyle poliarşinin) varlık şartlarından biri, temel siyasal kararların, serbest seçimler yoluyla halk tarafından seçilmiş organlarca alınması ve seçilmemiş organlara tanınmış mahfuz karar alma alanlarının (*reserved domains*) bulunmamasıdır.[43] Bu açıdan bakıldığında Türkiye, bir "vesayetçi" (*tutelary*) demokrasi ya da "seçimsel" (*electoral*) demokrasi tipine uygun düşmektedir.

Bir tek-parti sisteminde, sistemin doğası gereği olarak, bir vesayet sorununun ortaya çıkmayacağı açıktır. Bu sistemde, yukarıda da değinildiği gibi, zaten bürokratik ve siyasal kadrolar kaynaşmıştır. DP, iktidara geldiğinde, bir yandan sahip olduğu güçlü halk desteği, bir yandan da özünde demokratik olan 1924 Anayasası'nın, seçilmiş iktidarlar üzerinde bir vesayet mekanizması kurmamış olması sayesinde, böyle bir engelle karşılaşmamış, hatta iktidarının ilk günlerinde silâhlı kuvvetlerin üst kademelerinde geniş çaplı bir tasfiye gerçekleştirmiştir. Bu dönemde silâhlı kuvvetlerin üst kademelerinin iktidara yakın generallerden oluşmasına ve silâhlı kuvvetler üzerinde tam bir sivil gözetim gerçekleştirilmesine rağmen, zaman içinde orta ve alt kademelerde iktidar aleyhine bir hava oluştuğu bilinmektedir. Bu hava, 27 Mayıs 1960 askerî darbesiyle DP iktidarının düşürülmesi ile sonuçlanmıştır. Ordu içinde DP iktidarına karşı böyle bir tepkinin oluşmasında, subayların daha önceki dönemde sahip oldukları sosyal prestiji bir ölçüde kaybetmeleri, DP

---

42 Yılmaz, "Democratization from Above", s. 12-13, 30-31.

43 Robert A. Dahl, *Poliarchy: Participation and Opposition* (New Haven: Yale University Press, 1971), s. 3; Larry Diamond, *Developing Democracy toward Consolidation* (Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press, 1999), s. 11.

hükûmetlerinin din ve vicdan hürriyeti alanındaki daha müsamahalı uygulamalarını Kemalist mirasa ihanet gibi görmeleri ve nihayet iktidarın anti-demokratik politikalarından olumsuz yönde etkilenmeleri gibi çeşitli sebepler rol oynamış görünmektedir.

1960 darbesini takiben 1961 Anayasası'nın yapımı sürecine, kısmen darbeyi yapan subayların oluşturduğu Millî Birlik Komitesi (MBK), kısmen de onunla sıkı işbirliği içinde olan ve devlet elitlerinin başlıca siyasal temsilcisi konumunda bulunan CHP hâkim olmuş, kapatılan DP'nin üye ve taraftarları bu süreçten tümüyle dışlanmışlardır. Hatta Kurucu Meclis kurulmasına ilişkin 157 sayılı Kanun'un ikinci maddesi, "27 Mayıs devrimine kadar faaliyetleri, yayınları ve davranışlarıyla anayasa ve insan haklarına aykırı siyasetleri" desteklemiş olanları Temsilciler Meclisi üyeliğinden yasaklamak suretiyle, bu dışlamayı garanti altına almıştı.[44]

Devlet elitlerinin hâkimiyeti altında yapılan ve büyük ölçüde CHP'nin muhalefet dönemindeki anayasal taleplerini yansıtan 1961 Anayasası, bir yandan birey hak ve hürriyetleri alanını genişletir ve hukuk devleti garantilerini güçlendirirken, öte yandan da anayasal sisteme, seçilmiş organlar üzerinde birtakım vesayet mekanizmaları da getirmiştir.[45] Bunlar arasında, ikinci meclis olarak kurulan Cumhuriyet Senatosu'nun 150 seçimli üyesine karşılık, 23 MBK üyesi ve Cumhurbaşkanınca atanan 15 üye gibi, seçilmemiş üyeleri de içine alması; Cumhurbaşkanlığını tarafsız ve partiler-üstü bir makam telâkki ederek bunu sağlamaya yönelik ayrıntılı hükümler kabul etmesi ve demokrasiye geçişten sonraki ilk Cumhurbaşkanının darbe lideri General Cemal Gürsel olmasının yeni bir darbe tehdidiyle siyasetçilere kabul ettirilmesi, üniversitelere ve TRT'ye özerklik tanıyarak onları siyasal iktidarın etki alanı dışına çıkarması sayılabilir.

Ancak, 1961 Anayasası'ndaki vesayetçi izlerin en belirgin olanları, sivil-asker ilişkileri alanındadır. Askerî otoritenin sivil otorite karşısındaki etkisini ve özerkliğini güçlendiren bu yenilikler, 23 eski MBK üyesinin ömür boyu tabiî senatör yapılmasına ek olarak, "kanunun gösterdiği Bakanlar ile Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet temsilcilerinden" oluşan bir Millî Güvenlik Kurulu'nun anayasal bir organ olarak kurulması ve daha önce Millî Savunma Bakanına karşı sorumlu olan Genelkurmay Başkanının, Başbakana karşı so-

44 Ergun Özbudun ve Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey* (Budapeşte ve New York: Central European University Press, 2009) s. 14-17; aynı eserin Türkçe çevirisi, *Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), s. 24-27.

45 Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 11. baskı (Ankara: Yetkin Yayınları, 2010), s. 45-46.

rumlu kılınarak statüsünün güçlendirilmesidir. 1961-1980 döneminde yeni bir askerî darbe tehdidinin süregitmesi, şüphesiz, bu biçimsel yetki ve ayrıcalıkların fiilî etkisini arttırmıştır. Nihayet, 1961 Anayasası'nın geçici 4. maddesi, MBK ve devrim hükûmetlerinin karar ve işlemlerinden ve bunların idarece uygulanmasından dolayı cezaî, malî veya hukukî sorumluluk iddiası ileri sürülemeyeceğini ve bu dönemde çıkarılan kanunlar hakkında iptal veya itiraz yoluyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurulamayacağını hükme bağlamıştır. Bu tür af kanunlarına ya da eski rejimin bazı işlemlerinin değiştirilmesinin güçleştirilmesine, askerî rejimden demokrasiye geçen diğer bazı ülkelerde de rastlanmaktadır.[46]

1961 Anayasası'nın bir Anayasa Mahkemesi kurmuş, Danıştay'ın konumunu güçlendirmiş, yargı bağımsızlığını ve hâkim teminatını tanımış olması, elbette hukuk devleti yolunda atılmış olumlu ve önemli adımlardır. Ancak, MBK yönetimi, daha önce yargı organında büyük çapta bir tasfiye gerçekleştirmiş, diğer bir deyimle yargıyı "emin eller"e emanet etmiştir. "Yargıtay'ın 241 kişilik kadrosunda re'sen 66 yargıcın emekliye sevkedilmesi dolayısıyla yaklaşık 1/6'sı; yine 3.123 kişilik yerel mahkeme yargıç ve savcı kadrosundan doğrudan 520 yargıcın emekliye sevkedilmesi dolayısıyla 1/6'sı tasfiye edilmiş olmaktadır. Öte yandan Danıştay'ın 54 kişilik yargıç kadrosundan 28 yargıç emekliye sevk edilerek Danıştay'ın 1/2'si tasfiye edilmiştir."[47]

12 Mart 1971 muhtırası ile kurulan yarı-askerî rejim döneminde silâhlı kuvvetlerin güçlü etkisiyle yapılan 1971 ve 1973 Anayasa değişiklikleri ile, rejim üzerindeki askerî vesayet güçlendirilmiş ve silâhlı kuvvetlerin özerklik alanı genişletilmiştir. Bu değişiklikler arasında, Millî Güvenlik Kurulu'nun yetkilerine ilişkin 111. maddenin değiştirilmesi; askerî mahkemelerin görev alanının genişletilmesi (m. 138); asker kişilerle ilgili idarî eylem ve işlemlerin yargısal denetiminin Danıştay'ın görev alanından çıkarılarak bu amaçla bir yüksek mahkeme hüviyetinde Askerî Yüksek İdare Mahkemesi'nin kurulması (m. 140); sıkıyönetim ilânına yol açabilecek durumların genişletilmesi (m. 124) ve devletin güvenliği ile ilgili suçlara bakmakla görevli olan ve adlî hâ-

---

46 Özbudun, *Contemporary Turkish Politics*, s. 114-116; Huntington, *Üçüncü Dalga*, s. 230-233; J. Samuel Valenzuela, "Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions", Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell ve J. Samuel Valenzuela (der.), *Isues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1992), s. 62-70.

47 Osman Doğru, *27 Mayıs Rejimi: Bir Darbenin Hukuki Anatomisi* (Ankara: İmge Kitabevi, 1998), s. 122-126.

kim ve savcılarla askerî hâkim ve savcılardan oluşan karma Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulması sayılabilir.

Kısacası, 1961 Anayasası, bir yandan temel hak ve hürriyetler alanını genişletir ve çoğunlukçu demokrasi anlayışının tehlikelerine karşı bir "frenler ve dengeler" sistemi meydana getirirken, bir yandan da 1982 Anayasası ile doruk noktasına ulaşacak olan askerî ve bürokratik vesayetçiliğin tohumlarını atmıştır. Üçüncü Cumhurbaşkanı Celâl Bayar, bu Anayasa'nın felsefesini şöyle eleştirmektedir:

> "1961 Anayasası, ulusal egemenliğin kullanılışına, yeni ortaklar getirmektedir. Vatandaş oyu'nun kuracağı Millet Meclisi'nin bu egemenliği iyi kullanabileceği noktasında kuşku vardır. Bu ulusal egemenliğin kullanılışını güvenle yerine getirmek için müesseseler ihdas edilmiştir. Senato, Anayasa Mahkemesi, Milli Güvenlik Kurulu, Muhtar Üniversite, Muhtar TRT, Planlama vb... Ulusal egemenliğin 'kanun yapma gücü' Senato, Anayasa Mahkemesi, Cumhurbaşkanlığı'nın anayasa muhafızlığı görevi ile daraltılmakta, frenlenmekte, barajlanmaktadır. Bu daraltma, frenleme ve barajlama, vatandaş oyu'na karşı duyulan, fakat açıklanmayan güvensizliği gösterir. Önemli olan, devletin gerçek sahibi olan milletin yanına getirilen, yeni ortaklardır. Anayasanın karakterine bakarak bu yeni ortakları, 'ordu' ve 'aydın' diye niteleyebiliriz. Ordu, Millî Güvenlik Kurulu ile, aydın Anayasa Mahkemesi, Üniversite, TRT, Planlama ve hatta Senato'nun seçim dışı gelen üyeleriyle devlet ortaklığına girmektedir. Biz, Osmanlı'daki saray-medrese-ordu üçlüsünün devleti şeklen yönettiğini, gerçekte ordu ve medresenin tabandan gelen yönetimin temsilcileri olduğunu biliyorduk... Ordu ve medrese, 'biat' etmeden bir padişah tahta çıkamayacağına göre, bunlar bir çeşit 'müntehib-i saniler', ikinci seçicilerdir."[48]

1982 Anayasası, bu vesayetçi karakteri doruk noktasına çıkarmıştır. MBK rejimi döneminde 1961 Anayasası'nın, MBK'nın temsil ettiği askerî ve CHP'nin temsil ettiği sivil siyasal güçlerin işbirliği ile hazırlanmış olmasına karşılık, 1982 Anayasası tamamen askerî iradenin ürünüdür. 1961 Kurucu Meclisi'nin sivil kanadı olan Temsilciler Meclisi'nde iki muhalefet partisinin (CHP ve CKMP) ve bazı devlet ve sivil toplum kuruluşlarının temsili yoluyla, sınırlı da olsa bir temsilî nitelik bulunmasına karşılık, 1982-1983 Kurucu Meclisi'nin sivil kanadı olan Danışma Meclisi, tümüyle MGK tarafından atanmış, pek çoğu bürokratik kökenli ve hiçbiri herhangi bir siyasal partinin üyesi olmayan kişilerden oluşmaktaydı. Nihayet, 1961 Kurucu Meclisi'nde askerî ve sivil kanatlar yaklaşık eşit yetkilere sahipken, 1982-1983 Kurucu

48 Celâl Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt 8 (İstanbul: Sabah Kitapları, 1997), s. 172-173.

Meclisi'nde Danışma Meclisi'nin rolü, adının da çok iyi ifade ettiği gibi, bir danışmanlık rolünden ibaretti. MGK, Danışma Meclisi'nin kabul ettiği metni dilediği gibi değiştirmek yetkisine sahipti. Bu meclisin oluşum tarzı, MGK yöneticilerinin siyasal partilere ve sivil siyasetçilere duydukları ve sık sık da pek nazik olmayan ifadelerle dile getirdikleri derin güvensizliği yansıtmaktadır.[49]

1982 Anayasası'nın yapılış şartları, bu Anayasa'nın otoriter, yasakçı, vesayetçi ve devletçi karakterini açıklamaktadır. Bu vesayetçi ruh, Anayasa'nın tümüne hâkim olduğu gibi, onun belli kurum ve mekanizmalarında daha da somutlaştırılmıştır. Bu mekanizmalar şöyle özetlenebilir:

(a) Cumhurbaşkanlığı makamı, 1961 Anayasası'ndaki ile kıyaslanamayacak derecede güçlendirilmiş ve gerçek bir vesayet makamı haline getirilmiştir. 1982 Anayasası'na ilişkin halkoylamasının, MGK başkanı General Evren'in tek aday olarak katıldığı Cumhurbaşkanlığı seçimleriyle birleştirilmesi sonucu, General Evren, sivil yönetime geçilmesinden sonra da hayli uzun bir süre bu vesayet yetkilerini kullanma imkânına kavuşmuştur. Nitekim kendisi, 1982 Anayasası'nın "kefili" olduğunu defalarca ifade etmiştir. Muhtemelen, Evren'in döneminin bitiminden sonra da, bu makama ancak devlet elitlerin onayını sağlamış kişilerin seçilebileceği varsayılmıştır.

(b) Anayasa Mahkemesi üyelerinin ve diğer bazı yüksek yargı mensuplarının (Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyeleri, Danıştay üyelerinin dörtte biri, Askerî Yargıtay ve Askerî Yüksek İdare Mahkemesi üyeleri, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve Başsavcı vekili) seçiminde Cumhurbaşkanına belirleyici bir rol tanınmak suretiyle, bu organların, özellikle Anayasa Mahkemesi'nin, Cumhurbaşkanının görüşleri paralelinde ek vesayet organları olarak çalışmaları sağlanmak istenmiştir.

(c) Benzer şekilde, Yükseköğretim Kurulu'nun başkan ve üyeleri ile üniversite rektörlerinin seçiminde Cumhurbaşkanına belirleyici bir rol tanınması (m. 130, 131) suretiyle, Konsey rejiminin hassas telakki ettiği bu alanın Cumhurbaşkanının vesayeti altında olmasına çalışılmıştır.

(d) Milli Güvenlik Kurulu'nun konumu, 1961 Anayasası'ndaki ile kıyaslanamayacak derecede güçlendirilmiş, Kurul kararlarının Bakanlar Kurulunca "öncelikle dikkate alın"acağı hükme bağlanmıştır. Kurulda sivil ve asker üyelerin sayıca eşitliği (eğer Cumhurbaşkanı asker kökenli ise, asker üyelerin çoğunluğu) öngörülmüştür (m. 118). Bu hükümlerde nisbi bir iyileştirme, 2001 Anayasa değişikliği ile sağlanmıştır.

---

49 1961 ve 1982 Anayasalarının yapılış yöntemlerinin karşılaştırılması için, bkz. Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, s. 54-57.

(e) Siyasi partilerin faaliyet alanı sınırlandırılmış, parti yasakları şiddetlendirilmiş, partilerin kapatılmaları kolaylaştırılmış, kapatma halinde ilgili parti üyelerine siyasi faaliyet yasağı ve milletvekilliğinin düşmesi gibi ek müeyyideler getirilmiştir. Bu konuda da nisbi iyileştirmeler, 1995 ve 2001 Anayasa değişiklikleri ile sağlanmıştır.

(f) Askerî otoritenin sivil otorite karşısındaki etkisini arttıran ve özerkliğini genişleten çeşitli hükümler Anayasa'da yer almıştır. Bunlar arasında, Yüksek Askerî Şûra kararlarının yargı denetimi dışında bırakılması (m. 125), Silâhlı Kuvvetler'in Devlet Denetleme Kurulu'nun görev alanı dışında tutulması (m. 108), Silâhlı Kuvvetler'in malî denetiminin Sayıştay'ın görev alanı dışına çıkarılmasına imkân veren hüküm (m. 160/son; 2004 Anayasa değişikliği ile ilga edilmiştir), Yükseköğretim Kurulu'nda Genelkurmay Başkanlığı temsilcisinin bulunması (m. 131; 2004 Anayasa değişikliği ile kaldırılmıştır) sayılabilir.[50]

Bunların dışında 1982 Anayasası, otoriter rejimlerden demokrasiye geçişlerde tipik olarak görülen iki "çıkış garantisi"ni geçici 15. maddesiyle gerçekleştirmiştir. Bu maddeye göre,

> "12 Eylül 1980 tarihinden, ilk genel seçimler sonucu toplanacak Türkiye Büyük Millet Meclisinin Başkanlık Divanını oluşturuncaya kadar geçecek süre içinde, yasama ve yürütme yetkisini Türk milleti adına kullanan, 2356 sayılı Kanunla kurulu Millî Güvenlik Konseyinin, bu Konseyin yönetimi döneminde kurulmuş hükûmetlerin, 2485 sayılı Kurucu Meclis Hakkında Kanunla görev ifa eden Danışma Meclisinin her türlü karar ve tasarruflarından dolayı haklarında cezaî, malî veya hukukî sorumluluk iddiası ileri sürülemez ve bu maksatla herhangi bir yargı merciine başvurulamaz.
>
> Bu karar ve tasarrufların idarece veya yetkili kılınmış organ, merci ve görevlilerce uygulanmasından dolayı, karar alanlar, tasarrufta bulunanlar ve uygulayanlar hakkında da yukarıdaki fıkra hükümleri uygulanır.
>
> Bu dönem içinde çıkarılan kanunlar, kanun hükmünde kararnameler ile 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun uyarınca alınan karar ve tasarrufların Anayasaya aykırılığı iddia edilemez."

Bilindiği gibi, otoriter rejimlerden, özellikle askerî otoriter rejimlerden sivil demokratik rejime geçişte, silâhlı kuvvetlerin yeni kurulacak demokratik rejimde etki ve ağırlıklarını korumak amacıyla dayattıkları özerklik, ayrıca-

50 *A.g.e.*, s. 69-70; Ergun Özbudun, "Türkiye'nin Demokratikleşmesinin Önündeki Engeller", *Stratejik Boyut*, Yıl 2, Sayı 7 (Mayıs-Haziran-Temmuz, 2010), s. 13-17 (derginin sözü geçen sayısının tümü, vesayet sorununa ilişkin makaleleri ihtiva etmektedir: "Bir İktidar Oyunu: Bürokratik Vesayetten Halkın Vesayetine".

lık, yetki ve bağışıklıklara, milletlerarası siyasal bilim literatüründe "çıkış garantileri" (*exit guarantees*) adı verilmektedir. Çıkış garantileri, bir bakıma, sivil siyasetçilerin demokratik rejime geçişi kolaylaştırmak amacıyla, askerî otoritelere ödedikleri bir bedeldir. Af kanunları ve askerî yönetimin bazı işlemlerinin kaldırılmasını veya değiştirilmesini güçleştiren veya imkânsızlaştıran hükümler, bu çıkış garantilerinin başlıcaları arasındadır.[51] 1982 Anayasası'nın geçici 15. maddesiyle düzenlenen çıkış garantileri, aynen 1961 Anayasası'nın geçici 4. maddesindeki garantilere paraleldir. Geçici 15. maddenin üçüncü fıkrası, 2001 Anayasa değişikliği ile, birinci ve ikinci fıkraları da 2010 Anayasa değişikliği ile ilga edilmiştir. Millî Güvenlik Konseyi'nin altı yıllık bir süre için, istişarî yetkilere sahip olmak üzere Cumhurbaşkanlığı Konseyi haline dönüşmesi (Geçici m. 2) ve gene altı yıllık süre içindeki anayasa değişikliklerinde Cumhurbaşkanının geri göndermesi halinde TBMM'nin değişiklik kanununu aynen kabul edebilmesi için gerekli çoğunluğun üye tamsayısının dörtte üçüne çıkarılması (Geçici m. 9), altı yıllık sürenin bitiminde kendiliğinden ortadan kalmış olan diğer çıkış garantileridir. 12 Eylül öncesi siyasetçilere beş ve on yıllık siyaset yasağı getiren geçici 4. madde de, 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan halkoylamasıyla yürürlükten kaldırılmıştır.

Askerî rejimlerden demokrasiye geçen birçok ülkede (meselâ Portekiz, Şili, Brezilya) bu gibi çıkış garantilerinin nisbeten kısa bir süre içinde kaldırılmasına karşılık, Türkiye'de bu garantilerin büyük bölümünün, demokrasiye geçişten neredeyse otuz yıl sonra hâlâ yürürlüklerinin sürüyor olmaları ilginçtir. Bu garantilerin tasfiyesinin gecikmesinde başlıca iki faktörün etkili olduğu ileri sürülmektedir. Birincisi, bir askerî darbe tehdidinin devam etmesidir. Valenzuela'ya göre, "askerî darbeler veya isyanlar, önemli siyasal aktörlerce de hükûmetleri değiştirebilecek araçlar olarak görüldüğü sürece, demokrasi pekişemez. Bu, pekişme sürecini engelleyen bütün diğer unsurların temel taşıdır; çünkü demokratik yoldan seçilmiş makamları devirme tehdidi mevcut olmadıkça, vesayet yetkilerinin, mahfuz alanların, seçim manipülasyonlarının uzun vâdede sürdürülmesi imkânsızdır."[52] İkinci faktör de, askerî vesayet yetkilerinin sürdürülüp sürdürülmemesi konusunda sivil siyasal aktörler arasında bir görüş birliğinin mevcut olmamasıdır. Latin Amerika deneyimini yo-

51 Valenzuela, "Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings", s. 62-70; Özbudun, *Contemporary Turkish Politics*, s. 114-116; Ergun Özbudun ve Serap Yazıcı, "Military Regimes' Extrication from Politics: Exit Guarantees", Alexandra Jasinska-Kania ve Jacek Raciborski (der.), *Nation, Power, Society* (Warszawa: Scholar, 1996), s. 325-340; Serap Yazıcı, *Türkiye'de Askerî Müdahalelerin Anayasal Etkileri* (Ankara: Yetkin Yayınları, 1997).

52 Valenzuela, "Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings", s. 67-68.

rumlayan Agüero'ya göre, "siviller ortak bir cephe sergileyememek suretiyle, ordunun demokratik pekişme yoluna koyduğu engeller konusunda ortak bir anlayış göstermemişlerdir. Böylece, ordunun iç politikadaki müdahaleciliğinin maliyetini arttıracak kritik bir caydırıcıdan yoksun kalınmış, ordunun kullanabileceği sivil çatlaklar oluşmuştur."[53]

Türkiye'de her iki faktörün de önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. 28 Şubat süreci ve Ergenekon yargılamalarında ortaya çıkan diğer darbe ve müdahale planları, yakın zamanlara kadar, Türkiye siyasetinde bir darbe ihtimalinin gözardı edilemeyecek olduğunu göstermektedir. İkinci faktör olarak da, silâhlı kuvvetlerin katı laikçi dünya görüşünü ve AK Parti antipatisini büyük ölçüde paylaşan ana muhalefet partisi CHP'nin, bu müdahaleler karşısında ya sessiz kalması veya tasvipkâr bir tutum alması ve Silâhlı Kuvvetler'in etki ve özerklik alanlarını daraltacak teşebbüslere karşı çıkması zikredilebilir. Hasan Cemal'in haklı olarak belirttiği gibi, Türkiye'de asker sorunu, aynı zamanda sivil sorunudur.[54]

1961 Anayasası ile tanınmış olduğunu gördüğümüz yetki, ayrıcalık ve özerkliklere eklenen ve onları büyük ölçüde genişleten bu hükümlerle, Türkiye'de askerî vesayet ve özerkliğin, hiçbir normal demokraside görülemeyecek düzeye erişmiş olduğundan kuşku duyulamaz. 2001, 2004 ve 2010 Anayasa değişiklikleri, bu konuda kısmî iyileştirmeler sağlamış olmakla beraber, Türkiye'de askerî vesayet sorununun, hâlâ demokrasi açıklarının en önemlilerinden biri olmaya devam ettiği âşikârdır.[55]

Resmî İdeoloji

1982 Anayasası'nın resmî bir ideolojiye dayandığında kuşku yoktur. Bu ideoloji, zaman zaman "cumhuriyetin kurucu ideolojisi" olarak da adlandırılan Kemalizm veya Atatürkçülüktür.[56] CHP'nin altı oku, 1937 Anayasa değişik-

53 Felipe Agüero, "The Military and the Limits to Democratization in South America", Mainwaring, O'Donnell ve Valenzuela (der.), *Issues in Democratic Consolidation*, s. 177.

54 Hasan Cemal, *Türkiye'nin Asker Sorunu: Ey Asker, Siyasete Karışma!* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), s. 15-35.

55 Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu (der.), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu* (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004); Hasan Cemal, *Türkiye'nin Asker Sorunu*; Ümit Cizre (der.), *Almanac Turkey 2005: Security Sector and Democratic Oversight* (İstanbul: TESEV ve DCAF, 2006); Ümit Cizre, "The Anatomy of the Turkish Military's Autonomy", *Comparative Politics*, Cilt 29, No. 2 (1997), s. 151-166; Ali Bayramoğlu ve Ahmet İnsel (der.), *Almanak Türkiye 2006-2008: Güvenlik Sektörü ve Demokratik Gözetim* (İstanbul: TESEV, 2009).

56 Resmî ideoloji konusunda derin gözlemler için, bkz. Mustafa Erdoğan, *Demokrasi, Laiklik, Resmî İdeoloji*, 2. baskı (Ankara: Liberte, 2000); Taha Parla, *Türkiye'de Anayasalar* (İstanbul: İletişim, 4. baskı, 2007); Atilla Yayla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış* (Ankara: Liberte, 2008).

liği ile anayasa ilkeleri haline getirilmiştir. 1961 Anayasası'nın açık bir resmî ideoloji çağrıştırmayan söylemine karşılık, 1982 Anayasası'nda kurucu ideolojiye, özellikle onun milliyetçilik, laiklik ve üniter devlet ilkelerine bağlılık çok güçlü şekilde vurgulanmıştır.

Katı bir merkeziyetçilik anlamında algılanan üniter devlet ilkesi, "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü" ifadesiyle, Anayasa metninde 16 defa tekrarlanmıştır. Bu cümledeki "milletin bölünmez bütünlüğü" ibaresi, aşağıda açıklanacağı gibi, dilsel, etnik ve dinsel azınlıkların kültürel tanınma taleplerini önleyecek bir anayasal dayanak olarak kullanılmıştır. Siyasî Partiler Kanunu'nun etnik, dinsel, mezhepsel ve bölgesel partileri yasaklayan katı hükümleri, bu anlayışın ürünüdür. Meselâ bu Kanunun 80. maddesi, bir siyasal partinin üniter devlet ilkesinin değiştirilmesini savunmasını; 81. maddesi, "Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde millî veya dinî kültür veya mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu" ileri sürmesini veya "Türk dilinden veya kültüründen başka dil ve kültürleri korumak, geliştirmek veya yaymak yoluyla Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde azınlıklar yarat"ma yolunda faaliyette bulunmasını; 82. maddesi de, bölgecilik amacı gütmesini parti kapatma sebebi saymıştır. Bu hükümler, tıpkı üniter devlet ilkesi gibi, Anayasa'nın 2. maddesinde Cumhuriyetin değiştirilemez ilkeleri arasında yer alan "Atatürk milliyetçiliğine bağlılık" ilkesinin de, kültürel çoğulculuğu tümüyle reddeden ve birörnek bir toplum yaratmayı amaçlayan katı ve çağdışı bir milliyetçilik anlayışı olarak yorumlandığını göstermektedir.

1982 Anayasası'na hâkim olan zihniyet, Türk milliyetçiliği ile birlikte Kemalist ideolojinin iki ana sütunundan biri olan laikliği de, Batı demokrasilerinde benzeri olmayan bir katılıkla yorumlamıştır. Anayasa'nın 24. maddesi, 1961 Anayasası'nın 19. maddesinin son fıkrasını aynen tekrarlamıştır. Buna göre, "kimse, Devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz."

Bu hükümdeki, "istismar etmek", "kötüye kullanmak", "kısmen de olsa", "siyasî veya kişisel çıkar ya da nüfuz sağlama" ifadelerinin, ne kadar muğlak ve yoruma açık oldukları âşikârdır. Bu hüküm lâfzen ve katı olarak yorumlandığı takdirde, Türkiye'de hemen her partinin kapatılabileceği söylenebilir. Bu katı yasak, Siyasî Partiler Kanunu ile bir kat daha ağırlaştırılmış-

tır. Meselâ siyasî partilerin herhangi bir şekilde dinî âyin ve tören tertiplemeleri veya parti sıfatıyla bu gibi tören ve âyinlere katılmaları; dinî bayramları, âyinleri ve cenaze törenlerini parti gösterilerine ve propagandalarına vesile yapmaları, kapatma sebebi olarak kabul edilmiştir (m. 88). Daha da paradoksali, partilerin, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın genel idare içinde yer almasına ilişkin Anayasa'nın 136. maddesi hükmüne aykırı hareket etmelerinin de, bir kapatma sebebi sayılmış olmasıdır (m. 89). Oysa, laikliğin evrensel anlamı, bunu tam tersini, yani devlet kurumlarıyla dinî faaliyetlerde bulunan kurumların birbirinden ayrı olmasını gerektirmektedir. Benzer bir parti yasağı da, Anayasanın 174. maddesinde sayılan İnkılâp kanunlarının hükümlerine aykırı amaç gütmek ve faaliyette bulunmaktır (m. 84).

Bu hükümlerden de anlaşılacağı gibi, Kemalist ideolojinin laiklik anlayışı, Batı demokrasilerinde hâkim olan evrensel laiklik anlayışından çok farklıdır. Ahmet Kuru, bu farkı, pasif laiklik ve "dayatmacı" (*assertive*) laiklik ayrımıyla açıklamaktadır. Pasif laiklik, din ve devlet kurumlarının birbirinden ayrıldığı ve devletin bütün dinî inançlara ve inançsızlara karşı tarafsız ve eşit mesafede durduğu bir sistemdir. Dayatmacı laiklik ise devlete, dini kamusal alandan dışlamak ve onu özel alanla sınırlandırmak hususunda aktif ve dayatmacı bir misyon yükler. Bu anlamda dayatmacı laikliğin bir "kapsayıcı doktrin" (*comprehensive doctrine*) ya da bir ideoloji niteliği taşıdığı söylenebilir.[57] Başka bir ifadeyle dayatmacı laiklik, dinin sadece kamusal alanda değil, sosyal ilişkilerde de belirleyici olmamasını, "bilimsel / akılcı düşüncenin günlük hayata (da) aktarılması"nı içerir. Meselâ önde gelen bir anayasa hukukçumuza göre,

> "...laiklik yalnızca bir devlet dininin olmaması ve devlet işleri ile din işlerinin birbirinden ayrılmasını değil, bunun ötesinde devletin ve kamusal, toplumsal yaşamın bir dini inancın *vesayeti altında bulunmasını* da gerektirir... Dolayısıyla laiklik ilkesi, bir vicdan / iç dünya konusu olan dini inançların yalnızca kamusal değil, toplumsal ilişkilerde de belirleyici olmamasını gerektirir. Türkiye'de bilimsel/akılcı düşüncenin günlük hayata aktarılmasında başvurulacak en önemli araç, hiç kuşkusuz, *laik hukuk düzeninin gerçekleştirilmesiydi.*"[58]

---

57 Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), s. 11 ve tümü.

58 Yavuz Sabuncu, *Anayasaya Giriş*, 13. baskı (Ankara: İmaj Yayınevi, 2007), s. 143-144. Bu görüşlere karşılık, başka bir anayasa hukukçumuz Yavuz Atar, şu düşünceleri dile getirmektedir: Laik bir devlette, kamu işlemlerinin "din kurallarına" dayanması zorunlu değildir. Buna karşılık birtakım kuralların dinî inanç ve değerlere uygun olması söz konusu olabilir. Bu durum, yönetimin dinî

1982 Anayasası'nın özelliklerinden biri de, Kemalist resmî ideolojiye bağlılığı, Atatürk'ün şahsına bağlılık biçiminde kişiselleştirmiş de olmasıdır. Atatürkçü güçler tarafından yapıldığında şüphe olmayan 1961 Anayasası, Atatürk'ün adından sadece bir defa (Başlangıç bölümünde) söz ettiği halde, 1982 Anayasası'nda Atatürk adı toplam 16 kere geçmektedir: Başlangıç bölümünde iki kere; 2., 42., 58., 81., 103. maddelerinde birer kere, 134. maddede 9 kere. 42. madde, eğitim ve öğretimin "Atatürk ilkeleri ve inkılâpları doğrultusunda" yapılacağını hükme bağlamaktadır. Gençliğin korunması başlıklı 58. maddeye göre, "devlet, istiklâl ve Cumhuriyetimizin emanet edildiği gençlerin müsbet ilimin ışığında Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda ve Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ortadan kaldırmayı amaç edinen görüşlere karşı yetişme ve gelişmelerini sağlayıcı tedbirleri alır." Anayasa'nın 134. maddesi de, "Atatürkçü düşünceyi, Atatürk ilke ve inkılâplarını... bilimsel yoldan araştırmak, tanıtmak ve yaymak ve yayınlar yapmak amacıyla; Atatürk'ün manevî himayelerinde, Cumhurbaşkanının gözetim ve desteğinde, Başbakanlığa bağlı" Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun kurulmasını hükme bağlamıştır.

Resmî ideolojinin kişiselleştirilmesi, sadece Anayasa düzeyinde değil, MGK yönetimi döneminde çıkarılan birçok kanunda da kendisini göstermektedir. Meselâ Siyasî Partiler Kanunu'nun "Atatürk'e saygı" başlıklı 85. maddesine göre, "siyasî partiler, Türk Milletinin kurtarıcısı, Türkiye Cumhuriyetinin Kurucusu Atatürk'ün şahsiyet ve faaliyetlerini veya hatırasını kötülemek veya küçük düşürmek amacını güdemez ve buna yol açabilecek davranış ve faaliyetlerde bulunamazlar." Bu hükmün ihlâli, bir parti kapatma sebebidir.

Keza, Siyasî Partiler Kanunu'nun 3. maddesine göre siyasî partiler, "ülkenin çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması amacını güden... kuruluşlardır" ve aynı kanunun 4. maddesine göre de, "Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı olarak çalışırlar." Bülent Tanör'ün haklı olarak ifade ettiği gibi, "Çağdaş medeniyet seviyesine ulaşma amacı gütmek siyasal parti olmanın niteliği ya da koşulu değildir. Dünyanın hiçbir ülkesinde böyle bir düzenleme olma-

---

kurallara uygun hareket etme zorunluluğundan değil, onların rasyonel tercihlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Öte yandan, hukuk sadece aklın bir ürünü olmayıp, beşerî tecrübenin de bir ürünüdür. Dinler de bu tecrübenin bir parçasını oluşturduğundan hukuku dini unsur ve etkilerden tamamen soyutlamak mümkün değildir: *Türk Anayasa Hukuku*, 2. baskı (Konya: Mimoza, 2002), s. 65. Aynı yönde, Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku* (Bursa: Ekin Yayınları, 2000), s. 149; Mustafa Erdoğan, *Anayasal Demokrasi* (Ankara: Siyasal Kitabevi: 1997, s. 202; Ergun Özbudun, "İki Laiklik Anlayışı", I-II, *Türkiye'nin Anayasa Krizi* (2007-2009) (Ankara: Liberte Yayınları, 2009), s. 155-166.

dığı gibi, Türk SPK'sının bu hükmünün yabancı dillere çevrilmesi ve okunması da ancak şaşkınlıklara sebep olabilir... 'Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı olarak çalışmak' (da), ne bir siyasal parti olma niteliğiyle, ne de bunların 'vazgeçilmezlik' karakteriyle ilgilidir, hatta bunlara yabancıdır... 'Atatürk ilke ve inkılâpları' hukukî içeriği zor tanımlanabilen, hatta tanımlanamayan bir olgudur. Değil hukuk dünyasında bunu tanımlamak, tarih bilimi açısından bile bu 'ilkeler'in neler olduğu konusunda bir görüş birliği yoktur; olmaması da son derece doğaldır... 'Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlı olarak çalışmak' ideolojik ve siyasal bir tercih sorunudur; bunun bütün partilere dayatılması bir kez daha ideolojik, siyasal ve partisel çoğulculuk ilkelerine ters düşer... Daha da ciddi bir sakınca şuradadır: Yasanın bu hükmü siyasal partileri Atatürk ilke ve inkılâplarına aykırı faaliyette bulunmaktan yasaklamaktan... çok daha ileri giderek, bunları bu ilke ve inkılâplara 'bağlı olarak çalışma' yükümlülüğü altına sokmaktadır. Bunun, son derecede ve kabul edilmez ölçüde baskıcı bir anlayış ve düzenleme olduğunu söylemek zorundayız."[59]

Tanör, milletvekili andında yer alan "Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlılık" ibaresini de şöyle eleştirmektedir: Bu "formülasyon hem hukuki içeriğiyle belirsizdir, hem de siyasal-felsefi değerler olarak kişisel tercihlere bırakılacak türdendir. Kaldı ki, 'Atatürk ilke ve inkılâplarına bağlılık' yeminleri siyasal yaşamda da, kendisinden beklenen saygınlığı sağlayabilmiş değildir. Aksine bu formülasyon, bütün milletvekillerini zorlayıcı niteliğiyle, bazılarını inanmadıkları değerlere yemin etmek zorunda da bırakmaktadır. Bunun ise bir güvence sağladığını söyleyebilmek şöyle dursun, andiçmenin ve Atatürk Devrimi'nin değerini aşındırdığı ortadadır. Demokratiklik ve çoğulculuk açısından da bu formülasyonun kaldırılmasında yarar vardır."[60]

Bu tür formülasyonlara diğer bazı önemli kanunlarda da rastlanmaktadır. Meselâ Millî Eğitim Temel Kanunu'nun, 16.6.1983 tarihli ve 2842 sayılı Kanun'la değiştirilen 2. maddesine göre, "Türk Millî Eğitiminin genel amacı, Türk Milletinin bütün fertlerini Atatürk inkılâp ve ilkelerine ve Anayasada ifadesini bulan Atatürk milliyetçiliğine bağlı... yurttaşlar olarak yetiştirmek"tir. Benzer şekilde, 4.11.1981 tarihli ve 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu'nun 4. maddesi, yükseköğretimin "ana ilkeler"inden birini, "öğrencilere, ATATÜRK İnkılâpları ve ilkeleri doğrultusunda ATATÜRK milliyetçiliğine bağlı hizmet bilincinin kazandırılması" (büyük harfler orijinal metinden) olarak tanımlamaktadır. Kısacası, Taha Parla'nın ifade ettiği gibi, "çağ-

---

59 Bülent Tanör, *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri* (İstanbul: TÜSİAD, 1997), s. 30-32.
60 *A.g.e.*, s. 63.

daş Türk siyasal yaşamında, hem bilişsel hem duygusal-normatif planda Kemalizm'e gönderme yapılmadan düşüce-duygu-yargı belirtildiği, ona dayanılmadan siyasi önerme ve proje üretildiği, ülkenin siyasi tarihi ve geleceği üstüne Kemalizm'le ilgisi kurulmadan (sembolik ya da diskürsif) konuşulduğu ve iş görüldüğü yok gibidir."[61]

Anayasa ve diğer kanunlardaki bu katı ideolojik hükümler, başta Anayasa Mahkemesi olmak üzere, yargı organınca aşırı bir katılıkla yorumlanmış, bunun sonucu olarak ifade ve siyasal örgütlenme hürriyetleri, liberal bir demokraside düşünülemeyecek ölçüde daraltılmıştır. Anayasa Mahkemesi, özellikle parti kapatma dâvalarında, Anayasa'nın ve Siyasî Partiler Kanunu'nun, laiklik, Atatürk milliyetçiliğine bağlılık ve üniter devletin korunmasına ilişkin hükümlerini hürriyetçi bir perspektifle değil, katı bir ideolojik anlayışla yorumlayarak, 1961'den bu yana, altısı 1961 Anayasası döneminde, ondokuzu da 1982 Anayasası döneminde olmak üzere, toplam 25 parti hakkında kapatma kararı vermiştir.[62]

Bu kararların büyük bölümü, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ve laiklik ilkelerinin korunmasına ilişkin yasaklara aykırı hareket iddiasıyla verilmiştir. Mesela Anayasa Mahkemesi, Sosyalist Parti (SP) ve Demokrasi Partisi (DEP) ile ilgili kararlarında (E. 1991/1, K. 1992/1, k.t. 10.07.1992, *AMKD*, Sayı 28, Cilt 2, s. 169-831; E. 1993/3, K. 1994/2, k.t. 16.06.1994, *AMKD*, Sayı 30, Cilt 2, özellikle s. 1199, 1201) ilgili partilerin federal bir devlet sistemi savunusunu kapatma sebebi olarak görmüştür. Mahkemeye göre, "tekil devlet esasına göre düzenlenen Anayasa'da federatif devlet sistemi benimsenmemiştir. Bu nedenle siyasi partiler, Türkiye'de federal sistem kurulmasına programlarında yer veremezler ve bu yapıyı savunamazlar... Ulusal devlet ilkesi, çok uluslu devlet anlayışına olanak vermediği gibi böyle düzende federatif yapıya da olanak yoktur. Federatif sistemde federe devletler tarafından kullanılan egemenlikler söz konusudur. Tekil devlet sisteminde ise, birden çok egemenlik yoktur." Hatta Mahkeme aynı kararın-

---

61 Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 1, s. 13.

62 Ergun Özbudun, "Siyasi Parti Kapatma Davalarında Türk Anayasa Mahkemesi ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Arasındaki Yaklaşım Farkı", *Siyasi Partiler ve Demokrasi*, Uluslararası Sempozyum, 26-27 Mayıs 2005, Ankara (Ankara: Türkiye Barolar Birliği ve Ankara Barosu, 2006), s. 83-106; Özbudun, "Party Prohibitition Cases: Different Approaches by the Turkish Constitutional Court and the European Court of Human Rights", *Democratization*, Cilt 17, No. 1 (Şubat 2010), s. 125-142; Zühtü Arslan, "Conflicting Paradigms: Political Rights in the Turkish Constitutional Court", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Cilt 11, No.1 (2002), s. 9-25; Fazıl Hüsnü Erdem, "Türk Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Siyasal Partilerin Kapatılması", *Hukuk ve Adalet*, Yıl 1, Sayı 4 (Aralık 2004), s. 252-301.

da, "Anayasa bölgeler için özerklik ve özyönetim adı altında ayrılık getiren yöntemlere-biçimlere kapalıdır" demek suretiyle, aslında üniter devletin bir alt-tipini oluşturan bölgesel *(regional)* devletin savunulmasını da yasak kapsamı içine sokmuştur.

Görülüyor ki, Anayasa Mahkemesi'nin bu anlayışı, siyasi partilerin serbest faaliyet alanını halen yürürlükte olan Anayasa hükümleri ile sınırlandırmakta, bu Anayasa'da barışçı ve demokratik yöntemlerle değişiklik yapılması taleplerine ciddî bir sınırlandırma getirmektedir. Üstelik Mahkeme, federal devletlerde federe devletlerin de egemenliğini kullandıklarını iddia etmekle, ciddi bir hukukî yanılgıya düşmüştür. Egemenlik, mahiyeti icabı, birden çok birim tarafından kullanılamaz. Federe devletin kullandığı, egemenlik değil, federal anayasa ile belirlenmiş sınırlı bir devlet kudretidir.

Anayasa Mahkemesi, devletin ülkesiyle bölünmezliği ilkesi gibi, devletin milletiyle bölünmezliği ilkesini de aşırı katılıkla yorumlayarak çeşitli partiler hakkında kapatma kararı vermiştir. Bu kararlardan, Demokrasi Partisi'ne ilişkin olanında şu düşüncelere yer verilmektedir: "Irk ve dil farklılıklarına göre azınlık statüsü tanımak, ülke ve millet bütünlüğü ile bağdaşmaz... Azınlığın sosyolojik ve hukuksal tanımlarına uygun bir nitelik, Kürt kökenli yurttaşlarda bulunmadığı gibi, onları öbür yurttaşlardan ayıran herhangi bir yasal kural da yoktur... Sınırsız hakları, sınırlı haklara, ulusun kendisi olmayı azınlık olmaya dönüştürmenin anlamsızlığı açıktır. Amacın, bölünmeyi gerçekleştirmek olduğu anlaşılmaktadır... Bu durum, sorunun demokratik ve siyasal haklarla ilgili olmadığını göstermektedir. Anayasadaki ulus bütünlüğü ilkesinden uzaklaşıp, Türk ve Kürt ulusları ayrımına gidilemez. Türkiye Cumhuriyeti Devletinde, tek bir devlet ve tek bir ulus vardır; birden çok ulus yoktur. Türk Ulusu içinde değişik kökenli bireyler olsa da hepsi Türk Ulusu bütünlüğü içindedir... Kimi siyasal nedenlerle dış etkenlerden kaynaklanan, kimi varsayım, yorum ve bahanelere dayanan, insan hakları ve özgürlük savlarıyla yoğunlaştırılan sakıncalı amaçlara geçerlik tanınamaz." Anayasa Mahkemesi kararının ilgili pasajı, "Devlet 'TEK'tir, ülke 'TÜM'dür, ulus 'BİR'dir" gibi, hukukî olmaktan çok edebi bir ifadeyle son bulmaktadır.

Anayasa Mahkemesi'nin bu yorumu, çeşitli açılardan eleştirilebilir. Her şeyden önce, Kürt kökenli vatandaşlarda niçin azınlığın "sosyolojik ve hukuksal tanımlarına uygun bir nitelik" bulunmadığı sorulabilir. Sosyolojik bakımdan bir azınlık, toplumun çoğunluğundan dil, din, mezhep, ırk, etnik köken gibi objektif kriterlerle ayrılan ve bu durumun bilincinde olan bir sosyal gruptur. Eleştiriye açık ikinci bir nokta, azınlık haklarının, milli bir devle-

tin vatandaşı olmanın getireceği haklardan daha sınırlı olacağı iddiasıdır. "Tam tersine, azınlıklara tanınan haklar, ayrımsız tüm yurttaşlar için tanınan genel hakların yanı sıra tanınan 'artı haklar'dır. Gerçekten azınlıklara tanınan 'pozitif haklar', bütün yurttaş kitlelerinin sahip olduğu ve 'negatif haklar' olarak tanımlanan hakların dışında ve ötesinde olan haklardır. Bu tür hakların tanınmasının nedeni, azınlıkları imtiyazlı bir küme haline getirmek değil, azınlık olmanın doğurduğu dezavantajı gidermek ve bu suretle gerçek anlamda eşitliği sağlamaktır."[63] Kültürel hakların tanınması taleplerinin "ırkçılık"la özdeşleştirilmesi, bu taleplerin "dış etkenlerden kaynak"landığı varsayımı ve bunların "demokratik ve siyasal haklarla ilgili olmadığı" iddiaları, Anayasa Mahkemesi'nin sözü geçen kararlarının tartışmaya fazlasıyla açık diğer yönlerini oluşturmaktadır.

Anayasa Mahkemesi bu katı tutumunu daha sonraki yıllarda da devam ettirmiş ve 1999 yılında Kürt sorununun çözümünde şiddet yöntemini kesinlikle reddeden, Kürtlerin "Türkiye'nin bütünlüğü ve siyasi sınırları içinde Türklerle aynı kaderi paylaşarak, tasada ve kıvançta birliği sağlayarak, barış ve kardeşlik içinde yaşamak" istediğini belirten, ancak "kültürel kimlik haklarına ilişkin yasal düzeydeki değişiklik ve düzenleme"lerin yapılmasını ve "zoraki asimilasyon politikalarına son" verilmesini savunan Demokratik Kitle Partisi'ni, azınlıklar yaratarak ulus bütünlüğünü bozmayı amaçladığı gerekçesiyle kapatmıştır (E. 1997/2, siyasi parti kapatma, K. 1999/1, k.t. 26.2.1999, *AMKD*, Sayı 37, Cilt 2, s. 719-921).

Anayasa Mahkemesi'nin katı militan demokrasi anlayışı, Mahkeme'nin laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiğini düşündüğü partilere ilişkin kapatma kararlarında da gözlemlenmektedir. Millî Nizam Partisi davasında ilgili partinin din derslerinin zorunlu kılınması ve Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin kaldırılması yolundaki talepleri, kapatma sebepleri arasında sayılmıştır (E. 1971/1, siyasi parti kapatma, K. 1971/1, k.t. 20.5.1971, *AMKD*, Sayı 9, s.3-71). İlginçtir ki, zorunlu din dersleri daha sonra Milli Güvenlik Konseyi rejimince Anayasa hükmü haline getirilmiş, 163. madde de 1991 yılında kaldırılmıştır. Huzur Partisi dâvasında üniversitelerde de din eğitim ve öğretimine yer verilmesi ve Türk alfabesine dokuzuncu bir sesli harf eklenmesi istekleri, kapatma sebepleri olarak kabul edilmiştir. Bu karara göre, Anayasa'nın din ve vicdan hürriyetine ilişkin 24. maddesi, "Atatürk ilke ve inkılâplarıyla, daha açık bir anlatımla Türk Devrimleriyle birlikte ele alınıp

63 *A.g.e.*, s. 267.

değerlendirilmelidir. Çünkü Türk Devrimi, Atatürk'ün önderliğinde gerçekleştirilen ulusal bağımsızlığın ve çağdaşlaşma hareketinin adıdır ve bu düşünce sistemi 1982 Anayasası'nın temel dayanağını ve felsefesini oluşturmuştur. Anayasamızın kabul ettiği laiklik ilkesi, soyut bir kavram değil, Devletin, hukukun ve eğitimin laikleşmesini içeren sistemler topluluğudur. Bu nedenledir ki, Anayasamızın 24. maddesinin dördüncü fıkrası hükmüne başka manalar izafe etmek, Atatürkçü düşünceye ve Türk Devrimine ters" düşmektedir (E. 1983/2, siyasi parti kapatma, K. 1983/2, k.t. 25.10.1983, *AMKD*, Sayı 20, s. 350-374). Özgürlük ve Demokrasi Partisi'nin (ÖZDEP) kapatılma sebepleri arasında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılması ve din işlerinin cemaatlere bırakılması önerisi de yer almıştır (E. 1993/1, siyasi parti kapatma, K. 1993/2, k.t. 23.11.1993, *AMKD,* Sayı 30, Cilt 2, s. 841-935). Buna karşılık Anayasa Mahkemesi, daha sonraki bir kararında, Demokratik Barış Hareketi Partisi'nin aynı nitelikteki talebini kapatma sebebi saymamıştır (E.1996/3, siyasi parti kapatma, K. 1997/3, k.t. 22.5.1997, *AMKD*, Sayı 36, Cilt 2, s. 978-1033).

Anayasa Mahkemesi, 2001 yılında Fazilet Partisi (FP) hakkında verdiği kapatma kararında da, aynı militan demokrasi anlayışını ve katı laiklik yorumunu devam ettirmiştir. Bu kararın gerekçesi, tümüyle, FP yöneticilerinin kamu kurumları ve üniversitelerde türban (başörtüsü) yasağının kaldırılması yolundaki beyanlarına dayanmaktadır (E.1999/2, siyasi parti kapatma, K. 2001/2, k.t. 22.6.2001, *AMKD*, Sayı 37, Cilt 2, s. 922-1552). Bir yasağın kaldırılmasını, başka bir ifadeyle hürriyet alanının genişletilmesini talep etmenin, bir parti kapatma sebebi olarak düşünülmesini anlamak mümkün değildir. Kaldı ki üniversite öğrencileri bakımından bu yasağın, evrensel demokratik ilkelere, insan haklarına ve AİHM kriterlerine uygunluğu son derece şüphelidir.

Anayasa'da 2001 ve 2004 yıllarında gerçekleştirilen değişikliklerin, Anayasa Mahkemesi'ni, partilerin kapatılması konusunda daha liberal bir tutuma sevk edeceği ümit edilebilirdi. Gerçekten, 2001 değişikliği, Anayasa'nın geçici 15. maddesinin 3. fıkrasını kaldırarak, Anayasa Mahkemesi'ne, Siyasi Partiler Kanunu'ndaki yasakların Anayasa'ya uygunluğunu somut norm denetimi yoluyla denetleme imkânını açmıştır. 2004 yılında Anayasa'nın 90. maddesinde yapılan değişiklikle, "usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümlerinin esas" alınacağı kabul edilmiştir. Böylece temel haklara ilişkin bütün konularda olduğu gibi, partilerin kapatılması konu-

sunda da, Türkiye'nin taraf olduğu milletlerarası insan hakları andlaşmalarının ve bu arada özellikle AİHS'nin ve onu tamamlayan AİHM içtihatlarının, Türk mahkemelerince iç kanunlara öncelikle uygulanmaları, hukuki bir zorunluluk haline gelmiştir.

Bu değişikliklerin, Anayasa Mahkemesi'nin partilerin kapatılmasına ilişkin tutumu üzerindeki etkisinin ancak kısmî olduğu söylenebilir. Anayasa Mahkemesi, 2008 yılında Hak ve Özgürlükler Partisi'nin (HAK-PAR) kapatılması istemini reddetmiştir (E. 2002/1, siyasi parti kapatma, K. 2008/1, k.t. 29.1.2008, *Resmî Gazete*, 1 Temmuz 2008, Sayı 26923). HAK-PAR, programında, "Kürtlerin haklarını tanımamak uğruna toplumu çağdışı bir geriliğe mahkûm eden; düşünce ve ifade özgürlüğüne olanak tanımayan; sorunları diyalog ve uzlaşma yerine, toplumsal gerilim ve çatışma yöntemiyle çözmeye çalışan çağdışı bir anlayış"ın "devlete egemen" olduğunu iddia etmiş; "Türkiye hükümetlerinin Kıbrıs, Bulgaristan,Yunanistan, Kosova ve benzeri ülkelerde bulunan azınlıklar/topluluklar için savunduğu tezleri, Türkiye'de yaşayan Kürtler için de istemesi durumunda sorunun çözüm yoluna gireceği inancı"nı ifade etmiştir. Parti programında, yerel yönetimlerin özerkliğe kavuşturulması; merkeziyetçi yapıya son verilmesi; dışişleri ve savunma dışındaki tüm hizmetlerin, özellikle eğitim, sağlık, iç güvenlik ve yerel vergi gibi konuların özerk yerel yönetimlere terk edilmesi; valilerin, kaymakamların ve emniyet müdürlerinin seçimle belirlenmesi; eğitim politikasının "çok kültürlülük esasına aykırı, ırkçı ve şoven" öğelerden arındırılması gibi oldukça radikal taleplcr yer almaktadır. Anayasa Mahkemesi, bu söylemlerin "demokratik yaşam için doğrudan açık ve yakın tehlike oluşturmaması durumunda, bunların ifade özgürlüğü kapsamında kaldığı" sonucuna vararak kapatma istemini reddetmiştir. Geçmişte, benzer taleplerde bulunan partilerin kapatıldığı düşünülürse, bu karar gerçekten olumlu bir adımdır. Ancak Anayasa Mahkemesi'nin salt çoğunluğunun (6 üye) kapatma lehinde oy kullandığı ve HAK-PAR'ın kapatılmaktan, 2001 yılında gerçekleştirilen ve parti kapatmalarda beşte üç çoğunluğu zorunlu kılan Anayasa değişikliği sayesinde kurtulduğu da unutulmamalıdır. Aynı şey, AK Parti hakkındaki kapatma isteminin 30 Temmuz 2008 tarihinde reddedilmiş olması, fakat 10 üyenin, AK Parti'nin laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği sonucuna vararak onu hazine yardımından kısmen yoksun bırakması bakımından da söylenebilir (E. 2008/1, siyasî parti kapatma, K. 2008/2, k.t. 30.07.2008, *Resmî Gazete*, 24 Ekim 2008, Sayı 27034). Her iki karar, Anayasa Mahkemesi'nde yasakçı eğilimin hâlâ güçlü olduğunun ifadesidir.

Bu noktada parti kapatma konusundaki Avrupa kriterlerinin neler olduğunun aydınlatılması gerekir. Türkiye, Avrupa Konseyi'nin kurucu üyeleri arasındadır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni 1954 yılında onaylamıştır. Türkiye, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'na bireysel müracaat hakkını 1987, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin bağlayıcı yargı yetkisini 1989 yılında kabul etmiştir. Nihayet, yukarıda değinildiği gibi, 2004 Anayasa değişikliği, milletlerarası insan hakları andlaşmalarına milli kanunlar karşısında öncelik tanımıştır. Dolayısıyla, bütün diğer temel hak konularında olduğu gibi, partilerin kapatılması konusunda da Avrupa normlarına uyulması, Türk yargı organı bakımından anayasal bir zorunluluktur.

Bu normlar ya da kriterler, AİHM kararlarından ve Avrupa Konseyi'nin anayasal konulardaki danışma organı olan Venedik (Hukuk Yoluyla Demokrasi) Komisyonu'nun, partilerin yasaklanmasına ilişkin 1999 tarihli raporundan (*Guidelines on Prohibition and Dissolution of Political Parties and Analogous Measures,* Venice, 10-11 December 1999, CDL-INF 2000, 1) çıkarılabilir. Venedik Komisyonu raporuna göre siyasi partilerin yasaklanması, "ancak demokratik düzeni devirecek, böylece anayasanın güvence altına aldığı hakları ve hürriyetleri tahrip edecek bir siyasal araç olarak şiddet kullanımını savunan veya şiddet kullanan partiler bakımından haklı görülebilir. Bir partinin, Anayasanın barışçı yöntemlerle değiştirilmesini savunması, tek başına, onun yasaklanması veya feshedilmesi için yeterli değildir." AİHM'nin bu kriterlere ek olarak, Refah Partisi dâvasında (Case of Refah Partisi [the Welfare Party] and others v. Turkey, applications nos. 41340/98, 41342/98 ve 41344/98) oluşturduğu ve Halkın Emek Partisi (HEP) dâvasında teyit ettiği üçüncü bir kriter, ilgili partinin siyasal projesinin demokrasinin temel değerleri ile bağdaşmaz olmamasıdır. AİHM'ye göre, "bir siyasî parti, kanunlarda veya devletin hukukî ve anayasal yapılarında bir değişiklik için, iki şartla bir kampanya yürütebilir: Birincisi, bu amaç için kullanılacak araçlar her bakımdan hukukî ve demokratik olmalıdır; ikincisi, önerilen değişikliğin kendisi de temel demokratik ilkelerle bağdaşabilir olmalıdır. Bunun zorunlu sonucu olarak, liderleri şiddete teşvik eden veya demokrasinin bir veya birden çok kuralına uymayan veya demokrasinin tahribi ya da bir demokraside tanınan hak ve hürriyetlerin çiğnenmesini amaçlayan bir politikayı öneren bir siyasi parti, bu gerekçelerle kendisine verilen cezalara karşı Sözleşme'nin korumasını talep edemez" (Yazar, Karataş, Aksoy and the People's Labour Party (HEP) v. Turkey, 22723/93, ECHR 408, 9 April 2002, paragraf 49).

Ayrıca, AİHM, mensup olduğu siyasi partinin kapatılmasına söz veya eylemleriyle sebep olanlara verilen beş yıllık siyaset yasağı ve milletvekilliğinin düşmesi müeyyidelerini aşırı derecede ağır ve izlenen amaçla orantısız bularak, Sözleşme'ye ek 1 numaralı Protokol'ün seçme ve seçilme haklarına ilişkin 3. maddesinin ihlâl edilmiş olduğuna karar vermiştir. (Case of Sadak and others v. Turkey, 6.11.2002; Ilıcak v. Turkey, 15.3.2007; Kavakçı v. Turkey, 5.4.2007).

Görülüyor ki, partilerin kapatılmasındaki Avrupa kriterleri ile Türk Anayasa Mahkemesi'nin yaklaşımı arasında çok derin bir fark vardır. Nitekim AİHM, RP davası müstesna olmak üzere, kendisine intikal eden bütün parti kapatma davalarında (Türkiye Birleşik Komünist Partisi, Sosyalist Parti, ÖZDEP, HEP, HADEP) Türkiye'nin Sözleşme'yi (AİHS) ihlâl etmiş olduğuna karar vermiştir.

Anayasa Mahkemesi, resmî ideolojinin laiklik ilkesini de aşırı bir katılıkla yorumlamıştır. Mahkeme, 1961 Anayasası döneminde verdiği bir kararında (E. 1970/53, K. 1971/76, k.t. 21.10.1971, *AMKD*, Sayı 10, s. 60-70), Diyanet İşleri Başkanlığı'nın devlet teşkilatı içinde yer almasını, laiklik ilkesine aykırı bulmak şöyle dursun, "tarihî nedenlerin, gerçeklerin ve ülke koşullarıyla gereksinmelerinin doğurduğu bir zorunluluk" olarak nitelendirmiştir. Bu yöndeki kararlar, 1982 Anayasası döneminde de devam etmiştir. Meselâ Mahkeme'nin 1986 yılında verdiği bir karara göre, "1961 Anayasası'yla güdülen ana erek başlangıç bölümünde (Türk ulusunun daima yücelmesi) ve 153. maddesinde ise (Türk ulusunun çağdaş uygarlık seviyesine erişmesi) biçiminde saptanmıştır. Bu esasların Anayasa'da yer alması, az önce açıklanan ana ereğe varılmasını engelleyebilecek veya zorlaştırabilecek nitelikte hiçbir hak ve özgürlüğün Anayasa'da tanınmamış olduğunu, Anayasa'da benimsenmiş laiklik düzenine ilişkin kuralların ancak bu ana ereği gerçekleştirme doğrultusunda yorumlanabileceğini, bu ana ereğin Anayasa'da öngörülen birçok sınırlandırmaları zorunlu kılan bir neden, daha açıkçası Anayasa'da benimsenmiş bütün temel ilkelere egemen bir düşünce olduğunu anlatır" (E. 1986/11, K. 1986/26, k.t. 4.11.1986, *AMKD*, Sayı 22, s. 312).

Nihayet Anayasa Mahkemesi, 1989 tarihli ünlü "türban" kararında laikliği daha da coşkulu bir dille ve adeta mutlakçı (*absolutist*) bir ideoloji olarak tanımlamıştır: "Bu yolla dogmatik değerlerin yerine akılcı ve insancıl değerler geçmiş, dinsel duygular sahibinin ruhunda dokunulmaz yerini almıştır... hukuk devleti, hukukun üstünlüğü ilkesi gücünü, laiklikten almış, milliyetçilik ilkesi, laiklikle tamamlanmış, Türk Devrimi laiklikle anlam ka-

zanmıştır. Bu ilkenin Anayasa'dan çıkarılması da olanaksızdır. Laiklik, dinsellikle bilimselliği birbirinden ayırmış, özellikle dinin, bilimin yerine geçmesini önleyerek uygarlık yürüyüşünü hızlandırmıştır. Gerçekte laiklik, dindevlet işleri ayrılığı biçiminde daraltılamaz. Boyutları daha büyük, alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık ortamıdır. Türkiye'nin modernleşme felsefesi, insanca yaşama yöntemidir. İnsanlık idealidir... Devlete egemen ve etkin güç, dinsel kurallar ve gerekler değil, akıl ve bilimdir. Din, kendi alanında, vicdanlardaki yerinde, Tanrı ile insan arasındaki inanç duygusudur. Kişinin iç-inanç dünyasının düzenleyicisi olan dinin, devlet işlerinde söz sahibi ve çağdaş değerlerle hukukun yerine geçerek yasal düzenlemelerin kaynağı ve dayanağı olması düşünülemez... Laiklik, ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir... Dar anlamda, devlet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması olarak tanımlansa, değişik tanım ve yorumları yapılsa da, toplumların düşünsel ve örgütsel evrimlerinin son aşaması olduğu görüşü, öğretide de paylaşılmaktadır. Laiklik; egemenliğe, demokrasiyle özgürlüğe ve bilgi bileşimine dayanan toplumsal bir atılım; siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisidir... Laik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır, gerçek, saygın yerinde tutularak kişilerin vicdanlarına bırakılır. Böylece siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur" (E. 1989/1, K. 1989/12, k.t. 7.3.1989, *AMKD*, Sayı 25, s. 144-148). Son olarak Anayasa Mahkemesi, 5 Haziran 2008 tarihli kararında, Anayasa'nın 10 ve 12. maddelerinde yapılan değişikliği, laiklik ilkesine aykırı bularak iptal etmiştir.

Yukarıda değindiğimiz iki laiklik anlayışı arasında, temel hukukî unsurları (resmî bir devlet dininin olmaması, devletin bütün inanç gruplarına ve inançsızlara eşit davranması, din ve devlet işleri ayrılığı, devlet kurallarının din kurallarına dayanmak zorunda olmaması, herkes için vicdan ve din hürriyetinin tanınmış ve güvence altına alınmış bulunması) bakımından fark yoktur. Fark, dayatmacı laik anlayışın, bütün bunlara ek olarak, devlete toplumu ve bireyi akılcı ve bilimci yönde dönüştürme görevi yüklemesi ve dine vicdanlar ve mabetler dışında sosyal bir fonksiyon tanımamasıdır. Belirtmek gerekir ki, bu tür bir laiklik anlayışının hiçbir çağdaş Batı demokrasisinde örneği yoktur. Yanlış olarak Türkiye'ye benzetilen Fransa'da bile durum, Türkiye'dekinden çok farklıdır. Fransa'da 1905 tarihli Kanun, devlet ve kiliseyi birbirinden tamamen ayırdığı halde, Türkiye'de bütün din hizmetleri,

devlet teşkilatına dahil olan Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Buna göre Türkiye'de yürürlükte olan sistem, din ve devlet işleri ayrılığından, yani laikliğin evrensel anlamından çok, "devlete bağlı din" modelini çağrıştırmaktadır. Laiklik konusunda Batı ülkelerinin uygulamaları arasında bazı farklar olmakla ve bu alanda üye devletlerin belli bir takdir hakkına sahip oldukları AİHM tarafından kabul edilmekle birlikte, elbette bu takdir hakkı, laikliğin evrensel anlamına ters düşecek veya Sözleşme'nin (AİHS) tanıdığı (m. 9) din ve vicdan hürriyetinin özünü zedeleyecek noktalara varamaz. Evrensel anlamında laiklik, devlet yönetimine hâkim bir ilkedir. Birey ise, kendi düşünce ve davranışlarını, ister dinsel değerler doğrultusunda, ister tamamen akılcı ve bilimsel kriterlere göre düzenlemekte serbesttir. Aynı şekilde birey, inandığı dinin gereklerine göre yaşamakta da tamamen hürdür. Bu konuda var olabilecek kısıtlamalar, ancak AİHS'nin 9. maddesinde yer alan kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlığın, genel ahlâkın ve başkalarının hak ve hürriyetlerinin korunmasının zorunlu kıldığı kısıtlamalar olabilir. Bunların ötesinde bir sınırlandırma, din ve vicdan hürriyetinin özüne müdahaledir. Devlet gücüyle bireyleri dini inanç ve davranış kalıplarına uymaya zorlamak ne kadar hukuk ve ahlâk dışı ise, devlet gücüyle bireyleri akılcı ve bilimsel kriterlere göre düşünmeye zorlamak da o kadar hukuk ve ahlâk dışıdır. Kaldı ki her birey kendi dünyasında dini değerlerle akılcı-bilimsel değerleri dilediği ölçüde birleştirebilir ve bağdaştırabilir. Bunlardan biri zorunlu olarak diğerinin zıddı değildir. Bireysel ve toplumsal hayatın bir alanında son derece rasyonel davranan bir kişinin, başka bir alanda dinsel değerleri kendisine rehber kabul etmesi elbette mümkündür. Keza ne 1961 ne de 1982 Anayasalarında, "bütün temel ilkelere egemen" bir "ana erek" bulunduğuna dair açık veya zımnî bir ifade mevcuttur. Türban kararında yer alan, laikliğin "özgürlüklere kıydırılmasına olanak tanınmadığı" ifadesi, özgürlüklerin laikliğe kıydırılmasının acaba meşru mu karşılandığı sorusunu akla getirmektedir.

Görülüyor ki, Anayasa Mahkemesi'nin, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, üniter devlet, Atatürk milliyetçiliğine bağlılık ve laiklik ilkelerini, resmî ideolojiden esinlenen bir perspektifle ve aşırı yasakçı bir yorumla uygulaması, demokrasinin vazgeçilmez unsurlarından olan siyasal örgütlenme ve ifade hürriyetlerinin alanını büyük ölçüde daraltmıştır. Anayasa Mahkemesi, bu tutumuyla, diğer yüksek mahkemeler gibi, kendisini resmi ideolojinin koruyucusu olarak gören bir vesayet makamı rolü oynamıştır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bu açıklamalar, FH gibi milletlerarası demokrasi değerlendirme kuruluşlarının, Türkiye'yi "liberal demokrasiler" ve "hür" ülkeler kategorisinde değil, "seçimsel demokrasiler" ve "kısmen hür" (*partially free*) ülkeler kategorisinde sınıflandırmasının haksız olmadığını düşündürmektedir. Gerçekten, günümüz Türkiye'sinin siyasal rejiminde, resmî ideolojinin hâkimiyetini sürdürmesi sonucu olarak ifade ve siyasal örgütlenme hürriyetleri bakımından önemli kısıtlılıkların varlığı; seçilmiş organlar üzerinde, kısmen azalmakla birlikte, varlığını hâlâ sürdüren askerî vesayet yetkileri; dinsel, dilsel ve kültürel azınlıkların tanınma taleplerinin, gene bazı ilerlemelere rağmen, çağdaş demokrasi normlarına ulaşamamış olması; yerel demokrasinin gene çağdaş demokratik normlardan hayli uzak kalması gibi, ciddî "demokrasi açıkları" mevcuttur.

Öte yandan Türkiye'nin son on yılda demokrasi sicilini iyileştirme yolunda hayli önemli adımlar attığı da inkâr edilemez. Bu yükseliş, FH raporlarında da kendisini göstermektedir. FH'nin 2001-2002 araştırmasında Türkiye'ye siyasal haklar bakımından 4, temel hürriyetler bakımından 5 sayısı verilmiştir; bu skor, "kısmen hür" ülkeler arasında bile, oldukça düşük bir düzeye tekabül etmektedir.[64] 2002-2003 verilerine göre bu skorlar, gerek siyasal haklar, gerek temel hürriyetler alanında 4 olmuştur.[65] Bu skorlar, 2006 verilerine göre her iki alanda 3'e çıkmış,[66] 2009 araştırmasında da aynı kalmıştır.[67] 2001, 2004 ve 2010 Anayasa değişikliklerine ve 2002-2008 yılları arasında kabul edilen dokuz uyum paketine ilişkin analitik incelemeler de, bu nisbî iyileşmeyi teyid etmektedir.[68]

Bütün bu nisbî iyileştirmelere rağmen, Avrupa Komisyonu İlerleme Raporlarında da sürekli olarak dile getirildiği üzere Türkiye'nin, ifade ve siyasal örgütlenme hürriyetleri, insan hakları ve azınlıkların korunması, din ve

---

64 Karatnycky, "Muslim Countries and the Democracy Gap", s. 109.

65 Adrian Karatnycky, "Liberty's Advances in a Troubled World", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No. 1 (Ocak 2003), s. 107.

66 Aili Piano ve Arch Puddington, "Progress in the Middle East", *Journal of Democracy*, Cilt 17, No. 1 (Ocak 2006), s. 123.

67 Arch Puddington, "The Erosion Accelerates", *Journal of Democracy*", Cilt 21, No. 2 (Nisan 2010), s. 43; keza Arch Puddington, "Freedom in the World 2009: Setbacks and Resilience", Freedom House Survey Release, s. 27.

68 Özbudun ve Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey*; Ergun Özbudun, *2001 Anayasa Değişiklikleri ve Siyasal Reform Önerileri* (İstanbul: TESEV, 2002); Ergun Özbudun ve Serap Yazıcı, *Democratization Reforms in Turkey (1993-2004)* (İstanbul: TESEV, 2004).

vicdan hürriyeti ve Silâhlı Kuvvetler üzerindeki sivil gözetimin yetersizliği gibi birçok konuda ciddî demokrasi açıkları varlıklarını hâlâ sürdürmektedir.[69] Türkiye'nin lâyık olduğu liberal demokrasiler ya da hür ülkeler kategorisine kavuşması, ancak, hürriyetçi bir dünya görüşü ile hazırlanacak, devlet değil birey eksenli, resmî ideolojiden ve vesayetçi ruhtan arındırılmış, tümüyle sivil ve demokratik bir anayasanın yapılmasıyla mümkün olabilecek görünmektedir.

69 Avrupa Komisyonu, Türkiye 2010 Yılı İlerleme Raporu, Brüksel, 9 Kasım 2010, SEC (2010) 1327, COM (2010) 660.

Kaynakça

Afetinan, A., *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1969).

Agüero, Felipe, "The Military and the Limits to Democratization in South America", *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1996), s. 153-198.

Ağaoğlu, Ahmed, *Serbest Fırka Hatıraları* (İstanbul: Nebioğlu Yayınları, 1960).

Akarlı, Engin Deniz, "The State as a Socio-Cultural Phenomenon and Political Participation in Turkey", Engin Deniz Akarlı ile Gabriel Ben-Dor (der.), *Political Participation in Turkey: Historical Background and Present Problems* (İstanbul: Boğaziçi University Publications, 1975), s. 135-155.

Ahmad, Feroz, "The Search for Ideology in Kemalist Turkey, 1919-1939", Feroz Ahmad, *From Empire to Republic: Essays on the Late Ottomaan Empire and Modern Turkey* (İstanbul: İstanbul Bilgi University Press, 2008), s. 172-193.

Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923): Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare* (İstanbul: İletişim, 2001).

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları* (İstanbul: İletişim, 2000).

Akyol, Taha, *Ama Hangi Atatürk* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008).

Anderson, Perry, *Lineages of the Absolutist State* (Londra ve New York: Verso, 1979).

Angrist, Michele Penner, "Party Systems and Regime Formation: Turkish Exceptionalism in Comparative Perspective", Posusney, Marsha Pripstein ve Michele Penner Angrist Coler, *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance* (Boulder-Londra Lynne Rienner, 2005), s. 119-141.

Arslan, Zühtü, "Conflicting Paradigms: Political Rights in the Turkish Constitutional Court", *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, c. 11, No. 1 (2002), s. 9-25.

Atar, Yavuz, *Türk Anayasa Hukuku* (Konya: Mimoza Yayınevi, 2002).

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, I, *T.B.M. Meclisinde ve C:H:P: Kurultaylarında (1919-1938)* (Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1961).

Atatürk, Kemal, *Nutuk*, Cilt I (İstanbul: Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1960).

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, II (Ankara: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2. baskı, 1959).

Ateş, Nevin Yurdsever, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994).

Avrupa Komisyonu, Türkiye 2010 Yılı İlerleme Raporu, Brüksel, 9 Kasım 2010, SEC (2010) 1327, COM (2010) 660.

Aybars, Ergün, *İstiklâl Mahkemeleri* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1975).

Aydemir, Şevket Süreyya, *İnkılâp ve Kadro* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968).

Başar, Ahmet Hamdi, *Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye* (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi, 1945).

Bayar, Celâl, *Ben de Yazdım*, Cilt 8 (İstanbul: Sabah Kitapları, 1997).

Beblawi, Hazem ve Giacomo Luciani (der.), *The Rentier State* (Londra: Croom Helm, 1987).

Bellin, Eva, "Coercive Institutions and Coercive Leaders", Posusney ve Angrist (der.), *Authoritarianism in the Middle East*, s. 21-41.

Ben-Dor, Gabriel, *State and Conflict in the Middle East: Emergence of the Postcoloniel State* (New York: Praeger, 1983).

Bianchi, Robert, *Interest Groups and Political Development in Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984).

Bienen, Henry, "One-Party Systems in Africa", Samuel P. Huntington ve Clement H. Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society The Dynamics of One-party Systems* (New York-Londra: Basic Books, 1970), s. 99-127.

Binder, Leonard ve diğerleri, *Crises and Sequences in Political Development* (Princeton: Princeton University Press, 1971).

Boroumand, Ladan ve Roya Boroumand, "Reform at an Impasse", *Journal of Democracy* Cilt 11, No. 4 (Ekim 2000), s. 114-128.

Brown, L. Carl (der.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1996).

Brumberg, Daniel, "Islamists and the Politics of Consensus", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 3 (Temmuz 2002), s. 109-115.

—, "The Trap of Liberalized Autocracy", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 4 (Ekim 2002), s. 56-68.

Brynen, Rex, Bahgat Korany ve Paul Noble (der.), *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, Cilt 1 (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 1995).

Bunce, Valerie J. and Sharon L. Wolchik, "Democratization by Elections? Postcommunist Ambiguities", *Journal of Democracy*, Cilt 20, No. 3 (Temmuz 2009), s. 93-107.

Burçak, Rıfkı Salim, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950* (Olgaç Yayınevi, 1979).

Carothers, Thomas, "The End of the Transition Paradigm", *Journal of Democracy,* Cilt 13, No. 1 (Ocak 2002), s. 5-21.

Case, William, "Manipulative Skills: How Do Rulers Control the Electoral Arena", Andreas Schedler (der.), *Electoral Authoritarianism: The Dynamics of Unfree Competition* (Boulder-Londra: Lynne Rienner 2006), s. 95-112.

Cebesoy, Ali Fuat, *Siyasi Hâtıralar*, II. Kısım (İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları Basımevi, 1960).

Chehabi, H. E. ve Juan J. Linz (der.), *Sultanistic Regimes* (Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press, 1998).

—, "A Theory of Sultanism 1: A Type of Nondemocratic Rule", Chehabi ve Linz, *Sultanistic Regimes*, s. 3-25.

"China's Changing of the Guard", *Journal of Democracy,* Cilt 14, No. 1 (Ocak 2003), s. 6-81.

Choudry, Sujit (der.), *Constitutional Design for Divided Societies: Integration or Accomodation?* (Oxford: Oxford University Press, 2008).

Cizre, Ümit (der.), *Almanac Turkey 2005: Security Sector and Democratic Oversight* (İstanbul: TESEV ve DCAF, 2006).

—, "The Anatomy of the Turkish Military's Autonomy", *Comparative Politics*, Cilt 29, No. 2 (1997), s. 151-166.

Coleman, James S. ve Carl Rosberg, Jr., *Political Parties and National Integration in Tropical Africa* (Berkeley: University of California Press, 1966).

Collier, David, "Overview of the Bureaucratic Authoritarian Model", David Collier (der.), *The New Authoritarianism in Latin America* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990).

Collier, David ve Steven Levitsky, "Democracy with Adjectives: Conceptual Innovation in Comparative Research", *World Politics*, Cilt 49 (Nisan 1997), s. 430-451.

Croan, Melvin, "Is Mexico the Future of East Europe: Institutional Adaptability and Political Change in Comparative Perspective", Huntington ve Moore (der), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 451-483.

Dahl, Robert A., *Dilemmas of Pluralist Democracy: Autonomy vs. Control* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1982).

—, *Poliarchy: Participation and Opposition* (New Haven: Yale University Press, 1971).

—, (der.), *Political Oppositions in Western Democracies* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1966).

Dawisha, Adeed ve I. William Zartman (der.), *Beyond Coercion: The Durability of the Arab State* (Londra: Croom Helm, 1988).

Dawisha, Adeed, "Conclusion: Reasons for Resilience", Dawisha ve Zartman (der.), *Beyond Coercion*, s. 276-283.

"The Deadlock in Iran", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No.1 (Ocak 2003), s. 126-136.

"Democratization in the Arab World", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 4 (Ekim 2002), s. 6-68.

Diamond, Larry, "Thinking about Hybrid Regimes", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 2 (Nisan 2002), s. 21-35.

—, "Is Pakistan the (Reverse) Wave of the Future", *Journal of Democracy*, Cilt 11, No. 3 (Temmuz 2000), s. 91-106.

—, *Developing Democracy toward Consolidation* (Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press, 1999).

—, "Is the Third Wave Over?", *Journal of Democracy*, Cilt 7, No. 3 (Temmuz 1996), s. 20-37.

Dogan, Mattei, "Romania, 1919-1938", Myron Weiner ve Ergun Özbudun (der.), *Competitive Elections in Developing Countries* (Durham: Duke University Press-American Enterprise Institute, 1987), s. 369-389.

Doğru, Osman, *27 Mayıs Rejimi: Bir Darbenin Hukuki Anatomisi* (Ankara: İmge Kitabevi, 1998), s. 122-126.

Duman, Özkan, *Whither Europeanization? Transformation of Minority Rights Protection in Greece and Turkey* (yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Kasım 2010).

Duverger, Maurice, *Siyasi Partiler* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1970) (çev. Ergun Özbudun).

Erdem, Fazıl Hüsnü, "Türk Anayasa Mahkemesi ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında Siyasal Partilerin Kapatılması", *Hukuk ve Adalet*, Yıl 1, Sayı 4 (Aralık 2004), s. 252-301.

Erdoğan, Mustafa, *Demokrasi, Laiklik, Resmî İdeoloji*, 2. baskı (Ankara: Liberte, 2000).

—, *Anayasal Demokrasi* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997).

Finefrock, Michael M., "The 'Second Group' in the First Turkish Grand National Assembly", *Journal of South Asian and Middle Eastern Studies*, Cilt 3, No. 1 (Sonbahar 1979), s. 3-17.

Frey, Frederick W., "Patterns of Elite Politics in Turkey", George Lenczowski (der.), *Poli-*

tical Elites in the Middle East (Washington, DC: American Enterprise Institute, 1975), s. 41-82.

—, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, Mass.: The M.I.T. Press, 1965).

"Getting to Arab Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 17, No. 1 (Ocak 2006), s. 22-74.

Goloğlu, Mahmut, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1982).

Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku* (Bursa: Ekin Yayınları, 2000).

Güneş, İhsan, *Birinci Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1985).

Hasan Cemal, *Türkiye'nin Asker Sorunu: Ey Asker, Siyasete Karışma!* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010), s. 15-35.

Heper, Metin (der.), *Strong State and Economic Interest Groups: The Post-1980 Turkish Experience* (Berlin: Walter Gruyter, 1991).

—, *The State Tradition in Turkey* (Walkington: Eothen Press, 1985).

Herb, Michael, "Princes, Parliaments, and the Prospects for Democracy in the Gulf", Posusney ve Angrist (der.), *Authoritarianism in the Middle East*, s. 169-191.

Hermet, Guy, Richard Rose ve Alain Rouquié (der.), *Elections Without Choice* (New York: John Wiley, 1978).

—, "State Controlled Elections: A Framework", Hermet, Rose ve Roquié (der.), *Elections without Choice*, s. 1-18.

Hing, Lee Kam ve Michael Ong, "Malaysia", Weiner ve Özbudun (der.), *Competitive Elections in Developing Countries*, s. 112-146.

Huntington, Samuel P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (New York: Simon and Schuster, 1998).

—, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman: University of Oklahoma Press, 1991). (Türkçe çevirisi, *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratikleşme*, Ergun Özbudun, Ankara: Türk Demokrasi Vakfı Yayınları, Yetkin Yayınevi, 1996).

—, "Democracy's Third Wave", *Journal of Democracy*, Cilt 2, No. 2 (İlkbahar 1991), s. 12-34.

Huntington, Samuel P. ve Clement H. Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society: The Dynamics of Established One-Party Systems* (New York-Londra: Basic Books, 1970).

Huntington, Samuel P., *Political Order in Changing Societies* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1968).

—, "Social and Institutional Dynamics of One-Party Systems", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 3-47.

Hür, Ayşe, "Kemalizm'in Doğum Hikâyesi", *Taraf*, 14 Kasım 2010.

İbrahim, Anwar, "Universal Values and Muslim Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 17, No. 3 (Temmuz 2006), s. 5-12.

İbrahim, Saad Eddin, "Reviving Middle Eastern Liberalism", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No. 4 (Ekim 2003), s. 5-10.

İnalcık, Halil, "The Nature of Traditional Society: Turkey", Robert E. Ward ve Dankwart A. Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton: Princeton University Press, 1964), s. 42-63.

İnsel, Ahmet ve Ali Bayramoğlu (der.), *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu* (İstanbul: Birikim Yayınları, 2004).

"Iran's Peculiar Elections", *Journal of Democracy*, Cilt 16, No. 4 (Ekim 2005), s. 9-82.

"Is Iran Democratizing?" *Journal of Democracy*, Cilt 11, No. 4 (Ekim 2000), s. 107-146.

"Islam and Liberal Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 7, No. 2 (Nisan 1996), s. 52-89.

"Islamist Parties and Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 19, No. 3 (Temmuz 2008), s. 7-54.

Janos, Andrew C., "The One-Party State and Social Mobilization: East Europe between the Wars", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 204-236.

—, "Group Politics in Communist Society: A Second Look at the Pluralistic Model", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 437-450.

Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi, 1908-1980* (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991).

Kabaş, Sedef, *Hayatını Seçen Kadın: "Hocaların Hocası" Nermin Abadan-Unat* (İstanbul: Doğan Kitap, 2010).

Kadro 1932, Cilt 1; *Kadro* 1933, Cilt 2, (yayına hazırlayan Cem Alpar), (Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını, 1978, 1979).

Kansu, Aykut, *1908 Devrimi* (İstanbul: İletişim, 2001).

Karpat, Kemal H., *Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1959).

Karatnycky, Adrian, "Liberty's Advances in a Troubled World", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No. 1 (Ocak 2003), s. 100-113.

—, "Muslim Countries and the Democracy Gap", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 1 (Ocak 2002), s. 99-112.

Kaya, Ayhan ve Turgut Tarhanlı (der.), *Türkiye'de Çoğulculuk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* (İstanbul: TESEV, 2005).

Kazancıgil, Ali, "The Ottoman-Turkish State and Kemalism", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der), *Atatürk: Founder of a Modern State*, 2. baskı (Londra: Hurst, 1997), s. 37-56.

Kedourie, Eli, *Democracy and Arab Political Culture* (Washington, DC: The Washington Institute for Near East Policy, 1992).

Keyder, Çağlar, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Londra-New York: Verso, 1987).

Kili, Suna, *Atatürk Devrimi, Bir Çağdaşlaşma Modeli* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983).

—, *Kemalism* (İstanbul: Robert College, 1969).

Koçak, Cemil, "Siyasal Tarih (1923-1950)", Sina Akşin (der.), *Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980* (İstanbul: Cem Yayınevi, 2007), s. 127-211.

—, *Belgelerle İktidar ve Serbest Cumhuriyet Fırkası* (İstanbul: İletişim, 2006).

—, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1986).

Korany, Bahgat ve Paul Noble (der.), *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, Cilt 1 (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 1995).

Köker, Levent, *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi* (İstanbul: İletişim, 1990).

Kubba, Laith, "The Awakening of Civil Society", *Journal of Democracy,* Cilt 11, No. 3 (Temmuz 2000), s. 84-90.

Kuru, Ahmet T., *Secularism and State Policies toward Religion: The United States, France and Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009).

Lerner, Hanna, "Constitution-writing in deeply divided societies: the incrementalist approach", *Nations and Nationalism,* Cilt 16, No. 1 (2010), s. 68-88.

Levitsky, Steven ve Lucan A. Way, "The Rise of Competitive Authoritarianism", *"Journal of Democracy,* Cilt 13, No. 2 (Nisan 2002), s. 51-65.

Lewis, Bernard, "Islam and Liberal Democracy: A Historical Overview", *Journal of Democracy,* Cilt 7, No. 2 (Nisan 1996), s. 52-63.

—, *The Emergence of Modern Turkey,* 2. baskı (Londra: Oxford University Press, 1968).

Lindberg, Staffan I. (der.), *Democratization by Elections: A New Mode of Transition?* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2009).

—, "Democratization by Elections? A Mixed Record", *Journal of Democracy,* Cilt 20, No. 3 (Temmuz 2009), s. 86-92.

Linz, Juan J., "From Falange to Movimiento Organizacion: The Spanish Single-Party and the Franco Regime", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society,* s. 128-203.

—, *Totalitarian and Authoritarian Regimes (with a major new introduction)* (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 2000).

Linz, Juan. J. ve Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore ve Londra: The Johns Hopkins University Press, 1996).

Linz, Juan J., "Non-Competitive Elections in Europe", Guy Hermet, Richard Rose ve Alain Rouquié (der.), *Elections Without Choice* (New York: John Wiley, 1978).

—, "Totalitarian and Authoritarian Regimes", Fred I. Greenstein ve Nelson W. Polsby (der.), *Handbook of Political Science, Vol. 3, Macro-Political Theory* (Reading, Mass.: Addison-Wesley, 1975), s. 175-411.

—, "An Authoritarian Regime: Spain", Erik Allardt ve Yrjo Littunen (der.), *Cleavages, Ideologies and Party Systems: Contributions to Comparative Political Sociology* (Helsinki: Westermarck Society, 1964), s. 291-341.

Luciani, Giacomo, "The Oil Rent, the Fiscal Crisis of the State and Democratization", Ghassan Salamé (der.), *Democracy Without Democrats: The Renewal of Politics in the Muslim World* (Londra ve New York: I.B. Tauris, 1994), s. 130-155.

Lust, Ellen, "Competitive Clientelism in the Middle East", *Journal of Democracy,* Cilt 20, No. 3 (Temmuz 2009), s. 122-135.

Mahçupyan, Etyen, *Türkiye'de Gayrimüslim Cemaatlerin Sorunları ve Vatandaş Olamama Durumu Üzerine* (İstanbul: TESEV, 2004).

Mainwaring, Scott, Guillermo O'Donnell ve J. Samuel Valenzuela (der.), *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1996).

Mainwaring, Scott ve Donald Share, "Transitions through Transaction: Democratization in Brazil and Spain", W. A. Selcher (der.), *Political Liberalization in Brazil: Dynamics, Dilemmas, and Future Prospects* (Boulder: Westview Press, 1986).

Malloy, James M., "Authoritarianism and Corporatism in Latin America: The Modal Pat-

tern", Malloy (der.), *Authoritarianism and Corporatism in Latin America* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1978), s. 3-19.

Mardin, Şerif, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", *Comparative Studies in Society and History,* Cilt 11 (Haziran 1969), s. 258-281.

—, *Din ve İdeoloji* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1969).

Moore, Clement H., "The Single Party as Source of Legitimacy", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society,* s. 48-72.

Morgenthau, Ruth Schachter, *Political Parties in French Speaking West Africa* (Oxford: Clarendon Press, 1964).

Mumcu, Ahmet ve diğerleri, *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi, III, Atatürkçülük (Atatürkçü Düşünce Sisteminin Temelleri)* (Ankara: Yükseköğretim Kurulu Yayınları, 1986).

Nasr, Vali, "The Rise of 'Muslim Democracy'," *Journal of Democracy*, Cilt 16, No. 2 (Nisan 2005), s. 13-27.

O'Donnell, "Delegative Democracy", *Journal of Democracy*, Cilt 5, No. 1 (Ocak 1994), s. 55-69.

O'Donnell, Guillermo, "Tensions in the Bureaucratic Authoritarian State and the Question of Democracy", David Collier (der.), *The New Authoritarianism in Latin America* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1990), s. 285-318.

O'Donnell, Guillermo, Philippe C. Schmitter ve Laurence Whitehead (der.), *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986).

O'Donnell Guillermo, *Modernization and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in South American Politics* (Institute of International Studies, University of California, Berkeley, 1973).

Okutan, M. Çağatay, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınevi, 2009).

Okyar, Fethi, *Üç Devirde Bir Adam* (İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980).

Oran, Baskın, *Türkiye'de Azınlıklar: Kavramlar, Lozan, İç Mevzuat, İçtihat, Uygulama* (İstanbul: TESEV, 2004).

—, *Atatürk Milliyetçiliği: Resmî İdeoloji Dışı Bir İnceleme* (Ankara: Dost Kitabevi, 1988).

Owen, Roger, *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, 2. baskı (Londra ve New York: Routledge, 2000).

Öz, Esat, *Otoriterizm ve Siyaset: Türkiye'de Tek-parti Rejimi ve Siyasal Katılma (1923-1945)* (Ankara: Yetkin Yayınevi, 1996).

Özbudun, Ergun, "Party Prohibition Cases: Different Approaches by the Turkish Constitutional Court and the European Court of Human Rights", *Democratization*, Cilt 17, No. 1 (Şubat 2010), s. 125-142.

—, *Türk Anayasa Hukuku,* 11. baskı (Ankara: Yetkin Yayınları, 2010).

—, "Türkiye'nin Demokratikleşmesinin Önündeki Engeller", *Stratejik Boyut*, Yıl 2, Sayı 7 (Mayıs-Haziran-Temmuz 2010), s. 13-17.

Özbudun, Ergun ve William Hale, *Türkiye'de İslâmcılık, Demokrasi ve Liberalizm: AKP Olayı* (İstanbul: Doğan Kitap 2010).

Özbudun, Ergun ve Ömer Faruk Gençkaya, *Democratization and the Politics of Constitution-Making in Turkey* (Budapeşte ve New York: Central European University Press,

2009). Türkçe çevirisi: *Türkiye'de Demokratikleşme ve Anayasa Yapımı Politikası* (istanbul: Doğan Kitap, 2010).

Özbudun, Ergun, "İki Laiklik Anlayışı", I-II, *Türkiye'nin Anayasa Krizi (2007-2009)* (Ankara: Liberte Yayınları, 2009), s. 155-166.

—, "Siyasi Parti Kapatma Davalarında Türk Anayasa Mahkemesi ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Arasındaki Yaklaşım Farkı", *Siyasi Partiler ve Demokrasi*, Uluslararası Sempozyum, 26-27 Mayıs 2005, Ankara (Ankara: Türkiye Barolar Birliği ve Ankara Barosu, 2006), s. 83-106.

Özbudun, Ergun ve Serap Yazıcı, *Democratization Reforms in Turkey (1993-2004)* (İstanbul: TESEV, 2004).

Özbudun, Ergun, "Atatürk ve Demokrasi", *Atatürkçü Düşünce El Kitabı*, I (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), s. 161-170.

—, *2001 Anayasa Değişiklikleri ve Siyasal Reform Önerileri* (İstanbul: TESEV, 2002).

—, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation* (Boulder-Londra: Lynne Rienner, 2000) (Türkçe çevirisi: *Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller* (İstanbul: Doğan Kitap, 2003).

—, "Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in Resmi Belgelerinde Yurttaşlık ve Kimlik Sorunu", Artun Ünsal (der.), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru* (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), s. 151-158.

—, "The Continuing Ottomon Legacy and the State Tradition in the Middle East", L. Carl Brown (der.), *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1996), s. 133-157.

Özbudun, Ergun ve Serap Yazıcı, "Military Regimes' Extrication from Politics: Exit Guarantees", Alexandra Jasinska-Kania ve Jacek Raciborski (der.), *Nation, Power, Society* (Warszawa: Scholar, 1996), s. 325-340.

Özbudun, Ergun, "State Elites and Democratic Political Culture in Turkey", Larry Diamond (der.), *Political Culture and Democracy in Developing Countries* (Boulder ve Londra: Lynne Rienner Publishers, 1994), s. 247-268.

—, *Demokrasiye Geçiş Sürecinde Anayasa Yapımı* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993).

—, *Siyasal Partiler* (Ankara: AÜHF, 1979).

—, "Established Revolution Versus Unfinished Revolution: Contrasting Patterns of Democratization in Mexico and Turkey", Huntington ve Moore (der.), *Authoritarian Politics in Modern Society*, s. 380-405.

—, "Turkey", Myron Weiner ve Ergun Özbudun (der.), *Competitive Elections in Devoloping Countries* (Durham: American Enterprise Institute-Duke University Press, 1987), s. 328-365.

—, "The Nature of the Kemalist Political Regime", Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), *Atatürk: Founder of a Modern State* (Londra: Hurst and Company, 1981), s. 79-102.

Özkırımlı, Umut ve Spyros A. Sofos, *Tormented by History: Nationalism in Greece and Turkey* (Londra: Hurst and Company, 2008).

Padgett, L. Vincent, *The Mexican Political System* (Boston: Houghton Mifflin, 1966).

Parla, Taha, *Türkiye'de Anayasalar* (İstanbul: İletişim, 4. baskı, 2007).

Parla, Taha ve Andrew Davison, *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?* (Syracuse: Syracuse University Press, 2004).

Parla, Taha, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmî Kaynakları*, Cilt 1: *Atatürk'ün Nutuk'u* (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt II: *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (İstanbul: İletişim, 1991); Cilt III: *Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Ok'u* (İstanbul: İletişim, 1992).

Peker, Recep, *İnkılâp Dersleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1984).

Piano, Aili ve Arch Puddington, "Progress in the Middle East", *Journal of Democracy*, Cilt 17, No. 1 (Ocak 2006), s. 119-124.

Posusney, Marsha Pripstein, "Multiparty Elections in the Arab World: Election Rules and Opposition Responses", Posusney ve Angrist (der.), *Authoritarianism in the Middle East*, s. 91-118.

Posusney, Marsha Pripstein ve Michele Penner Angrist (der.), *Authoritarianism in the Middle East: Regimes and Resistance* (Boulder-Londra: Lynne Rienner Publishers, 2005).

Pratt, Nicola, *Democracy and Authoritarianism in the Arab World* (Boulder ve Londra: Lynne Rienner, 2007).

Preworski, Adam, *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991).

Puddington, Arch, "The Erosion Accelerates", *Journal of Democracy*, Cilt 21, No. 2 (Nisan 2010), s. 136-150.

—, "Freedom in the World 2009: Setbacks and Resilience", *Freedom House Survey Release*.

Pye, Lucian W. ve Sidney Verba (der.), *Political Culture and Political Development* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965).

Rakner, Lise ve Nicholas van de Walle, "Democratization by Elections? Opposition Weakness in Africa", *Journal of Democracy*, Cilt 20, No. 3 (Temmuz 2009), s. 108-121.

Rokkan, Stein, "Norway: Numerical Democracy and Corporate Pluralism", Robert A. Dahl (der), *Political Oppositions in Western Democracies* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1966).

Roos, Leslie I. ve Noralou P. Roos, *Managers of Modernization: Organizations and Elites in Turkey (1950-1969)* (Cambridge: Harvard University Press, 1971).

Rustow, Dankwart A., "Turkey: The Modernity of Tradition", Lucian W. Pye ve Sidney Verba (der.), *Political Culture and Political Development* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965), s. 171-198.

—, "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model", *Comparative Politics*, Cilt 2, No. 3 (Nisan 1970), s. 337-363.

—, "Atatürk as Founder of a State", *Prof. Dr. Yavuz Abadan'a Armağan* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1969), s. 517-571.

—, "The Development of Parties in Turkey", Joseph La Palombara ve Myron Weiner (der.), Political *Parties and Political Development* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1966), s. 107-133.

—, "The Military: Turkey", *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1964), s. 352-388.

Sabuncu, Yavuz, *Anayasaya Giriş*, 13. baskı (Ankara: İmaj Yayınevi, 2007).

Salamé, Ghassan (der.), *Democracy Without Democrats: The Renewal of Politics in the Muslim World* (Londra ve New York: I.B. Tauris, 1994).

—, *The Foundations of the Arab State* (Londra: Croom Helm, 1987).
Sancar, Mithat, *Devlet Aklı Kıskacında Hukuk Devleti* (İstanbul: İletişim, 2004).
Schedler, Andreas, "Elections without Democracy: The Menu of Manipulation", *Journal of Democracy*, Cilt 13, No. 2 (Nisan 2002), s. 36-50.
Schmitter, Phillippe C., "Still the Century of Corporatism?", Phillippe C. Schmitter ve Gerhard Lembruch (der.), *Trends toward Corporatist Intermediation* (Beverly Hills: Sage, 1979), s. 7-52.
Scott, Robert E., *Mexican Government in Transition* (Urbana: The University of Illinois Press, 1959).
—, "Mexico: The Established Revolution", Lucian W. Pye ve Sydney Verba (der.), *Political Culture and Political Development* (Princeton: Princeton University Press, 1965).
Sivan, Emmanuel, "Illusions of Change", *Journal of Democracy,* Cilt 11, No. 3 (Temmuz 2000), s. 69-83.
Stepan, Alfred ve Graeme B. Robertson, "An 'Arab' More Than a 'Muslim' Democracy Gap", *Journal of Democracy*, Cilt 14, No. 3 (Temmuz 2003), s. 30-44.
Stepan, Alfred, "Religion, Democracy and the 'Twin Tolerations'", *Journal of Democracy*, Cilt 11, No. 4 (Ekim 2000), s. 37-57.
—, "Paths toward Redemocratization: Theoretical and Comparative Considerations", Guillermo O'Donnell, Philippe C. Schmitter ve Laurence Whitehead (der.), *Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986), s. 65-84.
Sunar, İlkay, *State and Society in the Politics of Turkey's Development* (Ankara: AÜSBF Yayını, 1974).
Tanör, Bülent, *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri* (İstanbul: TÜSİAD, 1997).
Timur, Taner, *Türk Devrimi: Tarihî Anlamı ve Felsefî Temeli* (Ankara: A.Ü.S.B.F. Yayını, 1968).
Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşa'lı Yılları: Tek Partiden Çok Partiye, 1944-1950* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990).
Trimberger, Ellen Kay, *Revolution from Above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt and Peru* (New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1978).
Tuncer, Erol, *1946 Seçimleri* (Ankara: TESAV Yayınları, 2008).
Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981).
Uran, Hilmi, *Hâtıralarım* (Ankara, 1959), s. 229-230.
Valenzuela, J. Samuel, "Democratic Consolidation in Post-Transitional Settings: Notion, Process, and Facilitating Conditions", Scott Mainwaring, Guillermo O'Donnell ve J. Samuel Valenzuela (der.), *Issues in Democratic Consolidation: The New South American Democracies in Comparative Perspective* (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1996), s. 57-104.
Waterbury, John, "Democracy Without Democrats?: The Potential for Political Liberalization in the Middle East", Salamé (der.), *Democracy Without Democrats*, s. 48-83.
Ward, Robert E. ve Dankwart A Rustow (der.), *Political Modernization in Japan and Turkey* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1964).
Weiner, Myron ve Ergun Özbudun (der.), *Competitive Elections in Developing Countries* (Durham: Duke University Press-American Enterprise Institute, 1987).

Weiker, Walter, *Political Tutelage and Democracy in Turkey: The Free Party and its Aftermath* (Leiden: E.J. Brill, 1973).

Weisman, Carlos H., *Reversal of Development in Argentina* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1987).

Wiatr, Jerzy J., "The Hegemonic Party System in Poland", Erik Allardt ve Stein Rokkan (der.), *Mass Politics: Studies in Political Sociology* (New York: The Free Press, 1970), s. 312-321.

Yayla, Atilla, *Kemalizm: Liberal Bir Bakış* (Ankara: Liberte, 2008).

Yazıcı, Serap, *Türkiye'de Askerî Müdahalelerin Anayasal Etkileri* (Ankara: Yetkin Yayınları, 1997).

Yetkin, Çetin, *Türkiye'de Tek-Parti Yönetimi, 1930-1945* (İstanbul: Altın Kitaplar, 1983).

—, *Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı* (İstanbul: Karacan Yayınları, 1982).

Yıldız, Ahmet, *Ne Mutlu Türküm Diyebilene: Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları, 1919-1938* (İstanbul: İletişim, 2007).

Yılmaz, "Democratization from Above in Response to the International Context: Turkey, 1945-1950", *New Perspectives on Turkey*, 17 (Sonbahar 1997), s. 1-37.

Zolberg, Aristide, *Creating Political Order: The Party States of West Africa* (Chicago: University of Chicago Press, 1966).

Zürcher, Erik Jan, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party, 1924-1925* (Leiden: E. J. Brill, 1991).

Dizin

Abalıoğlu, Yunus Nadi 96-97
Agüero, Felipe 138
Ahmad, Feroz 120, 124
AK Parti (AKP) 138, 147
Anayasa Mahkemesi 133, 143-151
Angrist, M. P. 80
Arap otoritarizmi 64, 73
askerî-bürokratik otoriter rejimler 4, 16-22
Askerî Yüksek İdare Mahkemesi 133
Atay, Falih Rıfkı 96-97, 120
Atatürk, Kemal 85, 89, 91-92, 94-96, 100-101, 104, 106-107, 111-112
Atatürkçülük (keza bkz. resmî ideoloji) 109, 141-43
Atatürk milliyetçiliği 139, 142
Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 148-149
Avrupa Komisyonu İlerleme Raporları 152-153

Bahreyn 66
bağımsızlık-sonrası tek-parti rejimleri 30-31
Bangladeş 62, 72
Bayar, Celal 119-120, 123, 134
Beheşti, Muhammed 11
Bele, Refet 77-78
Bellin, Eva 67
Ben-Dor, Gabriel 65
Bianchi, Robert 99
Birinci Grup 78
Bozkurt, Mahmut Esat 101-102
Brumberg, Daniel 68, 72
Burçak, Rıfkı Salim 123

Caciquismo 8-9
Carothers, Thomas 47-48
Caudillismo 8-9
Cebesoy, Ali Fuat 77-78
Cemiyetler Kanunu (1938) 99
Cezayir, 80
Chehabi, H. E. 8-9
Cumhurbaşkanlığı 135, 137
Cumhuriyet Halk Partisi 77-114, 118-121, 125-126, 130-132, 138-139
Cumhuriyet Senatosu 132

çıkış garantileri 136-138
Çin 9, 35

Danıştay 133
Danışma Meclisi 134-135
Dahl, Robert A. 49, 131
dayanışmacılık (solidarizm) 35, 90, 103-105
delegasyoncu demokrasi 41, 127
demokrasi-sonrası mobilizasyoncu otoriter rejimler 25-30
demokrasiye geçiş (Türkiye'de) 117-127, 133
Demokrat Parti 119-121, 126-127, 130-132
Demokratik Barış Hareketi Partisi 146
demokratlı otokrasi 68, 73
demokratsız demokrasi 68, 73
Devrimci Kurumlar Partisi (Meksika) 30
devletçilik (CHP) 103-106
Devlet Denetleme Kurulu 136
Devlet Güvenlik Mahkemeleri 133-134
devletin bölünmez bütünlüğü 139, 144-145
devrimci tek-parti sistemi 26-27
dışlayıcı tek-parti sistemi 26-27
Diamond, Larry 39, 40, 43-44, 47, 51-52
durdurulmuş totalitarizm 113
Duvalier 8
Duverger, Maurice 110-111

eksik totalitarizm 113
Endonezya, 62, 72
Erdoğan, Tayyip 63

Erim, Nihat 125-126
Falange Partisi (İspanya) 27-28, 33
Fas 7, 72
faşizm (İtalya) 23, 28-29
Fazilet Partisi 146
Franco rejimi (İspanya) 23-24, 27-28
Fransa 150-151
Frey, Frederick W. 79-80, 82, 83, 85, 130

geleneksel mutlak monarşiler 7
Gökalp, Ziya 103
Gurr, Ted 59
güçlü devlet geleneği 128-129
Günaltay, Şemsettin 119
Güneş Dil Teorisi 101
Güney Afrika Cumhuriyeti 32

Hak ve Özgürlükler Partisi 147
hakemlik rolü (ordunun) 18
halk sektörü, 20-21
Halkçılık (CHP) 89-90, 102-106
halkevleri 83-84, 97
Halkın Emek Partisi 148
Hasan Cemal 138
hegemonyacı seçimsel otoriter rejimler 43, 46
Heper, Metin 130
hizmet milletvekili 71
Humeyni, Ayetullah 11
Huntington, Samuel P. 26-27, 29-30, 57-58, 84, 112, 119-120
Huzur Partisi 145-146
Hürriyetler Evi (Freedom House) 34, 51, 52-53, 58-59, 63-64

ırksal demokrasiler 31-32

ideoloji 5-6, 16, 27
İkinci Grup 78
inkılâp kanunları 140
İnönü İsmet 85, 118, 119, 121-122, 125-127
İran 10-11, 41
İslâmiyet 57-64
İsrail 32

İstiklâl mahkemeleri 78-79
ithal ikameci sanayileşme 19-20

Janos, Andrew C. 16

Kadro dergisi 113
kapalı otoriter rejimler 42, 50
Karabekir, Kâzım 77-78
Katolik siyasal düşüncesi 22, 23, 24
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 96-97
Kedourie, Eli 57
Kemalizm, bkz. Atatürkçülük, resmî ideoloji
Koraltan, Refik 120
korporatizm (keza bkz. dayanışmacılık), 22-25
Köprülü, Fuat 120
Kuchma, Leonid 45
Kuru, Ahmet 140
Kurucu Meclis 132, 134-135
Kuzey Kore 9, 35
Küba 9, 35

Laiklik 92-93, 139-140, 145-146, 149-151
Latin Amerika 8-9, 17-22
Linz, Juan J. 3-4, 15-16, 17-18, 27-28, 33-34, 35, 40, 65, 80, 81, 82, 88-89, 93-94, 98, 99
Lust, Ellen 70-71
Levitsky, Steven 44-45
Lewis, Bernard 61, 65-66, 124

Machiavelli 128
mahfuz alanlar 41, 42, 127, 131
Malezya 59, 62, 72
Malloy, James M. 24
Menderes, Adnan 120
Mısır 65, 70, 72, 80
Millet Partisi (MP) 121
Millî Birlik Komitesi 132-133, 134
Millî Güvenlik Konseyi 134-135, 136, 141
Millî Nizam Partisi 145
milliyetçilik (CHP) 90-92, 99-102
Moore, Clement H. 27, 113-114

muhafazakar demokrasi, bkz. AK Parti
Mussolini, Benito 23, 28-29
Mustafa Kemal Paşa bkz. Atatürk
Müslüman demokrasi 62-63
Müstakil Grup 87-88

Nasr, Vali 62-63, 72-73

O'Donnell, Guillermo 18-22, 41, 127
Okyar, Fethi 94-96, 111
Orbay, Rauf 77-78
Oran, Baskın 91
organik devletçilik 22-25

Özal, Turgut 129
Özgürlük ve Demokrasi Partisi 146

Pakistan 59, 62-63
Parla, Taha 102, 103, 105, 110, 142-143
Peker, Recep 84, 97, 102, 104, 105, 108, 110, 118, 119
Peron, Juan 24
popülist otoriter rejimler 19, 24
Portekiz (Salazar rejimi) 23-24, 137

rantiye devlet 66-67
reform yolu (demokrasiye geçişlerde) 117-120
Renan, Ernest 100
resmî ideoloji (Türkşye'de) 138-153
Rokkan, Stein 24-25
Romanya 8, 17
Rustow, Dankwart 66, 82
Rusya Federasyonu 34

Sadak, Necmettin 124
Saka, Hasan 119
San Fransisco Konferansı 122, 124-125
Saydam, Refik 109
Sayıştay 136
Schedler, Andreas 40, 41, 42, 46, 51-52
Schmitter, Philippe 22
seçimsel demokrasiler 4, 40-42, 45, (Türkiye'de) 127-153
seçimsel otoriter rejimler 4, 15, 39-53
Serbest Cumhuriyet Fırkası 86, 94-96, 120
sınırlı plüralizm 5, 15, 93-94, 98-99
Sivan, Emmanuel 67-68
siyasal mobilizasyon (katılma) 6, 15
Siyasi Partiler Kanunu 141-142, 143
siyasi partilerin kapatılması 136, 143-149
Somoza 8
Sovyetler Birliği 121-122
sözde demokrasi 6
Stepan, Alfred 59-61, 64, 65
sultancı rejimler 3, 7, 8, 9, 10
Sunar, İlkay 126
Suudi Arabistan 7
sürpriz seçimler 127

Şark ıslahat Planı (1927) 101
Şerif, Nawaz 62, 63
Şeyh Said 78

Takrir-i Sükûn Kanunu 79
Tanör, Bülent 141-142
tek-parti sistemi 25-30
Temsilciler Meclisi 132, 134-135
tepeden inme devrim 17, 129-131
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 77-78, 81, 93, 120
Toker, Metin 119
totaliter rejimler, keza bkz. eksik totalitarizm, durdurulmuş totalitarizm, 5-7, 9-10, 23, 25, 30
totalitarizm-öncesi rejimler 33
totalitarizm-sonrası rejimler 33-35
Trimberger, Ellen Kay 17, 129
Tunceli Kanunu (1935) 101
Tunus 80
Türk Kadınlar Birliği 98-99
Türk Ocakları 98-99
Türk Tarih Tezi 101

Uran, Hilmi 86, 87-88
uyumlu devlet 72
uyumsuz devlet 72

üniter (tekil) devlet 143-144
ürdün 7, 66, 72, 80

Valenzuela, J. Samuel 137
Vargas, Getulio 24
Varlık Vergisi 101
Velayet-e Faqih 11
Venedik Komisyonu 148
vesayetçi demokrasi 121, 125, 131-138

Waterbury, John 72
Way, Lucan 44-45

yarı demokrasi 6
yarışmacı kayırmacılık 70-71
yarışmacı otoriter rejimler 43, 46
Yeltsin, Boris 45
Yemen 80
Yılmaz, Hakan 121-122, 126-127, 130-131
yöresellik 85
Yüksek Askerî Şûra 136

zayıflamış demokrasi 42
zihniyet 5-6